TÖRTÉNELEM ÉS KÖZGONDOLKODÁS

TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁS
EGER
1982. JÚNIUS 16–18.

KOSSUTH

TÖRTÉNELEM ÉS KÖZGONDOLKODÁS

TÖRTÉNELEM ÉS KÖZGONDOLKODÁS

TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁS · EGER
1982. JÚNIUS 16–18.

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1982

AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA
AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA OSZTÁLYA;
AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE;
AZ MSZMP HEVES MEGYEI BIZOTTSÁGA

Szerkesztette: VASS HENRIK

ISBN 963 09 2177 4

(3598)

Tartalom

Előszó: *Vass Henrik* 7

I. A TÖRTÉNELMI TUDATOT FORMÁLÓ, MEGHATÁROZÓ TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

Boros Sándor: Megnyitó 13

Pach Zsigmond Pál: Történelem és közgondolkodás (Bevezető) 18

Glatz Ferenc: A közgondolkodás elemei. A tudományos és a köznapi történelemfelfogás 26

Böhm Antal: A történelemről való gondolkodás osztály- és rétegmotivációi 50

Ágh Attila: A közgondolkodás történetisége és a marxista történelmi tudat 68

Hunyady György: Történelmi ismeretek és attitűdök a közgondolkodásban és az oktatásban 88

Hanák Péter: Társadalom és politikai kultúra Magyarországon 107

Vita 127

Pach Zsigmond Pál: Zárszó 143

II. KOZELMÚLTUNK NÉHÁNY KÉRDÉSE A KOZGONDOLKODÁSBAN

Juhász Gyula: Magyarország második világháborús részvétele a nemzeti köztudatban 153

Orbán Sándor: A felszabadulás nemzeti közgondolkodásunkban (1944–1945) 164
Berend T. Iván: Az 1950-es évek a történelemszemléletben és a köztudatban 179
Vita 189
Köpeczi Béla: Zárszó 193

III. A TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETET FORMÁLÓ HATÁSRENDSZEREK MŰKÖDÉSÉNEK TAPASZTALATAI

Unger Mátyás: Iskolai történelemoktatásunk és középiskolai tanárképzésünk problémái 201
Nagy József: Közelmúltunk története az általános iskolai tanárok történelemszemléletében 214
Szabolcs Ottó: A közgondolkodás alakítása az iskolai történelemoktatásban 228
Erényi Tibor: Politika és történetiség a munkásmozgalom történetének irodalmában és oktatásában 239
Szecskő Tamás: A televízió és a rádió lehetőségei a történelemszemlélet kifejezésében és alakításában 252
Nemeskürty István: Közelmúltunk története és a magyar film 265
Zöldi László: Történés(z)ek a Dunánál 274
Száraz György: Történelmi téma – írószemmel 289
Vita 313
Rényi Péter: Zárszó 335

Az előadók, vitavezetők névsora 339

Előszó

Történelem és közgondolkodás címmel 1982. június 16–18-án elméleti tanácskozást szervezett az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya, az MTA Történettudományi Intézete és az MSZMP Heves megyei Bizottsága. A konferencián ismert társadalomtudósok, oktatási, tömegkommunikációs szakemberek és írók közreműködésével a következő három kérdéskört vitatták meg: *I. A történelmi tudatot formáló, meghatározó társadalmi tényezők; II. Közelmúltunk néhány kérdése a közgondolkodásban; III. A történelemszemléletet formáló hatásrendszerek működésének tapasztalatai.*

Az első témacsoportban a történelem és a közgondolkodás elméleti, eszmetörténeti és szociológiai kérdéseiről hangzottak el előadások; *a másodikban* a közvélemény széles köreit foglalkoztató közelmúltunk olyan főbb csomópontjairól, mint a második világháború történetével összefüggő, a felszabadulásról, az úgynevezett ötvenes évekről alkotott különböző nézetek; *a harmadikban* pedig az oktatásnak, a tömegkommunikációnak (sajtó, rádió, televízió) és az irodalomnak a történelemszemlélet formálásában betöltött szerepéről szóltak az előadók. A sok új gondolatot, összefüggést felvető, többségükben polémikus és problémaérzékeny előadásokat követő széles körű, helyenként szenvedélyes vita, valamint a vitavezetők – Pach Zsigmond Pál akadémikus, Köpeczi Béla akadémikus, Rényi Péter, a Népszabadság főszerkesztő-helyettese – zárszava egyaránt bizonyította, hogy

a rendező szervek nagyon aktuális, komplex problémakört tűztek a tanácskozás napirendjére. Az előadók és a vitában részt vevők nem kerülték meg a témával összefüggő úgynevezett kényes kérdéseket, szóltak az eredményekről, de – a tanácskozás jellegéből következően – még többet a gondokról, a megoldásra váró feladatokról. Abból indultak ki, hogy csak a valóság minél teljesebb feltárása használhat annak az ügynek, amiért ezt a konferenciát megszervezték. Annak, hogy a különböző forrásokból táplálkozó, különböző indíttatású, ma még széles körben megbúvó vagy virulens, helyenként újraéledő hamis nézetekkel szemben tért hódítson a szocialista történelemszemlélet, amely egyben *egyik fontos feltétele, hogy az emberek az új társadalom tudatos építőivé váljanak.*

Ez nagy türelmet, körültekintést, az eddiginél is nagyobb követelményeket támaszt mindazokkal szemben, akik a közvélemény formálásával foglalkoznak. Ez a felelősségtudat hatotta át a konferenciát: a munkájában részt vevők többsége igyekezett reális képet adni népünk történelmi ismereteinek szintjéről és tartalmáról, történelemszemléletének főbb jegyeiről, az e téren tapasztalható, sokszor rendkívül ellentmondásos helyzetről. Nem maradtak meg azonban a puszta „diagnózisnál", hanem ki-ki a saját területének tapasztalatai alapján – számos elképzeléssel és javaslattal igyekezett elősegíteni az emberek történelemszemléletének helyes irányú formálását célzó, megoldásra váró feladatokat.

Persze, az előadások és főleg a viták folyamán az is kitűnt, hogy a helyzet megítélésében és az ebből következő teendők kijelölésében nem egységesek az álláspontok. Erről kötetünk olvasói is meggyőződhetnek. Azt is tapasztalhatják, hogy e nagy társadalmi jelentőségű feladatkör fogalmi apparátusának értelmezésében is vannak tisztázásra váró kérdések. Például: mit értünk közgondolkodáson? Helyes-e összekapcsolni a „közvélemény" tartalmilag igen heterogén fogalmát a történeti tudat fogalmával? Reális igény-e, hogy történelmünk valamennyi alapvető kérdésében

megközelítőleg is homogén „közgondolkodás" alakuljon ki? Szabad-e, lehetséges-e a történelmi tudatot a jelentudat vagy a mindennapi tudat nélkül vizsgálni és megítélni, hiszen társadalmunk történeti tudatszintje heterogénebb – és valószínűleg jó ideig az is marad –, mint például a jelentudata. Tehát felvetődik a kérdés: *mi az azonosság és mi a különbözőség* történelemszemlélet, történelemismeret, történelmi tudat és jelentudat között? Nyilvánvaló, hogy mind az azonosság, mind pedig a különbözőség motiválja az emberek cselekvését. Mégsem lehet ezeket mereven szembeállítani egymással, hiszen számosan lehetnek – és vannak – olyanok, akik a múltban szerzett történelmi ismereteik alapján retrográd nézetek maradványait hordozzák, azonban mindennapi munkájukkal, a politika *alapkérdéseiben* való egyetértésükkel *objektíve* a szocialista társadalom aktív támogatói, építői. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a történelmi fejlődés új jelenségei, a mind bonyolultabbá váló világhelyzet, valamint a nemzetközi munkásmozgalomban kialakult ellentmondások és ellentétek is sok, régen „megtanult igazságot" kérdőjeleztek meg, stabilnak vagy kizárólagosnak hitt nézeteket, elméleti tételeket, történelmi értékeléseket kuszáltak össze.

Hosszan lehetne még sorolni a tisztázásra váró kérdéseket és gondokat. De a fentiek is érzékeltetik talán, mennyire bonyolult és szerteágazó problémakörrel van dolgunk, amikor a „Történelem és közgondolkodás" helyzetét vesszük bonckés alá. Megtalálni a különböző területek és fórumok feladatait, megteremteni közöttük az eddiginél jobb összhangot, közelíteni egymáshoz munkájukat, hogy gyarapodjék az egészséges gondolkodású és a történelemről józanul ítélő emberek száma, *ez semmi mással nem helyettesíthető* társadalmi érdek. Itt nem elsősorban a „működési területek" feladatainak pontosabb meghatározásáról van szó, hanem főleg érintkezési területeikről, arról, *amiben közösek a feladataik*. Úgy véljük, hogy az egri tanácskozás ezek felvázolásában eredményesnek tekinthető munkát végzett.

Kötetünk elhangzásuk sorrendjében tartalmazza a tanácskozáson elmondott előadásokat, a napirenden szereplő három témakör vitájáról készített összefoglalókat, a vitavezetők zárszavát. Az eszmecsere szükségszerűen rövid rezüméjének elkészítésénél ügyeltünk arra, hogy ne „lúgozzuk ki" a vitát. Helyet adtunk az egymással szemben álló, nemegyszer valóban vitatható nézeteknek, vigyázva arra, hogy a kötet ne csak a tanácskozás mondanivalójának lényegét, hanem lehetőleg annak atmoszféráját is tükrözze. Az olvasók értékes információs anyagot, de nem „naprakész" és mindenütt felhasználható tételeket találnak a kötetben, hanem továbbgondolásra és gondolkodásra érdemes, s talán további vitákra is serkentő nézeteket, állásfoglalásokat társadalmunk tudatállapotának egyik fontos területéről.

Vass Henrik

I

A TÖRTÉNELMI TUDATOT FORMÁLÓ, MEGHATÁROZÓ TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

BOROS SÁNDOR

Megnyitó

Háromnapos tanácskozásra jöttünk Egerbe, s úgy gondolom, valamennyien várakozással tekintünk mostani összejövetelünk elé. Várakozással a választott téma időszerűsége miatt, s azért is, mert az előadások megtartására tudós szakemberek, szellemi életünk szakavatott, tudós személyiségei vállalkoztak. De indokolja a várakozást a résztvevők összetétele is, ami azt ígéri, hogy érdekes eszmecsere, vita bontakozhat ki, hiszen közöttük üdvözölhetünk ismert kutatókat, tudósokat, tanárokat, művészeket, újságírókat, az elmélet művelőit és gyakorló politikusokat egyaránt.

Ez a mostani találkozásunk egy hosszabb tanácskozássorozat része, amely most már jó néhány éve fórumot ad fontos és aktuális kérdések elméleti feldolgozásának. Az a hivatásuk, hogy egy-egy témakörben összefoglalják a tudományos kutatásokból levonható elméleti következtetéseket, lehetőségeket teremtsenek az ezekkel összefüggő politikai-ideológiai tapasztalatok összegezésére, az adott terület problémáinak feldolgozására, tehát a maguk módján reagáljanak az élet valós kérdéseire. Tapasztalataink szerint az eddigi tanácskozások közül azok voltak igazán sikeresek, ahol megvalósult a tudósok és a politikusok, a kutatók és az oktatók, az elméleti és a gyakorlati szakemberek eszmecseréje és együttműködése. Szeretnénk, ha az egri konferencia is ezek közé tartozna. Reméljük, nemcsak szellemi muníciónk, mondanivalónk, hanem erőnk és – amiben gyakran hiányt szenvedünk – időnk is lesz a különböző megközelítések, vélemények kifej-

tésére, az álláspontok ütköztetésére, a nézeteket tisztázó vitákra.

A konstruktív vitalégkört mindenekelőtt témánk igényli, amelyben még sok a nyitott kérdés. A történelmi köztudat értelmezésének marxista kiindulópontjai adottak. Korántsem alakult ki és vált elfogadottá azonban az, hogy miképpen értelmezzük a történelmi gondolkodás mai konkrét jelenségeit, problémáit. Helyzetünket talán azzal jellemezhetném, hogy általában pozitív jelenségnek tekintjük és üdvözöljük a történelmi múlt és tanulságai iránt megnövekedett érdeklődést; ám még nem tudjuk egészen pontosan értékelni és kezelni a felfokozott érdeklődéssel együtt járó ellentmondásokat, nehezen találunk rá ezek feloldásának legjobb módjaira. Ezért néha előfordul, hogy okkal bírálható negatív jelenségek miatt egyesek negatívnak minősítik ennek a tudati-ideológiai folyamatnak az egészét.

Az MSZMP vezető testületeinek állásfoglalása, s e tanácskozás megrendezésének ténye önmagában is tanúsítja, hogy a párt fontos, a jelen és a jövő feladatainak megoldásához nélkülözhetetlen feltételnek tekinti a történelem igaz ismeretét, tanulságainak hasznosítását, a marxista történelmi szemlélet meghonosítását, erősítését. A történelmi tudat fejlesztése a politika számára szellemi, kulturális és erkölcsi erőforrás, amely elősegíti a szocialista hazával, a szocialista építőmunkával való azonosulást, erősíti a társadalom céltudatos összefogását az előttünk álló nehéz és bonyolult feladatok megoldása érdekében. Ez nyilvánvalóan nemcsak azt jelenti, hogy a párt történelmi propagandát akar folytatni, mert ezáltal is befolyásolni kívánja az emberek gondolkodását, érzelmeit. A propaganda javítása csupán része törekvéseinknek. A magyar történelmi múlt számunkra olyan nyitott könyv, amelyből az egész néppel együtt tanult és tanul maga a párt is. Csak így tudta és tudja megtalálni a válaszokat a társadalom nagy kérdéseire. A jövőre nézve ez még fokozottabban igaz, hiszen számos új kérdés áll előttünk, és ezek megválaszolására nincsenek kitaposott útjaink. Akkor lehetünk

nyitottak a jövőre, ha nyitottak vagyunk a múltra is. Témánk általános fontossága mellett kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk szocialista közelmúltunk történetének, minthogy ez kapcsolódik legszorosabban a jelenhez. Ezzel függ össze, hogy érzékeny ideológiai tartalma ellentétes célokra is felhasználható. Részben ebből adódik az is, hogy van pótolnivalónk a történeti kutatásban, az oktatásban, s más téren is, ha azt akarjuk, hogy társadalmunk valóban birtokba vegye közelmúltját. Tudjuk, e feladatokat még korántsem oldottuk meg, ismerjük munkánk hiányosságait, nehézségeit. Azt tartjuk azonban lényegesnek, hogy ezt a munkát elkezdtük, csináljuk és folytatni akarjuk. Kitartóan kell kutatnunk és terjesztenünk az igazságot közelmúltunk történetéről, mert megítélésünk szerint ennek megismerése, megértése, vállalása a jelennel és a jövővel való azonosulás nélkülözhetetlen feltétele. Éppen ezért állhatatosan és meggyőződéssel kell védelmezni a tényekkel alátámasztott igazságot mindenfajta torzítással szemben, amit – a jelenlévők előtt ez közismert – megkülönböztetett figyelemmel, erőösszpontosítással művelnek eszmei ellenfeleink. Az álláspontuk „kínálata" oly gazdag, hogy lehetőleg mindenkinek tudnak ajánlani valami „elfogadhatót", számára „megfelelőt". Attól kezdve, hogy az elmúlt csaknem négy évtizedet egészében történelmi úttévesztésnek tekintik, hogy a szocializmus építése, népünknek ez a nagy történelmi vállalkozása tévedés, és kudarcra van ítélve, egészen az olyan finomabb változatig, amelyet – a régi sláger szövegét megfordítva – úgy jellemezhetnénk, hogy „csak a rosszra emlékezem". Ezzel akarva vagy akaratlanul azoknak a kötődését, tenniakarását szeretnék aláásni, akik hittel és meggyőződéssel kívánnak részt venni közös és nagy, csak történelmi mércével mérhető vállalkozásunkban.

Ellenfeleinkkel és a megtévesztettekkel folytatott vitákban mindenekelőtt saját álláspontunk meggyőző kifejtésével tudjuk csak megvédeni igazunkat, és kialakítani népünk reális történelemszemléletét, megóvni különösen ifjúságunkat a hamis próféciáktól.

Biztatást, bátorítást adnak ehhez a munkához az elmúlt esztendő tapasztalatai, amikor az 1956-hoz vezető válság, az ellenforradalom és a konszolidáció, valamint az elmúlt 25 év tapasztalatainak felidézése kapcsán foglalkoztunk felszabadulás utáni történelmünk számos, közöttük eddig tabunak tekintett, úgynevezett „kényes" kérdésével a nagy nyilvánosság előtt. Azt szeretnénk, ha ez nem egyszeri aktus maradna, hanem ha fokozatosan kiformálódna egy hosszabb távú munka programja felszabadulás utáni történelmünk megismertetésére és tanulságainak mélyebb tudatosítására.

Amint jelen tanácskozásunk programjából is kitűnik, azt tűztük ki célul, hogy számba vegyük azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek a mai Magyarországon a történelemről való gondolkodást befolyásolják, meghatározzák. Természetesen nem öncélúan. Szeretnénk, ha a társadalmi összefüggéseket, a tudati folyamatok lényegét feltáró, tisztázó gondolatok közelebb vinnének a közgondolkodást formáló intézmények és eszközök mai funkcióinak, valós lehetőségeinek megértéséhez, a tudatos szemléletalakítás feladatainak megismeréséhez. De a távlatközelítés mellett a szocializmus mai gyakorlata és a történelmi tudat, a mai politika és a történelmi szemlélet társadalmi összefüggéseinek vizsgálata is foglalkoztat, izgat bennünket. Úgy gondoljuk, hogy e nem könnyű feladat teljesítését, a szintézisteremtést leginkább az segítheti elő, ha témánkat összetett tartalmának, komplex jellegének megfelelően sokoldalúan, interdiszciplináris felfogásban közelítjük meg. Az egyéni álláspontok gyakori különbözősége mellett az egyes tudományágak és gyakorlati területek sajátos, eltérő követelményei miatt sem várjuk azt, hogy ez a szintézis tanácskozásunk végén tételes formában megfogalmazódik. Inkább azt reméljük, hogy a téma komplex kibontása, a vélemények kölcsönös megismerése egy gazdagabb, sokrétűbb, a lényegi törekvéseket illetően egységesebb szemléletű gondolkodást indít meg a tanácskozás résztvevőiben, további teendőikkel kapcsolatban.

Köszöntöm tanácskozásunk résztvevőit a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya nevében. Köszönöm, hogy elfogadták meghívásunkat erre az eszmecserére, és szeretném, ha nem csalatkoznának abban a várakozásukban, amellyel idejöttek. Ennek érdekében tegyünk meg mindent, ami tőlünk telik. Ezzel tanácskozásunkat megnyitom.

PACH ZSIGMOND PÁL

Történelem és közgondolkodás

(BEVEZETŐ)

Tanácskozásunkon a történelemnek közgondolkodásunkban betöltött szerepét, egyes történelmi korszakok és korfordulók jelenünk köztudatában elfoglalt helyét igyekszünk felmérni. A fontos és szerteágazó, ugyanakkor módszeresen még kevéssé vizsgált témát egyetlen ülésszak keretében nyilván most sem tudjuk majd kimeríteni; sokat tehetünk azonban néhány elméleti összefüggés és gyakorlati tennivaló, vagy egy-egy – közvéleményünket érzékenyen érintő – történelmi csomópont értelmezésének jobb megvilágításáért. Szándékosan nem mondom: tisztázásáért – bár esetenként nyilván ez is elvárható. Hiszen mostani konferenciánk sajátosan kedvező alkalmat ad a téma sokoldalú megközelítésére. Arra ugyanis már néhányszor sor került az utóbbi években, hogy különböző társadalomtudományi szakmák együttesen, interdiszciplináris jelleggel vitassák meg közös dolgaikat. Olyasmi viszont nemigen fordult elő, ami most – amikor tudomány, oktatás, kultúra és politikai propaganda emberei ülnek együtt, hogy előadják variációikat *egy* témára, és ezek egybevetésével járuljanak hozzá egy árnyalataiban mind gazdagabb és sokszínűbb, alapjaiban minél egységesebb és valószerűbb történeti szemléletmód formálódásához. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete örömmel fogadta a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályának meghívását a konferencia mun-

kálataiban való közreműködésre. A történészek fontos feladatának tekintjük a részvételt annak az ideológiai munkaprogramnak a válóra váltásában, amelynek fő irányait a Politikai Bizottság tavalyi áprilisi határozata jelölte meg. S a magunk részéről is köszönetet mondunk a Heves megyei Pártbizottságnak a szíves vendéglátásért, a kellemes tanácskozási körülmények biztosításáért, Vaskó Mihály elvtársnak üdvözlő szavaiért és tájékoztatásáért.

A történelemnek és a közgondolkodásnak szentelt konferencia bevezetőjében aligha kerülhetem el annak a kérdésnek az előzetes felvetését, hogy egyáltalán mi az összefüggés, mi a kapcsolat történelmünk évezredes folyamatai és jelenünk közgondolkodása között.

A kérdést részletesen vizsgálva, nyilván az összefüggések és kapcsolódások több rétegét tárhatnánk fel. Hadd utaljak azonban most csak arra, ami a legkézenfekvőbb, s amit korábbi előadások és tanulmányok már nemegyszer kifejtettek: a jelen nem más, mint múló pont a történelem végtelen vonalának pillanatnyilag adott végén: a történeti folyamat kicsinyke s úgyszólván azonnal múlttá váló része. Akkor pedig nyilvánvaló, hogy a múló és gyorsan történelemre váltó jelennek, a mai generációknak a gondolkodása sem független a jelenhez vezető és az azt meghatározó történeti folyamatoktól. A kérdést tehát (többek között) úgy is feltehetjük, hogy mi a szerepe a népünk által megtett történeti útnak, az ez út során kialakult történelmi sajátosságoknak a jelen közgondolkodásában; más szóval: hogyan befolyásolja maga a *történelmi múltunk* a történelmi múlthoz való *viszonyunkat.*

És itt máris fontos ponthoz érkezünk. Múlt és jelen általános összefüggésén túl ugyanis szembekerülünk azzal a sajátos jelenséggel, amelyet nemegyszer, joggal, úgy határoztunk meg, hogy népünk körében a *jelen* gondjai, gazdasági, társadalmi és politikai problémái is gyakran *történeti* kérdésként fogalmazódnak meg, történeti köntösben-közvetítésben jelentkeznek. Más szavakkal: nálunk Magyarországon a

közgondolkodás hagyományai is a *történelemben* való gondolkodás mintáját mutatják. Szokás ezt a jelenséget szembeállítani más nemzetek más hagyományaival, az angol vagy amerikai *gazdasági* gondolkodásmód, a német *„filozófiában* gondolkodás" történetileg kialakult eltérő mintáival. S anélkül, hogy most nemzetkarakterológiai elemzésbe bocsátkoznánk, valóban szemünkbe tűnhet, hogy mondjuk a két világháború között széles rétegek gondolkodását Angliában talán leginkább a közgazdász *John Maynard Keynes,* Németországban a kultúrkritika filozófusai, nem utolsósorban egy *Oswald Spengler,* a magyarországi közvélemény jelentős részét pedig az ún. sorskérdések megválaszolásában a történész *Szekfű Gyula* gondolatvezetése befolyásolta.

Vajon miért kapott akkora teret a történelem hazai közgondolkodásunkban? A teljesség igénye nélkül hadd emeljek ki csupán néhány magyarázó mozzanatot.

A XVI. századtól kialakuló modern világgazdasági rendszerben a történelmi fejlődés fő sodrásába került atlanti parti országok az angol ipari forradalom és a francia társadalmi-politikai forradalom kettős, de egybegyűrűző hatásaként a XIX. századra fejlett, polgári demokratikus berendezkedésű, ipari országokká váltak –, amelyek megelőző ún. eredeti tőkefelhalmozásuk során a világ hatalmas területeit, esetenként úgyszólván egész kontinenseket kapcsoltak magukhoz gyarmatként vagy függő, érdekeltségi szféraként –, ezek az atlanti parti országok, mondhatni, szerencsés történelmet éltek át. Szinte már az újkortól kezdve úgy érezhették, hogy ők formálják a saját, sőt a világ történelmét; hogy a történelem „nekik dolgozik". Éppen ezért számukra a történelem természetesen kedvező közeget, az egyetemes emberi és saját nemzeti fejlődésük egybeeső, szinte zavartalanul egybekapcsolódó és szerencsésen előrehaladó áramát jelenthette.

Európa elmaradottabb területein, kivált a dél-, közép- és kelet-európai régiókban, jól tudjuk, a történelem menete korántsem volt ilyen kedvező. Azok-

ban az országokban, amelyek az Európán belül kialakuló nemzetközi munkamegosztásban az elmaradottabb agrár- és nyersanyagszállító szerepre szorultak, amelyek nélkülözték az eredeti felhalmozás lendítő hatásait, sőt maguk váltak a világgazdaság központjainak alárendelt „háttérvidékké", mögöttes területté – s egyúttal nem egy esetben nemzeti önállóságuk teljes vagy részleges elvesztésével politikailag is függőségi vagy éppen hódoltsági területté –, ezekben az országokban a történelem nem az általános emberi és nemzeti fejlődés egybetorkolló, előresodró, természetes áramának tűnt, hanem nehéz megpróbáltatások, viszontagságok, nyomasztó lét- és sorskérdések misztikus forrásának. Ezekben az országokban, amelyeket a XVIII–XIX. század fordulójának nyugat-európai „kettős forradalma" nem ragadott még magával és nem alakított fejlett, iparosodott polgári demokráciává, mindezek elmaradása a nemzeti fejlődés súlyos korlátozásával is együtt járt. A nemzeti állam – a polgári fejlődés e fontos attribútuma – a közép- és kelet-európai régiókban, ha egyáltalán, csak csonkánfelemásan jöhetett létre, mert a korábbi évszázadok sajátos történelmi szorításai megelőzőleg már nagyobb, soknemzetiségű birodalmak kialakulásához vezettek, s a jócskán megkésett polgári átalakulás és nemzeti ébredés már e birodalmi keretek abroncsaival is szembe találta magát.

Természetesen nem vállalkozhatom részletesebb történeti fejtegetésre ,e rövid bevezetőben. Amire utalni szeretnék, ez esetben nem több, mint a *történelem*hez kialakult sajátos viszonyunk egyes *történeti* forrásai, vagy más szóval: a *történelemről* való gondolkodásmódunk egyes *történelmi* meghatározói.

A viszonylagos lemaradás, a modern világrendszerben elfoglalt háttérhelyzet, peremhelyzet, az egységes államiság és független nemzeti lét hosszas hiánya, az európai fejlődés és a hazai felemelkedés kapcsolatának zavarai, ellentmondásai érthetően vezettek tehát már korábban is, de különösen a nemzeti ébredés korszakától fogva, olyan szemlélet kialakulására, hogy történelmünk időről időre nehéz próbatételek

elé állít bennünket, hogy balszerencse kísér, ami a „múltat és jövendőt" egyaránt megfizetteti népünkkel.

Ezek a történeti körülmények táptalajt teremtettek, szinte melegházi feltételeket biztosítottak annak a gondolkodásmódnak az elterjedéséhez, amely a múlt századi nemzeti romantikához kapcsolódott és a *historizálás* kifejezéssel jellemezhető. A historizálás a történelmet példatárként kezelő, s a jelen bármely aktuálisnak tekintett tennivalóját a megelőző történelmi folyamatok megfelelő – bár önkényesen kiemelt – vonulatával-mozzanatával igazoló gondolkodás módszere. A nemzeti sérelmeket is – cselekvés helyett vagy cselekvésre ösztönözve – a történelemben kompenzálta a közgondolkodás. A politikai önrendelkezés és a társadalmi-gazdasági felemelkedés korlátozottsága is a történelemben, az egykori „nemzeti nagylét"-ben nyert – igaz, fájdalmas, de – feloldó kielégülést.

Valamikor a XIX. század első évtizedeitől fordult tehát közgondolkodásunk ilyen értelemben *különös erővel* a történelem felé. Tette pedig ezt először a reformkorban és a negyvennyolcas időkben, fő irányát tekintve *haladó* jelleggel, progresszív politikai törekvéseket alátámasztó történeti érveléssel. Utóbb a dualista korszakban, és kivált 1919 után, a két világháború közötti periódusban, uralkodó vonalát tekintve egyre élesebben *retrográd* célzattal. A historizálás e két szakasza vagy két tendenciája között persze roppant nagy a különbség. Mégis van egy kapocs, amely összeköti a kettőt, egy palló, amely átvezet – olykor alig észrevehető árnyalatokon, fokozatokon keresztül – az egyiktől a másikig. Ez a kapocs vagy palló pedig: a történelemnek *közvetlen* politikai hatékonyságra törő kezelése, ami óhatatlanul a történeti folyamat egyszerűsítésének, a történelem önkényes, a mindenkori jelenhez való „hozzáigazításának" veszélyét idézi fel. Ennek pedig – tudjuk, tapasztaltuk – előbb-utóbb kárát vallja nemcsak a tudomány, hanem a politika is.

Az említett tények a jelenre nézve több irányú kö-

vetkeztetés levonására adnak alapot. Mindenekelőtt persze azt a tanulságot szükséges leszűrni, hogy számolnunk kell a „történelemben való gondolkodás" e sajátos hajlandóságával, a magyar politikai gondolkodás erősen történeties beállítottságával. Ennek az adottságnak pozitív vonatkozása: közvéleményünk számottevő részének élénk érdeklődése, igénye, fogékonysága a történelem iránt. Az érdeklődést viszont úgy kell kielégítenünk – ez lehet további következtetésünk –, hogy annak immár csaknem két évszázados „historizáló" jellegét fokozatosan visszaszorítjuk, és helyén a *valódi* történeti látásmód térnyerését egyre inkább elősegítjük. Hangsúlyozni szeretném ugyanis, hogy a „történelemben való gondolkodás" *historizáló* hagyományai még progresszív társadalmi-politikai törekvésekhez kapcsolódva sem azonosíthatók a *történetiség* szemléletének elterjedtségével és meggyökerezettségével. A történeti látásmód nem sorba rendezett történeti példák révén akar felmutatni kívánt és aktuálisnak érzett történeti vonulatokat, nem históriai szimbólumokkal és párhuzamokkal akar igazolni vagy szorgalmazni szükségesnek vélt mai lépéseket, hanem a társadalomfejlődés marxi felfogása jegyében szemléli az ellentmondásos folyamatokon át, ellentétes osztályerők küzdelmében megvalósuló történelmet, a szükségszerűségek közegében jelentkező véletleneket, és a véletleneken keresztül érvényesülő törvényszerűséget – a jelenben élő és ható múltat, és a múltat távlatosan megvilágító jelent. És hadd tegyem hozzá: a *historizálással* szemben – amely jelen törekvéseket vetít vissza a múltba – éppen a *történetiség* az, ami a múlt tapasztalatait orientáló hatással közvetítheti a jelennek: a közgondolkodásnak és a politikának.

Nem kétséges, hogy marxista történettudományunk sem sima pályán haladt ennek a történetszemléletnek a tényleges érvényesítése felé. Sokáig hatottak egyszerűsítő és vulgarizáló hajlandóságok. Nemegyszer azonosítottuk a jelenség egészét a jelenség lényegével. Sokáig zártuk „direktre" a kapcsolatot, állítottuk „egyirányúra" az utat a gazdasági folyamatok és az eszmei-kulturális fejlődés között. Nem kis adag „his-

torizálás" élt jó ideig tovább, marxista köntösbe öltöztetve, s önkényesen válogatta és rendezte vezérfonallá történelmünk haladó hagyományait.

Ezen már, szerencsére, jórészt régen túljutottunk. Mégsem mondhatjuk, hogy mindez már maradéktalanul a múlté. Itt-ott még továbbra is előbukkan. Sajnos nemegyszer éppen a széles rétegekhez szóló tankönyvekben, amelyek – e bevezetőben nem részletezhető okok folytán – esetenként évtizedekkel is elmaradnak az újabb tudományos eredmények mögött.

De élnek korábbi hibáink a jelenben érvényesülő ellenhatásaikban, reakcióikban is. Korábbi egyszerűsítések és egyoldalúságok, a sokszínű történeti valóság elszürkített bemutatása ugyanis vitathatatlanul közrejátszik abban a szellemi jelenségben, amelyet manapság *ellenkező* előjelű egyoldalúságok és egyszerűsítések formájában észlelhetünk. Hiszen divatja, valóságos reneszánsza van a történeti – úgymond – „újrafelfedezéseknek", amelyek korábbi egyoldalúságok kiigazítása címén vagy ürügyén nemegyszer gyökeres átértékeléseket ajánlanak. Természetesen most is hiba lenne, ha ezt a jelenséget egyoldalúan próbálnánk magyarázni és csakis korábbi egyoldalúságok reakciójának tulajdonítanánk. Nyilván nem így van, s az okok között számos más forrásra is lelhetünk. Nem utolsósorban egyfajta értékvesztésre, a jövőben való elbizonytalanodásra, polgári eszmék és irányzatok hatására, és talán ismét valamiféle történelemben való kompenzálásra, egy olyan történelmi közelmúlt képének a vágyára, amelyre kevesebb keserűséggel és több feloldó érzelemmel gondolhatunk.

A jelenség és az okok elemzése igen fontos. Aligha mehetünk el ugyanis szó nélkül olyan megnyilatkozások mellett, amelyek – mint néhány hete egyik szakmai konferenciánkon történt – Magyarország második világháborús részvételével kapcsolatban vezetnek le meghökkentő „korrekciós" gondolatmeneteket. Miről van itt szó? Magyarország második világháborús részvételének és gyakran emlegetett „utolsó csatlós" helyzetének korábbi egyoldalú hangsúlyozásával szemben a legújabb kutatások már, úgy vélem,

joggal korrigálták a képet, s úgy mutatták be a Horthy-rezsimet, mint Hitlernek – különösen vereségei után – „vonakodó" alárendeltjét. Ezt a korrekciót azonban egyesek már arra a formulára „javasolják" változtatni, hogy „ellenálló nemzetről" beszéljünk. Ennek a gondolatmenetnek a jegyében már-már a horthysta vezető elit, a kémelhárító és katonai vezető csoport is szinte „ellenállóvá" nemesedik, s a horthysta politikai szisztéma már-már demokratikus vonásokat ölt. Homályba tűnnek viszont a *tényleges* ellenállás képviselői – az illegális kommunisták, a Magyar Front résztvevői, az itthon és külföldön harcoló magyar partizánok alakjai.

Nem kívánok ülésszakunk előadásainak, illetékes korszakkutatók fejtegetéseinek elébe vágni, s ezért nem folytatom a tallózást a történeti újra- és átértékelések között. Nem beszélek tehát arról a „korrekcióról" sem, amely a korábbi, kétségtelenül apológiás értékeléseket a szocializmus harmad-évszázados magyarországi történetében igyekszik ellenkezőjére fordítani.

Rövid bevezetőmben csak azt kívántam jelezni: van problémánk, tennivalónk bőven e három napon itt a tanácskozóteremben, s kivált azt követően: dolgozószobákban, tanácstermekben és üzemekben, szerkesztőségekben és mikrofonok meg kamerák előtt – mindenütt, ahol és ahonnan kapcsolatba kerülünk azzal az ismerős, de gyakran mégis kiismerhetetlennek, rejtelmesnek tűnő közeggel; amit váltakozó szóval úgy emlegetünk: közvélemény, köztudat, közgondolkodás. Remélem, konferenciánk hozzájárul e közeg jobb megismeréséhez s az ezt formáló sokrétű hatásmechanizmusok értőbb és összehangoltabb alkalmazásához. Egy olyan reális marxista *múlt*szemlélet alakításához, erősítéséhez, amely hozzásegít, hogy *jelenünk* realitásaival is marxista módon nézzünk szembe.

GLATZ FERENC

A közgondolkodás történeti elemei. A tudományos és a köznapi történelemfelfogás

Régi igazsága a történelemnek, hogy a történész a történetírás és a társadalmi gyakorlat tudománya, a politika közötti viszonyt mindig olyan helyzetekben gondolja újra, amikor úgy érzékeli, hogy az őt körülvevő társadalom vagy világrendszer történetében minőségileg új típusú folyamatok veszik kezdetüket, s hogy az új típusú jelenségek szükségelik az immár múltbelieknek kritikai értékelését. Az 1980-as évek elején a világrendszer történelmére visszatekintő történésznek is látnia kell, hogy mindazok a válságok, megrázkódtatások, amelyeket az 1953., 1956., 1968., 1980. évek jeleznek a szocialista országok történetében, újra meg újra a történeti vizsgálat tárgyaként hozzák elénk – mondhatnánk azt is, immáron modell szintjén – politizálási módszereink fejlődésének vizsgálatát. Hiszen minden jelzett eset – ami külön esettanulmány tárgya is lehetne a történész számára – terhes a társadalom és a politikum viszonyával, azaz a társadalom széles rétegei, egyénei közvetlen napi érdekeinek viszonyával a politikai vezetéshez.

A történésznek, noha a jelenben futó történeti folyamatokat vizsgálja, nem feladata a jelen értékelése és főként nem a jövő kutatása. Azonban a majdani történésznek meg kell keresnie az összefüggést a között a *politizálási módszer és gyakorlat* között, amely Magyarországon 1956 óta folyamatosan kialakult és érvényesült, és a között, hogy a politika mint a társadalmi gyakorlat tudománya mikor mit tartott és tart fontosnak *elméleti szinten* a társadalmi minden-

napok történéseiből feldolgozni, és milyen témák tisztázását tűzi feladatul maga elé. Minden valószínűség szerint *összefüggést* fog találni az 1956-os válsághoz is vezető *politizálási módszerek* mind következetesebb *megváltoztatása* között és azon szerény tény között, hogy a társadalmi szintű gondolkodást, a mindennapok emberének gondolkodását, a társadalom közgondolkodását, az abban működő reflexeket, annak viszonyát a társadalmi rétegmeghatározottsághoz és így tovább – tudományos vizsgálat tárgyául választja. Mint ahogy a politizálási módszerek és a között is majd nyilvánvaló összefüggés mutatható ki: *milyen szempontból* nyúlunk mi a mindennapi életben, a társadalom hétköznapjaiban működő *gondolkodáshoz,* annak tartalmához; hogy a közgondolkodást nem passzív anyagként kezeljük, amit az agitációs és propagandamunkával vagy a tudományok segítségével egyszerűen „befolyásolni" kell, és egy politikai vonalvezetés helyességének belátására vagy a tudományos gondolkodás következtetésének elfogadására bírni –, hanem olyan közegnek tekintjük, amely *szerves része* a társadalmi tevékenységeknek, a politizálásnak vagy a tudományos megismerésnek. És még csak nem is egyszerűen olyan közegnek tekintjük, amely a politikai vagy a marxista tudományosság működésének hatékonyságát visszajelzi, hanem olyannak, amely önmagában, a maga közvetlen materializmusával jelezni is képes problémákat. Úgy tekintünk a közgondolkodásra, amely a maga közvetlen „életegészének megélésével" – hogy egyik teoretikusunk kifejezését kölcsönözzem – gyorsabban, közvetlenül érzékel és fogalmaz meg bizonyos, a társadalom méhében végbemenő szerkezeti, napi gazdasági, társadalmi viszonyokbeli módosulásokat, átrendeződéseket, mint ahogy azt a politikai intézményrendszer felmérései, jelentései teszik.

Mégis, miért látszik majd szükségesnek mindezeket az összefüggéseket felvillantani, elemezni akkor, amikor a *történelem és a közgondolkodás viszonyáról* és mostani napirendre tűzéséről beszélünk? A közgondolkodásnak ugyanúgy vannak közgazdasági, esztéti-

kai, etikai elemei, mint történetiek, ugyanúgy él egy vagy számtalan kép a gazdaságról, irodalomról, mint a történelemről?

Miért érezzük úgy, hogy az utóbbi időben különösen megnőtt történeti érdeklődés a közgondolkodásban politikai mozgósító erővel is rendelkező, tehát aktuális politikai kérdés? Azért – mondja e kérdésre a választ a jelenkori történész –, mert úgy látjuk: nagyon is mélyen munkáló, jelenünkben hatásukat kifejtő gazdasági-társadalmi és politikai gondolkodásbeli tényezők idézik elő ezt a mai különös érzékenységet. És a következő kérdés: vajon miért érzi hivatottnak magát a történész, hogy ehhez a nagyon is „politikainak" tetsző összefüggéshez történész szemmel, szakmai nézőpontból hozzászóljon? Azért – gondolja a múlt kutatója –, mert éppen történeti tanulmányai hívják fel figyelmét: a közgondolkodás történeti elemei, valamint a politikum között Magyarországon történetileg milyen szoros hagyományos kapcsolódás élt. És a történettudomány sohasem függetleníthette magát e történelemérzékeny társadalmi gondolkodás igényétől, kihatásaitól.

Milyen, *jelenünkben kimutatható társadalmi-életmódváltásbeli* jelenségek hívnak létre Magyarországon egy *újraértékelési hullámot* az 1970–1980-as években? Mennyire rejlenek *politikai gondolkodásunk múltjában* a magyar társadalom *történelemre érzékenységének*, a társadalmi szintű közgondolkodás történelmi anyaggal telítettségének alapjai? Vajon *politikai propagandamunkánk* mennyire és mit kíván mozgósítani a történeti anyagból, és alapelvei mennyire vannak összhangban a történettudomány, a *marxista szaktudomány történelemlátásának* alapelveivel? Ezek azok a témakörök, amelyek talán bepillantást engednek a történettudomány és az agitációs munka gondjaiba, egyszersmind alkalmat nyújtanak arra is, hogy a közgondolkodás formálásának szerepére fény essék mind a politikai, mind a tudományos munkában.

Történelmi érzékenységünk biztosan diagnosztizálva vezethető vissza politikai gondolkodásunk historizáló hagyományaira. Engedjenek meg egy rövid történeti visszatekintést. A XIX–XX. század politikai történetéből láthatjuk: az állami és nemzeti fejlődésükben torzulásra kényszerített, közösségi létük állami, nemzeti kereteiben veszélyeztetett népeknél a közösségi összetartozás tudata szükségszerűen telítődik a múlthoz (az immáron egyetlen összekapcsoló és közös társadalmi-kulturális erőhöz) való ragaszkodással. Nem kell itt különösebben bizonygatni, hogy a kelet-európai kis népek legtöbbje – nem utolsósorban a magyar – ebbe a kategóriába sorolható. A nemzeti lét korábbi veszélyeztetettségének tudata új- és legújabbkori történelmünk során roppant érzékenységet termelt ki múltunk iránt. Ismeretes: a polgárosodás és a nemzeti fejlődés hogyan állította szembe a Kárpát-medence kis népeit. A török után az államban kisebbségbe került magyar etnikum a nemzetté válás küszöbén szembe találta magát egyik oldalon a birodalmi centralizációra törekvő Habsburg-kormányzattal, a másik oldalon az egyenrangúságra és a maguk nemzeti egyenjogúsítására törekvő nemzetiségekkel. A magyar, de ugyanígy a román, a délszláv, a szlovák újkori, XIX. századi politikai gondolkodás központjában szinte minden mást háttérbe szorítóan terpeszkedik a „nemzeti gondolat", mégpedig törekvéseit a szomszéd népekkel szemben fogalmazva meg. Csak fokozta ellentétüket az a szembeállítás, amelyet a „térség nagyhatalma", a magát nemzetek felettinek láttatni kívánó Habsburg-monarchia, mint legbeváltabb fegyvert alkalmazott. Ez az az időszak, amikor a politikai publicisztika – majd ennek nyomán a közgondolkodás – szerves részévé válnak a máig kísértő, feudális ihletettségű kérdések: kinek van az államhoz mint alapítónak joga; ki volt itt először; mikor, melyik nép milyen kiváltságot kapott a magyar uralkodóktól, és így tovább. Az úgynevezett „történeti jo-

gok" hangoztatása az ideológiában – hatalmi harc a valóságban.

Erősítette ugyanakkor a politikai gondolkodás telítődését történeti elemekkel a térség társadalmaiban az osztályviszonyok megmerevedése is. Történetírásunk kimutatta már: Európa ezen részének késettsége a polgári viszonyok kifejlődésében részben hátráltatta a feudális uralkodó réteg polgárosulását, a kapitalista munkaszervezetben való elhelyezkedését, részben pedig elősegítette, hogy ez az uralkodó réteg, a nemesség, tovább éltesse hagyományos uralmi formáit a politikában. A társadalom perifériáján feltörekvő új, polgári és iparos elemekkel szemben e nemesi vagy ahhoz asszimilálódott vezető réteg vezetésre hivatottságának legfőbb érve a politikai gondolkodásban ismét csak a „történelemre hivatkozás", a maguk történeti gyökereire hivatkozás volt. A még természetesen tovább sorolható nemzeti és szociális tényezők magyarázzák is, miért volt *állandó politikai konfliktusok tere ezen országokban a nemzeti történelem értékelése és a múltról adott értékelések rendszere, a történelemszemlélet.*

Ezzel, a polgári viszonyokban történt visszamaradottsággal függ össze, hogy amikor a polgári demokráciák szerves részeként Nyugat-Európában a *polgári politizálás* és a modern értelemben vett *politikai ideológia* (mint politikai eszmék koherens egysége) kialakult, a térség államaiban ez nem történt meg: amíg a múlt századi polgári demokráciákban a politikai viták nyílt fórumot kaptak, itt leszorultak a történeti szimbólumok világába. A politikai vitairatokat a térség szellemi életében elnyomták a történeti jog irracionális érvelésű brosúrái. A demokrácia erői Kossuthot, 48-at mondtak, és közben koruk választójogi kérdéseire, társadalmi reformokra gondoltak. Jellemző talán, hogy még az első marxista történeti mű, Szabó Ervin „48-as pártharcok"-ja is végül annak köszönheti létrejöttét, hogy a szerző – a historizáló konzervatív ideológiával leszámolni akarván – maga is a történelem mezejére kényszerült politikai mondanivalójával.

A Horthy-korszak idején ezek a fejlődésbeli sajá-

tosságok még markánsabbá váltak. Hogy a Horthy-rendszer uralkodó körei a „trianoni jogtalanságot" bizonygató történelmi érveket rendkívüli hatékonysággal tudták a társadalom különböző rétegei számára elfogadhatóvá és a revízió számára használhatóvá tenni, annak bázisa kétségtelenül az a valós sérelmi alapanyag volt, amely a történeti Magyarország szét-hullásával érte a társadalom különböző rétegeit.

Nem kevésbé eredményesen használta a hivatalos ideológia a nemzeti történelem bizonyos vonulatainak idézését a levert forradalmakkal, mindenekelőtt a Tanácsköztársasággal szemben. Ahogy a három tenger mosta középkori magyar nagyhatalom vagy Szent István erős, „magyarok vezette" birodalma az aktuális reviziós törekvések történelembe vetített megfogalmazásai voltak, úgy a proletárforradalom nemzetközisége és a marxista világnézet ellen került mozgósításra a propagandában a magyar történelem „nemzeti szelleme", valamint a „keresztény nemzeti" gondolatkör.

Az előbbi szlogenek sorába azután beleilleszkedett a magyar állam megvédéséért és a „nemzeti gondolatért" síkraszálló minden kiemelkedő történeti személyiségünk: az Árpád-házi királyoktól Zrínyin, Rákóczin át Széchenyiig, Kossuthig – és Tisza Istvánig – mindenki. A „keresztény" gondolatkör szimbólumai szintén az újra aktivizált történeti személyek és a magyar történelem szellemtörténeti módszerekkel egyénített „sajátosságai" lettek: minden korábbinál nagyobb kultusza alakult ki a magyar történelem szentté avatott alakjainak (István, Imre herceg, László, Margit, s részben Erzsébet). Ugyanakkor történészek bevonásával is részletesen dokumentálták és külföldi propaganda céljaira is terjesztették (a reviziós törekvések alátámasztásához is felhasználva) a „Magyarország évszázadokig a kereszténység védőbástyája" történeti-politikai szlogenjét (félreérthetetlen párhuzamot sugallva a keleti pogány népek ellen harcoló középkori keresztény magyar királyság és az úgymond „keletről veszélyeztető" bolsevizmus ellen fellépő Horthy-Magyarország „történeti hivatása" kö-

zött). *A nyílt revíziós propagandának* ilyen értelemben mintegy *pótlása* is volt *a történelembe rejtett,* de *politikailag bármikor aktivizálható szimbólumok rendszerének kialakítása és terjesztése.* A közgondolkodás *historizáló reflexeinek kiépítéséhez* nyilvánvalóan ez az időszak és a manipulált jogos nemzeti sérelmek, a nemzeti problematika továbbélése járult hozzá döntő mértékben.

A másik oldalon, a progresszión belüli ideológiai törekvések és az ezek nyomán kialakuló propaganda immáron szükségszerűen nyúlt szintén a történelemhez. Például a historizáló gondolkodásmódot elvető szociáldemokrata párt is politikai ihletéssel fordult a szemináriumokon, munkásotthoni előadásokon a történeti múlt felé. Az osztályellentétekre a maga reformista meggondolásai alapján is eredményesen hívta fel a figyelmet. Kétségtelen, hogy a magyar szervezett munkásság köreiben és jelentős baloldali intellektuel csoportokban mindenekelőtt ezek nyomán alakult ki bizonyos immunitás a hivatalos keresztény-nemzeti propagandatézisekkel, a hirdetett történeti érvrendszerekkel szemben.

A harmincas évek második felének hazai antifasiszta mozgalmai szintén maradtak e történeti szimbolisztika keretei között. Ők viszont a nemzeti történelmet, a rendszer hivatalos történeti gondolatrendszerének történeti-politikai hőseit, eszméit kívánták másfajta tartalommal megtölteni. A nemzeti összefogás, az érdekegyesítés gondolatához kapcsolódó, ugyanakkor a fasiszta diktatúra fenyegetése ellen „mozgósítható" történeti személyiségeket (Kossuth, Petőfi) tűzték politikai zászlajukra. A *nemzeti történeti szimbólumoknak a propagandában* való ilyen átértékelése – politikai taktikai eredményeket tekintve – jelentős paraszti, polgári rétegeket sarkallt a fasizmus elleni magatartásra, és sajátos ellenpontot teremtett a hivatalos politikával szemben, amely egyedül önmagát állította be a nemzeti hagyomány örökösének. Ugyanakkor *beilleszkedett* a hazai politikai gondolkodás – mint láthattuk – antidemokratikus historizáló hagyományrendszerébe. Igaz ugyan, a maga

progresszív politikai igényeinek megfelelően vágott utat a magyar történelem alakjaihoz, s közülük azokat emelte a politikai propaganda zászlajára, akik korukban a társadalmi felemelkedés, a nemzeti függetlenség élharcosai voltak, de a napi politikai harcok nagyon is szükséges követelményeitől immáron eltekintve, a politikai gondolkodás belső mechanizmusait illetően a „kétféle historizálás" között – a történeti szimbólumok sorakoztatása a reakciós, illetve a progresszív oldalon – szoros rokonságot találhatunk. Ismeretelméletileg mindkettő egy *nem valós,* irracionális *összefüggést* teremt a jelen politikai céljai és a történelmi jelenségek között. A politikai ütközések így nem a politikai érvrendszerek ütköztetésével, hanem a történelem színterén zajlanak: vagy a történelem folyamán egymással szemben álló hősök, ellentétes folyamatok felidézésével, vagy ugyanazon történelmi hősök, korszakok eltérő értékelésével.

Külön monografikus feltárást érdemelne azután, hogy miként alakult ki a harmincas években, az emigrációban, illetve az illegalitásba szorult kommunisták ideológiájában és propagandájában (elsősorban Révai írásaiban) az a historizáló gondolkodásmód, amely a felszabadulás után pártunk propagandatevékenységében oly nagy szerepet kapott.

Anélkül, hogy megkezdett kutatásainkból adódó első következtetéseink részletezésére ezen előadás keretében vállalkozhatnánk, két körülményre szeretném a figyelmet felhívni.

Az első annak megállapítása – amiről a felszabadulás utáni korszakban, a történelemről folytatott publicisztikai viták áttekintése győz meg bennünket –, hogy a hatalom megszerzésére rendkívül tudatosan törekvő kommunista párt vezetése legalább ilyen célratörően törekedett egy egységes ideológiai rendszert kialakítani, amelyben a nemzeti történelem egészének átértékelése igen fontos helyet kapott. És az is kétségtelen, hogy a párt vezető ideológusai – mindenekelőtt Révai József – jól érzékelték a hazai politikai gondolkodás történeti töltését. Az már természetesen a tegnapig kísértő politikai-ideológiai gya-

korlattal nyomban szembehelyezhető kérdés: vajon a párt vezetése taktikai megfontolásokból terelte-e a politikai vitákat gyakran a történelem mezejére, vagy pedig egyszerűen nem figyelt fel e historizáló politikai *gondolkodási mód kötődésére* az *antidemokratikus politizálási gyakorlathoz?*

A további kutatásoknak kell eldönteniük, hogy a másik körülmény – amire itt röviden utalni szeretnék – súlya nem meghatározóbb-e? És ez a körülmény a szovjetunióbeli emigráció politikai tapasztalata. Már az az igény, hogy a nemzeti történelmet a maga egészében és intézmények útján egységes politikai propagandarendszerbe kell illeszteni, visszavezethető az 1930-as évek szovjetunióbeli politikai gyakorlatára.

Arra, hogy 1930-tól Sztálin személyes indítására a Szovjetunióban az ideológiai élet intézményrendszerét centralizálták. Nemcsak az irodalmi-művészi életet – amelyről már sokat tudunk, olvashatunk – de a kevésbé ismert történetírást is sújtotta ennek az ideológiai intézményrendszernek a kiépülése és szigorúan következetes működtetése. Eredménye az volt, hogy jórészt háttérbe szorultak az 1920-as évek elméleti törekvései a marxista szaktörténetírás alapjainak lerakására, és a történetírásban, valamint a propagandairodalomban a napi igényekhez illeszthető történeti csomópontokra építették fel a történelmet, mindenekelőtt a nemzeti történelmet.

És ez, a nemzeti történelem, valamint a napi politikai feladatok rossz értelemben vett szinkronba hozása, *a jelen problémáit a történeti múlt mezejére vivő historizáló koncepciók kiépítése* volt az a másik politikai – immáron ideológiai munkára vonatkozó – tapasztalat, melyet a KMP emigrációban élő vezetői mint szovjet példát maguk előtt láthattak.

Az 1920-as években a Szovjetunióban nem volt kötelező a nemzeti történelem tanítása. 1931-ben – a szellemi életben létrehozott váltás szerves részeként – bevezetik a nemzeti történelem oktatását az iskolákban, ami önmagában pozitív lépés a marxista történetszemlélet korproblémákhoz igazításának szem-

szögéből. De mindez nemcsak azt jelentette, hogy a városalapító Dolgorukij herceg szobrot kap a Gorkij utcán, nemcsak azt, hogy a honvédő orosz hagyományok fejedelem hősei és az orosz nép honvédő harcai festményeken, brosúrákban, filmeken idéződnek fel, hanem mindennek eredményeként, mintegy Sztálin vezetési módszereinek historizálásaként formálódik ki Rettegett Ivánnak az erős orosz állam kiépítése érdekében a belső árulókkal heroikus küzdelmet folytató alakja. Majd ennek a szemléleti átértékelésnek következménye lesz immáron a 40-es években a külső betolakodók ellen a hazát védő Usakov tengernagy és Nyevszkij fejedelem történeti kultusza.

A nemzeti történelem ilyen historizáló politikai mozgató szerepe a 30-as évektől az ideológiai gyakorlat természetes részének, mintegy a politizálás természetes keretének tűnt. Az ott és akkor szerzett politikai tapasztalat az MKP propagandamunkájában 1945, majd 1948 után – mint említettük – majd rendkívül erősen éreztethette hatását a párt magyarországi ideológiai munkájában is, a történelemmel való politizálás gyakorlatában.

Mivel a legszorosabban vett – és ma sem eléggé meghaladott – *politizálási hagyományainkról* van szó, igen mély felelősséggel és rendkívül körültekintően, de ugyanakkor nagyon is *sürgetően kellene e komoly felmérést* elvégezni. Az már eddigi kutatásainkból is világosan áll előttünk, hogy a fasizmus elleni népfrontpolitika igényéből helyesen kiinduló politikai propaganda a magyar történelem – már az imént is említett – függetlenségi hagyományrendszerét kívánta mozgósítani a nemzetközi, elsősorban németországi támogatással egyre erősödő fasizmus ellen. Azt is tudjuk, hogy egyúttal a nemzeti történelem „birtokba vételének" igénye is vezette az ellenforradalom által nemzetietlennek kikiáltott kommunista pártot, amikor politikai propagandatevékenységének részeként különösen a nemzetté válás korának politikai-szellemi vezetőit, az átalakulás osztálytartalmát az adott aktuálpolitikai helyzetnek megfelelően újraértékelte.

De arról már keveset tudunk: a fasizmus leverése

után *miért öröklődött tovább e hagyomány a politizálásban, a politikai ideológiában,* noha tény, hogy kezdetben – különösen a felszabadulást követő pillanatokban – e politikai propagandamódszerek rendkívül eredményesnek mutatkoztak. És többet kellene tudni arról is, hogyan vált alkotóelemévé a historizáló politikai gondolkodásmód a hidegháborús veszélyre a maga módján reagáló személyi kultusz ideológiai rendszerének (mindenekelőtt a külföldi betolakodók elleni függetlenségi hagyománysor felforrósításával), és miként önállósult később öntörvényűen, megfogalmazói szándékaival ellentétesen, bizonyos mértékig szocializmusellenes jelszavak formájában.

KÖZGONDOLKODÁS ÉS POLITIKAI PROPAGANDA

Mindezeket a „gyökereket" áttekintve és e politizálási módtól eltávolodva természetesen most már azt a kérdést is fel kell tenni magunknak: vajon tudjuk-e, hogy a magyar történelem anyagának politikai mozgósítása, a sok irányból jövő, különböző célokat elérni akaró törekvések miben erősítették s miben keresztezték egymást? Vajon pontosan tudjuk-e, mit keltünk fel ma mi a közgondolkodásban, amikor történeti hagyományanyagunkat évfordulóinkkal, ünnepélyeinkkel mozgásba hozzuk?

Vessünk egy rövid pillantást a történeti gondolkodás természetére. Az elméleti és tudománytörténeti kutatások azt már tisztázták, hogy a történeti gondolkodásnak *általában* belső összefüggésteremtő szerkezete van, amelyben a történeti értékítéletek egymással és ugyanakkor a jelen politikai-társadalmi irányzatokkal egyfajta *elrendeződési viszonyba* kerülnek. Bebizonyosodott például, hogy annak a történetírónak, akinek kutatásai során a századfordulón meghatározott koncepciója alakult ki a XIX. századi magyar történelemről, így az 1848. évi forradalomról is, és a szabadságharc tárgyalása során arra a következtetésre jutott, hogy a Habsburgok trónfosztása 1849 áprilisában a magyar nemzeti mozgalom szempontjá-

ból nem volt helyes, annak ez a „történeti meggyőződése" a XX. századi Habsburg-monarchia idején meghatározta a politikai állásfoglalását is a Habsburgokkal, valamint a birodalom másik felével, az örökös tartományokkal kapcsolatban. De magától értetődik, hogy ez a „vertikális" kapcsolat a történeti koncepció és a jelen politikai gondolkodás között fordítva is fennáll. A századelőn a monarchia konstrukciójának politikai meggyőződésből való támogatása ugyanígy utat vágott a történelemben, időben visszafelé, a legitimitását alátámasztandó történeti érvekhez.

Azt is tudjuk már, hogy létezik egy hasonló típus, de más irányú (a szemléletesség kedvéért „horizontálisnak" is nevezhető) elrendeződés a történeti koncepción belül: belső gondolati egység vagy legalábbis arra irányuló törekvés fedezhető fel például a XVIII. századi függetlenségi harcok, a Habsburgok ezekkel egyidőben folyó abszolutisztikus törekvése, a magyar rendi törekvések és a polgári fejlődés későbbi lehetőségeinek megítélése között. A történeti gondolkodásban ez a végeredményben rendkívül egyszerűnek látszó, de csak igen áttételesen érvényre jutó *összefüggésrendszer az alapja a történeti kép belső egységének és a jelen társadalmi kérdéseihez való kapcsolódásának.*

A kérdés most már témánk szempontjából az volna; vajon ez az összefüggésrendszer, valamint a jelen és a múlt között összefüggést teremtő *gondolkodási mód* kimutatható-e a *közgondolkodásban,* a mindennapi tudaton belül?

a) Mindenekelőtt el kell fogandunk, hogy *egységes közgondolkodásról általában* sem, de különösen a társadalmi ismeretek tekintetében nem beszélhetünk. Azok a szociális és műveltségbeli különbségek, amelyek társadalmunkban még a jelenlegi fejlettségi szinten is kimutathatóak, egyszerűen kizárják annak a lehetőségét, hogy mondjuk egy bármilyen egyértelműen elkészített filmalkotás ugyanazokat a történeti-társadalmi következtetéseket váltsa ki minden nézőből. Azok a filmek például, amelyekről a legszűkebb

értelmiségi körökben tudni vélik, hogy XVII. századi témájukban, kosztümjeik mögött mai aktuális kérdések fogalmazódtak meg, a köznapi gondolkodás számára egyszerűen történelmi vagy kalandfilmek maradhatnak. Talán még azt a hipotézist is megkockáztathatnánk: az, hogy a történelmi szimbolisztika és a jelen törekvések között létrejön-e a korábban említett korreláció, részben a társadalmi (és a történeti) gondolkodás színvonalának és ismeretanyagának kérdése is. Szinteket megállapítani valószínűleg rendkívül nehéz volna. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a *társadalmi ismeretek alsó szintjén* e jelen és múlt közötti – esetleg az alkotó szándékolta – párhuzamok közül csak a legkézenfekvőbbek válnak érthetővé.

Ugyanakkor van olyan *jelenbeli szituáció, amikor* a társadalom bizonyos elemei annyira telítettek *az adott jelenproblémákkal,* hogy a legkisebb „belehallás" lehetőségére is felfigyelnek, s a történeti korok, beállítások, hősök talán az alkotó által sem szándékolt jelen mondanivaló hirdetőivé válnak. Egészen bizonyosra vehető, hogy e szituációkban a *legalsó műveltségi szinten is történeti-politikai összefüggés teremtődik a párhuzamba állítható jelen és múltbéli szituációk,* valamint a *jelen problémái* és *nyilvánvaló előtörténetük* között. Szabadjon itt két példán érzékeltetnem, mire gondolok.

Az első esetben – amikor összefüggésteremtés történik a jelen problémái és nyilvánvaló *előtörténetük* között – jól ismert jelenségről van szó. A jelen társadalmi törekvések a köznapiság szintjén is „tudják", hogy amit meg akarnak változtatni, milyen történelmi előzményekhez kötődik. A reformkori Magyarországon például a jobbágykötöttségek eltörléséért folyó politikai harcban könnyen tudatosult a röghözkötés valamikori megfogalmazójának, Werbőczynek a negatív képe. Jelen és múlt egymásba fonódása általános törvényszerűségének érzékeléséről és gondolkodásbeli érvényesüléséről van ez esetben szó.

A második esetre, a *helyzetpárhuzamok* keletkezésére, kétségtelenül az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utóélete lehet a legtanulságosabb. Már

csak azért is, mert a történeti műveltség legalsó szintjén is feltalálhatók erről bizonyos ismeretek, hagyományozódó emlékképek. Ha összevetnénk 1848–49-nek a századelőn, 1918-ban, az 1930-as években, majd a felszabadulás után kialakult mozgósító voltát, a következő párhuzamhoz juthatnánk: akkor is – 1848-ban – jogot követeltek a népnek – ma is, akkor is nemzeti-állami függetlenségért folyt a harc, ma is a társadalmi felemelkedésért (jobbágyparasztok), a politikai emancipálódásért szálltak síkra a „nemzet legjobbjai" – ma is.

Ugyanakkor már ez a példa is arra hívja fel a figyelmet, hogy a közgondolkodásban mennyire sokféle és egyénített történelem- (s általában társadalom-) interpretáció lehetséges.

A természettudományi ismeret bizonyos mértékig egyértelmű következtetéshez vezethet, a történelmi (társadalomtudományi) ismeretek értelmezésében viszont hallatlan szórtságot tapasztalhatunk. Ha valaki megérti Newton törvényeinek lényegét, a legtermészetesebb, hogy nem fogja a köznapi szinten észlelt szabadesés jelenségét másként, esetleg ellenkezőleg magyarázni. Azt azonban, hogy bizonyos történelmi ismeretanyagból ki milyen következtetést von le, illetve az ismereteket hogyan építi egymásra, rendkívül nehéz mérni. Még a rendszerbe – azaz következtetésrendszerbe – foglalt iskolai ismeretanyagok tudáspszichológiai vizsgálata is azt mutatja, hogy igen nehéz akár társadalmilag identifikálható típusokat megkülönböztetni e tekintetben. Mi lehet ennek az oka?

b) Mindenekelőtt az, hogy a társadalomról való közgondolkodás ugyanúgy *végigjár egy adott logikai utat,* mint a tudományos, ugyanúgy épül bizonyos *adatbázisra* és jut el *általánosításokhoz* a *csoportosítás,* a *verifikáció* útján, mint a történettudományosan képzett gondolkodás, de már a megismerés első fázisában, az *ismeretszerzésben* megmutatkoznak a lényegi különbségek. A tudományos gondolkodás célja, hogy a kutatás tárgyáról objektív ítéletet nyerjen, s ennek érdekében a következtetéshez szükséges forrás-, illetve érvanyagot összegyűjtse. A mindennapi

gondolkodás szintjén a történeti ismeretek szerzése sokkal esetlegesebb: az oktatáson kívül *véletlenül, időben* egymástól *távol esően* kap részinformációkat. Az esetlegesség mellett ennek az ismeretszerzésnek a *tapasztalat* lesz az elsőrendű forrása. A „történelmi tapasztalás" mint ismeretszerzés rendszertelen, gyakran kontroll nélküli valami. Az átélő mindig egy bizonyos részét éli meg az eseményeknek, adott időbeli nézetein át értékeli és raktározza el az élményanyagot, ami azután később, már egészen más érettség szintjén kövületként kerül elő. Hiszen a múltra vonatkozó ismeretek és jelenbeli tapasztalatok összevetésekor a *megéltnek,* az *annak idején* szerzett benyomásainak jobban hisz, mint akár a több évtizeddel korábban átélt jelenségsorozatot *összefüggéseiben is ismerő későbbi,* netán *tudományos információknak.*

A történelemről való köznapi gondolkodás *leírása* és *megragadása* számunkra mégis azért a legnehezebb, mert a *rendszerezés, a verifikálás* az egyéniségtől függően megy végbe. Az egyéniségtől függően pattannak fel azok a rendszerabroncsok, amelyeket a valamikori képzés kovácsolt az ismeretek köré, s egyúttal különböző szinten marad meg a történeti jelenségeket időben, térben helyrerakó, csoportosító képesség. De tudjuk: a leghatékonyabb iskolai oktatás sem lenne képes olyan értelemben történeti gondolkodásra nevelni, hogy mielőtt a köznapi szinten megszületik egy ítélet a történelemről, előtte az önálló gondolkodó számba vegye, vajon a rendelkezésre álló *ismeretek elegendőek-e a következtetések levonására.* Történeti hősöket nemegyszer külső megjelenés (gyakran filmben látott színész alakítása) alapján, véletlenül, többedik forrásból hallott információ alapján véd vagy ítél el a mindennapi beszélgetés résztvevője. És mivel nincs jelen az az ismeretanyag, illetve a történeti gondolkodásbeli kultúra, amely megérteni segítene a jelennél több évszázaddal korábban élt, másként gondolkodó, más tárgyi környezetben cselekvő emberek maitól eltérő voltát, a jelen és a megélt történelem tapasztalatfoszlányai alap-

ján egészen „egyéni" következtetésekre juthat. Az *idősíkok egymásratolódása,* a *megismerés* logikai útja *elemeinek zavart összerakódása,* a mindennapi gondolkodás *ösztönös mechanizmusai,* a *rendszerezés* teljesen *egyénített útja* – ezek idézik elő, hogy a közgondolkodásban a történelemről, néha a saját környezetük történelméről is a babonákba, a legendákba is beépülő képződményeket találhatunk.

c) E rendszertelenség és esetlegesség mellett azonban a köznapi gondolkodásban mégis van egyfajta *közlekedőedény-rendszerű kapcsolat a múlt hogyanlátása és a jelen dolgainak megítélése között.* Vegyünk egy példát a magyar történelem sokak által ismert korszakából és a közgondolkodáshoz a legtöbb dimenzióban eljutó film világából. *A Rákóczi hadnagya* című nagysikerű film például az 50-es években a maga szépen fésült, délceg kuruc hadnagyával, a mindig győztes vitéz kurucok és az emberi magatartásukban is mindig antipatikus labancok leegyszerűsített felvonultatásával, az idegen hatalom elleni állandó győzelemmel, kétségtelenül sugároz egyfajta optimista (mondhatnánk – hurrá-optimista) magatartást a film készítése korának társadalmi kérdéseivel kapcsolatban. Mint ahogy a napjainkban bemutatott másik kuruc filmben, a *Trombitás*ban, a paraszti mindennapok közé helyezett, az életüket fenntartani akaró, emberi konfliktusokba keveredő „erdei emberek" is vonzanak a közgondolkodásban egyfajta jelen-megítélést. Sőt a történeti kép és a jelen-szemlélet összefonódásában működő gondolkodási mechanizmusra kihatnak még olyan – az első pillanatban mellékesnek gondolt – tényezők is, mint például az operatőri fogások. Nem szorul pl. magyarázatra, hogy a *Rákóczi hadnagya*ban, a már szinte operetthangulatot árasztó erdei szerelmi jelenet megkonstruálása, a rezzenő ágak között futó mókussal, a szépen sminkelt, szégyenlősen félmeztelen, keblét is láttatni engedő főhősnővel – drasztikusan szemben áll a Trombitás böfögő, tetveiket űző, hortyogó, nőket erőszakoló –, ugyanakkor az „ügyet" mégis magukban őrző – földönfutóival.

A történeti képsorok azután megindítják a gondolkodást: ahogy a nyalka kurucok, győzelmes indulójukkal, szépen ápolt lovaikkal, tűz körüli csínompalkós táncukkal a jelen problémanélkülisége, az automatikus megoldódások érzetét keltik a moziból kiáramló közönségben, addig az életük puszta védelméért, a megélt dicsőség még egyszer elkövetkezését elérni akaró, nyomorult körülményeikkel küzdő erdei emberek sorsa elgondolkoztat: mindennapiságunk, környezetünk erkölcseiről, apróbb-nagyobb bajainkról. Amíg a vitézlő fejedelem hadnagya egy széles, egyenes ívű úton halad és ilyet vág a jövőbe, a Trombitás fiatal fiúja az életfenntartó fosztogatások, tudattalanító részegségek, megyei hajdúkkal való ravasz cimborálások és üldöztetések közepette őrzi magában az eszmét. Míg amott egy győztes csata, s a jelenre is sugárzó megoldottságok zárják a képsort, a 70-es évek kuruc filmjében az ügy tisztaságát magában őrző főhős ismét az üldöztetések, hányattatások, megküzdeni kényszerűség elé néz. De vajon nem arról győz-e meg bennünket éppen napjaink történelme, hogy a szocialista gondolkodás megőrzése, a megoldások keresése az új, bonyolult, sokféle egyéni és rétegtörekvésekkel keresztezett helyzetben történik?

És ebben az összefüggésben egy megjegyzés erejéig ismét vissza kell térni a tudomány által rajzolt és a közgondolkodásban kialakuló történeti kép viszonyához. Az egyszerűsítésekre kényszerülő és a társadalmi szituációkat jelenéből vett tapasztalatok alapján konstruáló közgondolkodás számára sokkal nehezebb a valós ellentmondások szerint differenciált történeti konfliktus pontos interpretálása, mint a fekete-fehérre egyszerűsített történeti és politikai párhuzamok. Az élőbbi ábrázolás hősei nehezen hozhatók közel a közgondolkodáshoz; a közönség valószínűleg nem ismeri a cselekmény korának valóságát, a korabeli emberek gondolkodásmódját, nehezen tudja mai erkölcsi normáit történetileg szinkronba hozni a háromszáz évvel ezelőtti parasztember etikai felfogásával, aki barmainak vesztét gondolkodás nélkül na-

gyobb károsodásnak érzi, mint szép lányai megerőszakolását. Kétségtelen: e képsorok azután – természetesen egyéntől, élettapasztalattól, személyes tapasztalattól, sőt néha szándékoktól függően – más és más következtetésláncolatot indíthatnak meg. Ahogy ettől függött a több évtizeddel ezelőtti, vagy a mai történelmi (ez esetben kuruckori) film jeleninterpretációja is. És ez a különbség, vagy inkább sokféleség éppen a történeti szimbolisztika gondolkodásbeli útjának természetéből ered. Témánk szempontjából végső fokon mindegy, hogy e sugallt jelenmegítélést értékrendünkön hová helyezzük. A fontos az összefüggésrendszer – és a különböző módon egyéníthető értékrendszer – létezésének kimutatása.

A történeti kutatás, amely látja e közlekedőedényrendszerű kapcsolatot a mindenkori képalkotás és a politikai gondolkodás között, természetességgel úgy érzi: keresnie kell a jelenben is kitapintható ilyen összefüggéseket, és közre kell működnie azok feltárásában. És rá kell mutatnia azokra az ellentmondásokra, amelyeket bizonyos esetekben hagyománykezelésünkben észrevételez, s amelyek talán újabb ellentmondásokat szülhetnek a közgondolkodásban. Legalábbis fel kell tennie a kérdést: nem szükséges-e felhívni a figyelmet például arra, hogy a hagyományápolásnak mindinkább évfordulókra, ünnepekre, környezetelemekre való koncentrálása sok ponton éppen nem a marxista történelem- és társadalomlátás kifejlődését ösztönzi? Mire gondolok konkrétan?

Ma már tudjuk, hogy a jelen mint történelmi produktum nem a történelemben működő előrehajtó, feszítő erők, ellentétek egyikének-másikának az eredménye, hanem az ellentétes erők összhatásának, harcának terméke. S e termékben nemcsak a jelenben döntő fölényre jutó progresszív vagy retrográd tendenciák, hanem végső fokon, egymás alakításával az összes korábbi tényezők nyoma ötvöződik. A történelem ilyen felfogása szerves része volt a marxi és a lenini társadalom-interpretációnak, s nem valamiféle doktriner szaktudományos álláspont annak a követel-

ménynek hangoztatása, hogy a közgondolkodás formálását is e felfogás irányába kellene mozdítani.

De vajon mennyire hatékonyan tudja közvetíteni a mi propagandafórum-rendszerünk a társadalmi közgondolkodás részére a történelem e sokténye zős voltát, s úgy láttatni a jelent, mint e különböző erők harcának eredményét? A történész úgy látja: *a hagyományéltetés említett rendszerének* egyik immanens ellentmondása, hogy a történelemből – természetesen – *azokról a személyiségekről emlékezzünk meg, akiket a jelenhez vezető múltból a progresszív oldalra sorolunk.* Mint ahogy a polgári társadalom is gondosan válogat a maga történelmi szimbólumrendszerében. De vajon kell-e ezt a módszerbeli közösséget vállalnia a szocialista társadalom propagandamunkájának a polgári társadalomével? Vajon nincs-e szükségünk e módszerek felülvizsgálatára? Nem öncélúan, hanem a marxista szemléletű történeti közgondolkodás alapkövetelményeinek jegyében.

Gondolunk-e arra, hogy ezek az *évfordulók megmerevedett hősöket, hiba nélküli, szoborszerű jellemeket, a történelmi események beállításában feketefehér színeket* alkalmazó publicisztikai megemlékezéseket hívnak életre, melyek – nem is szólva a történeti események csonkított ábrázolásáról – torzulást hoznak a társadalmat, magunkat, történelmünket érintő – látásmódunkban. Olyan társadalomszemléletet erősítenek vagy plántálnak a közgondolkodásba, amely nem alkalmas a széles körű társadalmi aktivitást igénylő, társadalmi fejlődésünk gondjait, sikereit egyaránt kritikusan tekintő, de magáénak érző szocialista gondolkodás kialakítására, vagy pedig lassan közönyt kelt a társadalom szélesebb rétegeiben.

És amit a legsúlyosabb gondnak érzünk: vajon mi lesz annak a történelmi hagyománynak a sorsa, amely *nem köthető születéshez, győzelemhez, veréséghez* vagy egyéb politikai eseményhez, s amely mégis a legszorosabban hozzátartozik a modern magyar társadalom, így a szocialista Magyarország társadalmi-politikai egészének megteremtéséhez? Vajon mikor, s főként hogyan kerülhet tudatosításra az évfordulókra

való központi, társadalmi emlékezések közt a közgondolkodásban annak a munkásnak mindennapi termelő tevékenysége, aki ott dolgozott az első külvárosi kócerájokban, művelődött a munkásegyletekben, s így lett a magyar ipar, a modern ipari szakmunkásréteg, politikailag a munkásosztály bázisa? Vajon hol marad történeti hagyományanyagunkban a paraszti munkavégzés mindennapjainak felidézése; vagy a bozótot törő első értelmiségiek, később a munkásmozgalomban a kulturális-eszmei felvilágosítást végző baloldali értelmiségiek szorgos, elhivatottságot, szakma- és hivatásszeretetet tanúsító, nem évfordulós ünnepélyekre alkalmakat adó, de valóban társadalomformáló munkássága? A propagandánkban meglevő „ünnepi" szemlélet tehát egyszerűen szembe is kerül propagandamunkánknak azokkal a szemléleti alapjaival, amelyekre az egész marxista társadalomfelfogás épül: *a társadalom történetében a teremtő, munkavégző tevékenységnek,* az ezt végző társadalmi osztályok valóságos szerepének kidomborításával.

TÖRTÉNETI ÁTÉRTÉKELÉS – MA

Annál is inkább fel kell tennünk ezeket a kérdéseket, mert – mint a bevezetőben mondottuk – napjainkban közvetlen politikai szerepet kap a történelemről való társadalmi szintű gondolkodás. Viták, konzultációk, klubok, olvasói levelek tömege bizonyíthatja: napjainkban a közgondolkodás szintjén a történeti értékek határozott vonalú *átértékelése* megy végbe. És ez sajátos módon ismét a közgondolkodás közvetlen érzékenységében, a napi életviszonyoktól függő meghatározottságában mutatkozik meg; és szoros összefüggésben áll a már korábban említett jellemzőjével, hogy ugyanis a tudománynál közvetlenebb módon érzékeli a gazdasági, a társadalmi csoportbeli érdekszférákban és az ezekre épülő egyéni viszonyokban végbemenő változásokat.

Magyarországon, mint ismeretes, az 1960-as években legújabbkori történelmünk legnagyobb életmód-

változásai zajlottak le. A mindennapi gondolkodásban – amely rendkívül közvetlenül és szűrő nélkül fogalmaz meg sokszor leegyszerűsítő összehasonlításokat – egy-egy szomszédos országban tett látogatás után, vagy hallván az ottani életvitelbeli, ellátásbeli nehézségekről, az itthoni állapotok irányában egyfajta elégedettség támad. A működőképes szocializmus, a mindennapi életlehetőségek stabilizálódása, kelet-európai évszázados antidemokratikus hagyományok fokozatos felmorzsolása és az erre való törekvés, az ország eredményeinek nagy nemzetközi elismerése egy új típusú nemzeti büszkeséggel is tölti el az egyéneket. Annál inkább, mert mindennapi életviszonyaikban is úgy érzékelik: az *iparkodás,* a *szorgalom,* a *szakértelem* előtt lehetőségek nyílnak, vagyis az *egyén* gyarapodása és a *társadalom* gyarapodása között kapcsolat teremtődik. Ahogy a jelenben azzal a tendenciával érez közösséget, amelyik számára ezeket a lehetőségeket biztosítja, úgy a történelmi értékrendjében is ezeket a tényezőket helyezi előtérbe. Kétségtelenül ez kezd kialakítani – természetesen részelemeiben – egy modern társadalomképet is, olyan képet, amelynek központjában az emberi mozzanat, az emberi munkavégzés, környezetalakítás áll. A múltat nemcsak káros vagy hasznos politikai döntések halmazának, ütközetek, állami diplomáciai manőverek egymásutánjának szemléli, hanem mint a családban is lépten-nyomon fellelhető szakmunkás, termelési tapasztalatait generációkon át egymásnak örökítő paraszt, vagy évszázadok alatt kialakult kereskedő-hivatalnok tudásegyüttesének és még inkább e munkamegosztásból következő ellentétek harcának is. A nemzeti történelemhez, saját történelméhez sokkal erősebb az identitás-érzése, mint a korábbi évtizedekben. Sokkal több kontinuitást érez jelen és múlt között az immáron ilyen hétköznapiságában szemlélt történelemben. És ez az új történelemlátás már újszerűen tekint a nemzeti történelem egészére. Hogy ez szemben áll mindazzal a történethez-viszonyulással, amelyet egy korábbi korszak igyekezett kialakítani, amikor a po-

litikai ellentétek megnyilvánulását kergető propaganda a felszabadulás előtti szakmunkásból könnyen munkásarisztokratát, a közigazgatás derék közkatonájából vagy a kiskereskedőkből az akkori jelen osztályellenségek elődjét formálta, egyfajta, az egyéni, családi környezetre lebontott múltképben diszkontinuitást, néha már szégyenérzetet keltve. Az új értékrend kétségtelenül szemben áll a korábbival. Mint ahogy ez az újfajta nemzeti büszkeség magában rejti egy új nacionalizmus, a magunkat másoknál különbnek érzés, s egyúttal a múltszemléletben egy kritikátlanság veszélyét. De kétségtelen, hogy a nemzeti történelemhez való viszonyulás egészében a korábbinál sokkal egészségesebb közérzetet alakíthat ki.

És ha a bevezetőben arról beszéltünk, hogy a közgondolkodás éppen a maga közvetlen reagálóképességével mennyire aktív része az új típusú politizálásnak, akkor arról is szót kell ejteni: mennyire szerves alkotórésze lehet e közgondolkodás azoknak az újragondolásoknak, amelyeket a történettudomány időről időre szükségszerűen tesz meg. A polgári történetírás úgy gondolta, hogy a történettudományban végbemenő átértékeléseket elsősorban a régmúlt korokra vonatkozó új adatok előkerülése, vagy új szakmai-módszertani eljárások, esetleg bizonyos történetfilozófiai alapok megváltozása váltja ki. A marxista történetelmélet már rámutatott arra, hogy ezeknek a szaktudományon belüli átértékeléseknek kiváltója az előbbiek mellett – de azoknál erősebben – a *történetíró jelenkorában* keresendő. Számtalan összefüggésben igazoltuk már ezt. Például a modern társadalomtörténeti szemlélet meghatározottságát a modernkori ipari, technikai, gazdasági fejlődéstől a tömegek társadalmi-politikai szerepének felerősödésétől – de ugyanígy az egyetemes történeti látásmód meghatározottságát a XX. századi jelen szemléletének világméretűvé szélesedésétől és így tovább. Azt is tudjuk, hogy a történettudomány mint szaktudomány fejlődése is ezen átértékelések révén következik be. A közgondolkodás természetét tanulmányozva azonban azt is látnia kell a történésznek: ezen jelenkori

szempontok interpretálása éppen a közgondolkodás *közvetítésével* történik, és e közvetítő szerepre a közgondolkodás éppen azáltal képes, mert nem járja be az iskolázott, tudományos megismerés útját, s így nem rögzülnek benne szabályokká a tudományos megismerés követelményei, és a megismerés következtében az ismeretek nem kövülnek meg. Éppen a spontán reagálás következtében – ugyanúgy, mint a politika számára is – képes immáron a múlt és jelen között újfajta elrendeződéseket kialakítani. Amit korábban a tudományos megismeréssel szemben ún. „hátrányként" említettünk, azt most, amikor a gazdasági-társadalmi változások *érzékeléséről* és közvetítéséről beszélünk – előnyének kell betudnunk. A történettudomány számára tehát a közgondolkodás nem egyszerűen közeg, amelyhez a tudományos felismeréseket, eredményeket el kell juttatni az ismeretterjesztés és különböző közművelődési intézmények révén, nemcsak *olvasóközönség,* amely számára a kulturális fogyasztást biztosítani kell, *hanem a tudományos megismerés szerves része.* Vagyis amellett, hogy politikai kérdés: a történelemérzékeny országban a közgondolkodás formálásában a publicisztika, a tömegkommunikáció, a film és a politikai propagandaintézmények mellett a maga eszközeivel a történettudomány is vegye ki részét, hogy a történettudomány e társadalmi szintű közgondolkodással az állandó kapcsolatot fenntartsa, ez a legszorosabban vett szaktudományos kérdés is. Fenntartsa és egyúttal jelenérzékenységében megszabadulva immáron a történelemmel való politizálás régi típusú propagandaigényeitől, újrafogalmazhassa a történetírás és a politikum, a történetírás és a társadalmi elkötelezettség viszonyát.

IRODALOM

Elekes Lajos: A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Kossuth Könyvkiadó 1975.

Pach Zsigmond Pál: Történetszemlélet és történettudomány (cikkek, tanulmányok) Kossuth Könyvkiadó 1977.

Glatz Ferenc: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. Társadalmi Szemle 1980. 1. sz.

Glatz Ferenc: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. Lásd: Történetelméleti és módszertani tanulmányok. (Szerk. Glatz Ferenc.) Gondolat Könyvkiadó 1977.

BÖHM ANTAL

A történelemről való gondolkodás osztály- és rétegmotivációi

A társadalomszerkezet hazai vizsgálatai – közismert okok következtében – csak a 70-es évek végére jutottak el a differenciáltabb struktúramegközelítésekhez. Korábban az erősen ideológiai színezetű munkásosztály–értelmiség (2 osztály + 1 réteg) makrotársadalmi modellje állt a vizsgálatok előterében, s legfeljebb arra történtek törekvések, hogy ezt a globális hármasságot szakképzettségi, munkajelleg és iskolai végzettség szerinti, jövedelmi stb. különbségekkel tegyük tagoltabbá.

A 70-es években örvendetesen megszaporodó empirikus vizsgálatok egyértelműen azt igazolták, hogy a társadalom valóságos szerkezete lényegesen bonyolultabb, mint tételezett makrotársadalmi modellje, és hogy a társadalom finom szerkezetének leírásához elengedhetetlen új szempontok, dimenziók figyelembevétele. A vizsgálatok mindenekelőtt meggyőzően bizonyították, hogy a tradicionális osztályszerkezet feltétlenül az osztálykülönbségek erőteljes csökkenésén, a hagyományos osztályjegyek elmosódásán keresztül alakul át. Ezt a folyamatot tekinthetjük az osztályok közeledésének. Ez kétirányú: egyfelől makrotársadalmi szinten az osztályjellegű különbségek, az osztályjegyek „leépülését", eliminálódását, másfelől egy erőteljes differenciációt, a rétegkülönbségek fennmaradását és újratermelődését jelenti. Vagyis miközben a nagy társadalmi egységek társadalmi helyzete, életmódja a kiegyenlítődés irányába halad, ugyanazon osztályokon belül rétegszinten komoly különbségek

maradnak fenn és termelődnek újjá, amelyek alapján új típusú, korábban nem tapasztalt egyenlőtlenségi viszonyok alakulnak ki társadalmunkban. Például az osztályok közötti különbségeknél jóval nagyobbak lehetnek egy-egy osztály belső rétegeinek különbségei. Ismeretes, hogy a munkásságon belül a falun és a városon lakó munkások között nagyobb társadalmi távolságok mérhetők, mint a falun, illetve városon lakó munkás és nem munkás rétegek között, vagy hogy a segédmunkások és a szakmunkások között nagyobb a társadalmi távolság, mint a szakmunkások és a műszaki alkalmazottak (értelmiségiek) között. Ugyanakkor az értelmiség egyes alrétegei között is jelentős társadalmi helyzetbeli különbségek, távolságok figyelhetők meg.

A struktúravizsgálatok kezdetben elsősorban a társadalom anyagi létfeltételeire irányultak, s csak az utóbbi időben nyilvánul meg mind nagyobb igény az életfeltételek, az életmód s a rajtuk „szerveződő" magatartási módok és tudatformák, tudattartalmak, egyáltalán a *tudásszociológiai* megközelítések iránt. Ez azt is jelenti, hogy nagyon kevés megbízható információnk van a közgondolkodás alakzatairól, struktúrájáról, rétegtagoltságáról, jóllehet a hiányzó ismeretek birtokában az eddigieknél lényegesen sokrétűbb és pontosabb tagoltságot írhatnánk le és ismerhetnénk meg. Ami pedig a történelemről való gondolkodást, vagy a történettudatot illeti, ezzel kapcsolatos komolyabb, országos reprezentativitású vizsgálatok egyáltalán nem voltak. Így csupán azt vállalhatom, hogy a különböző érintőleges felvételek anyagából – mintegy másodlagos feldolgozásuk alapján – próbáljak képet alkotni a történettudat néhány fontosabb elemének strukturális meghatározottságáról.

A vonatkozó szociológiai források közül az értékszociológiai és az olvasásszociológiai vizsgálatokat szeretném kiemelni, valamint két átfogóbb igényű, tudatformákat közelítő vizsgálatra hívnám fel a figyelmet: Kovács Ferencnek a munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról szóló tanulmányára és a Réteghelyzet – rétegtudat címmel meg-

jelent munkára. Fontos információk halmozódtak fel a Tömegkommunikációs Kutatóközpont felméréseiben, értékeléseiben is, azonban ezeknek az anyagoknak jó része – mint ismeretes – nem kerül nyilvános publikálásra. A fentieken kívül természetesen egyéb statisztikai anyagok és a téma tekintetében feldolgozásra váró szociográfiák állnak még rendelkezésünkre.

A TÖRTÉNELEMKÉPET MOTIVÁLÓ TÉNYEZŐK

Ezek előrebocsátása után nézzük, melyek azok a tényezők, amelyek az emberek történelemképét, történelemről való gondolkodását motiválják. A történeti tudatot befolyásoló számos tényező közül a megélt történelmet, a családi környezetet, az iskolai végzettséget és a tömegkommunikációs és egyéb kulturális tényezők hatását szeretném röviden felvázolni.

Mindenekelőtt *a megélt történelmet* szeretném kiemelni, hiszen a személyesen átélt eseményeknek a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű egyedekre gyakorolt rendkívül erős hatását, esetenként életre szóló személyiségformáló erejét e körben – úgy gondolom – jól ismerjük.

A történelmi sorsfordulók átélése, a nagy eseményekben való bármilyen előjelű személyes részvétel óhatatlanul sajátos élményvilágot és szemléletet alakít ki bennünk. Ez a történelemszemlélet a különböző, múltra vonatkozó információkat megszűri, átalakítja, szelektálja, s ezért nem csodálkozhatunk, ha a történelmi félmúltról egy-egy film, regény, tévéjáték stb. kapcsán indulatos viták gerjednek, hiszen ugyanezt a történelmet szubjektíve másként élte át a népi kollégiumi diákból lett vezető értelmiségi, a kuláklistára helyezett parasztból lett ipari munkás, vagy a sztálinvárosi építés révén mára Dunaújvárosban gyökeret vert állampolgár. Az általunk is megélt történelem interpretációira érzékenyek vagyunk; az egy-egy memoár vagy műalkotás által sajátosan „artikulált" események, értékelések és átértékelések gyakran ideológiai, politikai toleranciáin-

kat súrolják. Vagy bele is ütköznek, különösen akkor, ha az „ügyet", melyért lelkesedtünk, vagy amelyért tettünk, vagy tenni véltünk valamit, az a fonákjáról mutatja be. Az 50-es évek első feléről szóló vígjátékok helyzete valószínűleg ezért ilyen nehéz. Gondoljunk a *Tanú* körüli huzavonára, az *Állami áruház* felújítására, vagy éppen a *Bástya sétány 77*-re. Egykori és jelenlegi osztály- és réteghelyzetünk természetesen nagyon erősen befolyásolja érzékenységünket, toleranciánkat és általában a megélt történelemre vonatkozó képünket. Mindez természetesen erősen összefügg a különböző generációkban kialakult beállítódottságokkal és azok ideológiai és politikai kondicionáltságával.

A történettudatot befolyásoló fontos tényező a *családi környezet,* a háttér, a nagycsalád, a rokonság, és itt kell megemlíteni a szűkebb pátria történetére vonatkozó információkat is. Úgy gondolom, hogy a család „történetéről", mint a nagy történelem részéről, történelemismeretet formáló szerepéről, funkciójáról túlságosan kevés szót ejtünk, mintha nem mindig ismernénk fel eléggé fontosságát. Pedig nagyon erős hatásról van szó!

Losonczi Ágnes értékvizsgálatai a különböző társadalmi rétegek szolidaritási szintjeit annak megfelelően mérték fel, ahogy az individuum önmagából kiindulva érdekközösséget képes vállalni mind tágabb közösségi formákkal: a családdal, a réteggel, az osztállyal, a nemzettel, a társadalommal és az emberiséggel.

Az alábbi táblázat egyértelműen mutatja, hogy a legáltalánosabb a nemzeti és a családi szolidaritás érzése. „Úgy tűnik – írja Losonczi Ágnes –, hogy a család többet jelent érzelmekben, mint aminek a kifejezésére egyáltalán képes lehet, több akaszkodik a család megteremtésére és létére, mint amit a jelenlegi családi viszonyok mellett vagy az emberi együttélés kultúrájában az ember magában a családban megközelítőleg is teljesíteni képes. Ahol értelmetlenné válik a munka, ahol nincs életcél, minden értelmet kap, ha az egyén hozzáteheti: a családért teszem, vagy azért

teszem, hogy családom legyen. A gyerek és a család tölti be az élet teljes horizontját, értelmet ad, és tartalmat a munkához, gyűjtéshez, létezéshez, lényegében az élethez."

A szolidaritás szintjei

		Önmaga	Család	Osztály, réteg	Nemzet	Társadalom	Emberiség
Segédm.		–	+++	++	+++	–	–
Szakmunkás		–	+++	+	+++	–	–
Egyéb szellemi	++	++	–	+++	–		–
Értelmiség	–	++	–	++	++		++
Vezető állású	–	++	++	++	+++		+

Magasfokú összefüggés	+++
Közepes összefüggés	++
Gyenge	+
Nincs	0
Negatív összefüggés	–

A nemzet és a nemzeti sorsközösség pedig „a legmélyebben beépített, általános közösségi érzés tudata, amely folyamatosan él és ezt nem másítja sem a város, sem a világpolgárság, sem az internacionalizmus; még ha átmenetileg eltünteti is valamilyen eszmei harc vagy átfutó divat, mindig előbukkan az érzelmi összetartozás tudatának legmélyéről. Erősebben szolidarizál, mint az osztály, régebbről él és tovább is hagyományozódik. Tény az, hogy ennyire átérzett és vallott szolidaritással a kis egységen (családon) kívül csak ezzel a 'nagy egységgel' éreztek az emberek egybehangzó közösséget. Tanultság és világlátás kell ahhoz, hogy az osztályhoz és a világhoz való közüket más módon is, akár csak kognitív szinten érzékelhessék, de az is általában a nemzet mellett, a nemzeti összetartozás érzése mögött maradt."

A szolidaritás rétegszintjei szoros korrelációban állnak az *iskolai végzettséggel,* amely fogalmi és ér-

zelmi szempontból egyaránt a történettudat fontos motiválója. Ha megfigyeljük a felnőtt lakosságnak az iskolai végzettségét, egyfelől örülhetünk a kedvező változásnak, az iskolai szint radikális emelkedésének, másfelől viszont kétséget támaszthat, hogy a felnőtt lakosság egyharmada még ma sem rendelkezik a szó szoros értelmében eleminek tekinthető nyolc általános osztállyal. Igaz, hogy ezek többsége az idősebb korosztályokból áll, akik nem is végezhettek annak idején felsőbb osztályokat, azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül e réteg újratermelődését.

A 7 éves és idősebb népesség iskolai végzettségének alakulása (1960–1980)

	0 oszt.	1–7 oszt.	8 oszt.	szakmunkásképző, középfokú szakisk.	középiskola	felsőfokú
1960	4,0	67,9	21,4	–	5,3	2,0
1970	2,4	51,8	28,2	4,8	9,6	3,2
1980	1,7	39,3	29,7	9,7	14,5	5,1

Az aktív keresők iskolai végzettsége 1980-ban osztályok, illetve rétegek szerint

	6 osztálynál kevesebb	6–7 oszt.	8 oszt.	szakmunkásképző középfokú szakisk.	középiskola	felsőfokú
szakmunkás	0,9	7,1	32,0	44,9	14,8	0,3
betanított munkás	8,6	23,6	55,6	6,5	5,6	0,1
segédmunkás	17,3	30,9	45,5	4,5	1,8	0,0
mezőgazdasági	19,8	49,4	29,4	1,1	0,3	–
szellemi fogl.	0,2	1,3	18,0	3,7	49,5	27,3
önálló segítő családtag	13,3	30,4	30,8	14,5	9,4	1,6
Összesen:	5,0	13,4	35,7	16,9	20,8	8,2

Az iskolai végzettség alapján könnyen rekonstruálható, hogy mi lehet az a történeti tudás- és ismeret-

anyag, amellyel egy mai szakmunkás, segédmunkás vagy mezőgazdasági dolgozó általában rendelkezik. Természetesen az általános képet erősen differenciálhatja az *olvasás,* a *tömegkommunikációs információk* befogadása, a kulturális eseményeken való részvétel stb. Csakhogy a szociológiai vizsgálatok egyértelműen arról győznek meg bennünket, hogy az *olvasás-művelődés* említett módjai is rétegspecifikusak, és erős korrelációban állnak az iskolai végzettséggel. Gondoljunk azokra az adatokra, amelyek a puszta olvasási képesség kialakultságára vonatkoznak. Például az általános iskolák és a szakmunkásképző intézmények tanulóinak tekintélyes része nem tud folyamatosan és összefüggően olvasni. Egy szűkebb körű felmérés adatai szerint a szakmunkástanulók 30–40 százalékát olvasás- és megértészavarok jellemezték a 70-es évek közepén. Vajon az ilyen fiatal miféle többletinformációkat gyűjthet az általános iskolában meg nem tanult vagy hiányosan megtanult történelem mellé?

A fentieket támasztják alá a következő adatok is: akik egyáltalán nem olvasnak könyvet, azoknak 81,7 százaléka nem végezte el a 8 általános osztályt, 18,1 százaléka 8 osztályt végzett és 0,2 százalék közöttük a közép-, illetve felsőbb iskolát végzettek aránya. A könyvvásárlásra fordított összegek 1976-ban társadalmi osztályok, illetve rétegek szerint a következők voltak: a szellemi foglalkozásúak 221 Ft-ot, a munkások 68, a szövetkezeti parasztok 27, a kettős jövedelműek pedig 32 Ft-ot költöttek könyvre (tankönyvek nélkül – KSH adatok). Persze az értelmiségiek könyvre fordított kiadásai sem elkápráztatóak.

Az olvasási aktivitás adatai alapján azt hiszem, a fenti megállapításokat a tévedés különösebb kockázata nélkül terjeszthetjük ki a kulturális fogyasztásra általában, hiszen a kulturális fogyasztás minden területe nagyon erősen összefügg az iskolai végzettséggel. Szeretném aláhúzni, hogy a fenti adatok pusztán mennyiségi mutatók, amelyek igen differenciált minőségeket rejtenek, azaz feltételezhető, hogy beható vizsgálatok alapján jóval kedvezőtlenebb képet kaphatunk. Hankiss Elemér írja: „Viszonylag könnyű bemutatni, vagy

akár bizonyítani, hogy a magas kultúra tekintetében fejlett, gazdaságilag közepesen fejlett, a mindennapi kultúra területén fejletlen ország vagyunk."

A művelődésszociológiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy osztály- és rétegszinten a kulturális fogyasztás, az információ- és ismeretszerzés legfontosabb tényezőjének az iskolai végzettséget tekinthetjük. A fentiekkel összefüggésben megállapítható, hogy *minél alacsonyabb egy-egy réteg iskolai végzettsége és kvalifikációs szintje, információit, ismereteit annál inkább a családi, rokoni kapcsolatok és a megélt szituációk határozzák meg.* Ez nyilvánvalóan nemcsak magyar jelenség, hiszen például Hoggart az angol munkásosztály művelődését, gondolkodását, szokásait tanulmányozva jutott az alábbi következtetésre: „Minél alaposabban vizsgáljuk a munkásosztály életét, minél nagyobb erőfeszítéseket teszünk, hogy elhatoljunk egészen a munkásosztály attitűdjének legmélyéig, annál inkább megbizonyosodunk róla, hogy központi magvuk annak érzékelése, ami személyre vonatkoztatott, ami konkrét, ami helyi jellegű: így elsősorban a család, másodsorban a szomszédság fogalmában öltött testet. Ez maradandó, bár sok minden hat ellene, de talán éppen ezért is."

RÉTEGMOTIVÁCIÓK

Úgy gondolom, hogy az iskolai végzettség alapján különbséget kell tennünk a – jobb híján – fizikai és a szellemi foglalkozásúaknak nevezett rétegek között.

A fizikai dolgozók között három jól érzékelhető különbségszint figyelhető meg.[1]

[1] Szándékosan nem használom a munkás-paraszt megkülönböztetést, hiszen a korábbi osztályhatárok napjainkra meglehetősen elmosódtak – gondoljunk csak arra, hogy mennyiben tekinthető parasztnak a téeszekben ipari munkát végzők rétege? –, másfelől az iskolázatlan, kvalifikálatlan ipari munkás kulturális fogyasztásában, művelődési szintjében és feltételezhetően a történelemről való gondolkodásában is igen közel áll a mezőgazdasági szakképzetlen, alacsony iskolázottságú rétegekhez.

Az első az *alacsony iskolázottságú, szakképzetlen fizikai dolgozók* szintje, akik többnyire az elemi nyolc osztályos végzettséggel sem rendelkeznek, vagy csak addig jutottak; értékrendjük középpontjában a család áll, történetismeretüket, szemléletüket pedig a „történelem alulnézetben" szindrómával fejezhetjük ki. Bérmunkás mentalitás, a mindennapi élet sztereotípiái uralják a történelemről való gondolkodásukat. László-Bencsik Sándor egyik hőse így fogalmaz: „Azt mindenki jól tudja, hogy most szocializmus van már, meg hogy ez a fejlődés... De mi azt is tudjuk hozzá, hogy vannak dolgok, amik évszázadok óta ugyanazok." A „mi" és „ők", a „lenn" és „fenn" beidegződéseiről van itt szó. Nagyon valószínű, hogy a történelemről, a társadalomról, politikáról vallott nézetek náluk mosódnak leginkább egybe más, differenciálatlan életfilozófiai elvekkel.

E rétegtől elhatárolandó a *perifériku s helyzetű,* hátrányos, vagy többszörösen hátrányos pozíciójú *csoportok* szintje, amelyet elsősorban bizonyos vegetativitással lehet jellemezni. A periférián élők mindennapi megélhetési gondjai, a jelenben való megkapaszkodásuk erőpróbái aligha hagynak számukra energiát arra, hogy a múltba nézzenek, vagy történelmi analógiákon meditáljanak. Mivel a történettudat kialakításában a családi körülmények meghatározóak, fontos megjegyeznünk, hogy ide a perifériára általában olyanok kerülnek, akiknek hiányzik a stabil családi hátterük. Deviáns, felbomló családokból kikerülő, menekülő emberekről van tehát szó elsősorban, akiknek szakmai, munkahelyi kötöttsége is labilis, s akiknek társadalmi integrációja makro- és mikrotársadalmi szinten egyaránt problematikus.

A harmadik szint a *kvalifikált* és *iskolázottabb dolgozók* szintje. A szakmunkások közel 60 százaléka, a tsz-tagok egynegyede rendelkezik középiskolának megfelelő végzettséggel. Közülük kerülnek ki a különféle tanfolyamok, továbbképzők, esti iskolák hallgatói. Az új ismeretek iránti nyitottság és a magasabb kulturális ismeretek befogadásának az igénye is megjelenik náluk – s ez főleg a gyermekeikkel kap-

csolatos aspirációikban realizálódik. Kovács Ferenc a munkásosztály politikai-ideológiai műveltségét, aktivitását vizsgálva a munkásság egyharmadát becsülte e réteghez tartozónak. A 70-es évek közepe óta ez a réteg feltételezhetően tovább bővült, és kialakultabb, határozottabb történelemszemlélettel rendelkezik, bár a családi tradíciók az ő történelemképükben is minden bizonnyal meghatározóak.

A fizikai dolgozók társadalom- és történelemszemléletében egyfajta „középre tartás" figyelhető meg. A „középre tartás" jelenségét a réteghelyzet-rétegtudat vizsgálatból kölcsönöztem. Azt jelenti, hogy a társadalom különféle léthelyzetű rétegeiben egyfajta kiegyenlítődésre való törekvés munkál, az átlagnál rosszabb helyzetűek a ténylegesnél jobbnak vélik saját rétegpozíciójukat, a jobb helyzetűek pedig a ténylegesnél rosszabbnak, azaz saját helyzetüket előszeretettel helyezik el az átlag közelében. Azt hiszem, hogy ez a – vizsgálatok által igazolt – jelenség nemcsak jelenünkre, hanem múltszemléletünkre is érvényes, azaz gyakran találkozhatunk valamiféle „szublimált" múlttal.

László-Bencsik szociográfiájában az egyik munkás Illyés Gyula: Puszták népe című művét elolvasván családjára ismer. Miután családja valóban uradalomban élt, a könyvben felismeri családja történetét. Háromszor is elolvassa a könyvet, és általában igaznak fogadja el. Családja esetében azonban vitája van Illyéssel, mert ő úgy tudja, hogy nagyapja, a juhász nem volt annyira szegény, mint a szociográfiában: amikor pedig a család elköltözött az uradalomból, akkor nem is egy szekérrel, hanem többel költöztették őket. Továbbá igaz az, hogy az ispán általában „felhívta" a cselédlányokat, de az ő húgát nem hívatta fel. Az is igaz *általában,* hogy a cselédek vöröshagymát ettek kenyérrel, az ő családja azonban – tudomása szerint – nem volt ennyire szegény.

Ez és a hasonló példák azt jelentik, hogy nemcsak jelen helyzetünket igyekszünk átlag körülinek hinni, hanem visszamenőleg is szeretnénk az átlag közelében elhelyezni magunkat, családunkat.

Sok vita folyt már az újabban divatos genealógiai kérdésekről, a velük kapcsolatos sznob magatartásról. Egy fontos körülményről azonban meg szoktunk feledkezni: ez a jelenlegi helyzetünk valamiféle múltbeli kompenzációjának az igénye, vagy legalábbis a múltbeli kompenzációra való törekvés. Ilyen célból nagyon sok család tart számon vélt vagy valóságos rokoni kapcsolatokat neves történelmi személyiségekkel. A közelmúltban megjelent szociográfiákban is találkozunk ezzel: Márkus István munkájában a nagykőrösi Petrovicsék természetesen Petőfi rokonai; László-Bencsik Svoboda nevű munkása Ludvik Svoboda rokona és így tovább. Ez nem pusztán „kutyabőr" probléma, itt a családi történetek, hagyományok hitelességétől függetlenül a *múlt kompenzációs* lehetőségként él az emberek gondolkodásában. Megkockáztatom, hogy minél rosszabb, nehezebb valakinek a jelenlegi helyzete, annál inkább keresi ezeket a kompenzációs lehetőségeket családja múltjában.

AZ ÉLETKOR SZEREPE

Az eddigiekben a megélt történelem, a családi tradíciók és az iskolai végzettség történetszemléletet befolyásoló hatásáról, rétegspecifikusságáról esett szó. Mindez külön-külön és együttesen is sokban függvénye az *életkornak.* Az elmondottak inkább a felnőtt, idősebb nemzedékekre vonatkoztak, akiknek többékevésbé kialakult, megállapodott, megszilárdult történelemképük van. De mi jellemzi a fiatalabb generációkat, mi motiválja ifjúságunk történelemről való gondolkodását, történetismeretét?

A Népszabadságnak a közelmúltban könyv alakban is megjelentetett „Ez történt" című cikksorozata után egy közvélemény-kutatásban azt vizsgálták, hogy a cikksorozatban tárgyalt történelmi félmúltbeli eseményekről a különböző korosztályoknak milyen ismeretforrásai voltak. A vizsgálat többek között az alábbi eredménnyel zárult:

Az ismeretforrások sorrendje:

35 éven aluliak	*35–50 év közöttiek*	*50 év felettiek*
1. Iskolai tanulmányok	Személyes élmények	Személyes élmények
2. Irodalmi élmények	Irodalmi élmények	Irodalmi élmények
3. Film	Iskolai tanulmányok	Film
4. Ismerősök, szemtanúk	Film	Iskolai tanulmányok
5. Személyes élmények	Ismerősök, szemtanúk	Eredeti dokumentumok
6. Eredeti dokumentumok	Eredeti dokumentumok	Ismerősök, szemtanúk

A fiatalabb generációk esetében tehát az iskolai tanulmányok elsődlegesek, később azonban ezek teljesen háttérbe szorulnak és helyükbe a személyes élmények lépnek. Fontosnak érzem és a történettudattal összefüggőnek, hogy *az eredeti dokumentumok mint ismeretforrások milyen csekély szerepet játszanak történelemismeretünkben.* Érdemes lenne ennek okait külön is vizsgálni.

Az életkorra visszatérve *rendkívül fontosnak tartom az iskolai tanulmányok megkülönböztetett szerepét.* Tekintettel arra, hogy erről a témakörről előadás készült, én inkább azokra a problémákra, gondokra koncentrálok, amelyek ifjúságunk történetszemléletével kapcsolatosak. Néhány szociológiai vizsgálat foglalkozott ezzel a témakörrel, s elég ellentmondásos képet nyújtott. Az egyik felvételről a Mozgó Világ 1981/2. száma is beszámolt, ennek alapján idézek fel néhány problémát. A vizsgálatot végzők magyar és francia, érettségi előtt álló diákoktól kérdeztek azonos jellegű kérdéseket. Hazánkban nyolc gimnáziumi osztályban 276 diákkal töltettek ki kérdőíveket. Az összehasonlítás számunkra kedvezőtlen képet mutat. Az első kérdés arra vonatkozott, hogy hol élnek nagyobb tömegben magyarok (illetve franciák) a világon. *A francia diákok* 93 százaléka tudta, hogy hol élnek nagyobb létszámú francia nyelvű közösségek, viszont *a magyar diákoknak* csak 27 száza-

léka adott helyes választ, s mindössze 4 százaléka tudott arról, hogy minden harmadik magyar határainkon kívül él. 41 százalék azt válaszolta, hogy a magyarok csak itthon élnek, hiszen „akik nem Magyarországon élnek, azok nem magyarok", illetve „mindenki olyan nemzetiségű, amilyen állampolgár".

A francia fiatalok arra voltak büszkék, hogy franciák (97%); a további sorrend: Napóleonra (89%), Blériot-ra (64%), a Pompidou-Központra (51%) volt büszke. A *magyar fiatalok* „büszkeség-indexe": 52 százalék nem jelölt meg sem olyan történelmi személyiséget, sem olyan kulturális teljesítményt, amelyre büszke lehetne, 31 százalék a metróra volt büszke, 27 százalék arra, hogy látta Bécset, Párizst, Rómát, 16 százalék Károli Gáspár bibliafordítására, 7 százalék a szent koronára.

A „szégyen-index" adatai: a *francia diákok* azt szégyellték, hogy autóiparuk nem bírja a versenyt (26%), hogy Napóleon elvesztette az 1812-es hadjáratot (16%), hogy korrupció van Franciaországban (8%); a *magyar diákok* azt szégyellték, hogy „fasiszták voltunk" (42%), hogy az 1918–19-es forradalmak elbuktak (23%), hogy az egyetemi felvételik esélye egyenlőtlen (11%), ezenkívül a magyar futball eredménytelenségét 9% szégyellte.

Az eszményképek sorrendje a *francia diákoknál:* Napóleon (47%), F. J. Curie (31%), De Gaulle (11%) – a *magyar fiataloknál:* Szent-Györgyi Albert (16%), 37 százalék sportolókat, 14 százalék művészeket jelölt meg.

Nem folytatom a példák felsorolását – a fentiekhez néhány reflexiót szeretnék fűzni. Előbb azonban Angelusz Róbert–Békés Ferenc–Váradi László egy korábbi vizsgálatából szeretnék néhány tényt felidézni. A vizsgálat a felnőtt lakosság *történelmi ismereteire* vonatkozott, reprezentatív volt és a kérdések kidolgozásában történészek is közreműködtek. Nézzünk néhány kérdést és a helyes válaszok arányát:

Kérdés	*a jó válaszok aránya %-ban*
Tudomása szerint mi volt a Védegylet?	5
Tudomása szerint mettől meddig állt fenn az Osztrák–Magyar Monarchia?	8
Miről nevezetes 1703?	13
Miről nevezetes 1514?	20
Miről nevezetes 1867?	22
Mettől meddig tartott a II. világháború?	22
Mettől meddig tartott az I. világháború?	41
Tudomása szerint mióta laknak Magyarországon a magyarok?	41
Miről nevezetes 1919?	45
Miről nevezetes 1848?	63
Miről nevezetes 1914?	74

Az arányok – azt hiszem – nem igényelnek kommentárt. A vizsgálat során a történelemismeretet összevetették olyan hasonló vizsgálatokkal, amelyek a *politikai ismeretekre* vonatkoztak. A fizikai dolgozók politikai ismeretszintje szignifikánsan magasabb volt történelmi ismeretszintjüknél; a szellemi foglalkozásúaknál a kétfajta ismeretszint nagyjából kiegyenlített volt és lényegesen magasabb a fizikai dolgozók szintjénél.

Az életkorral összefüggésben a vizsgálat megállapította, hogy a közép- és felsőfokú végzettségűek fiatalabb és idősebb korcsoportjainak történeti ismeretszintje azonos, viszont a kevésbé iskolázottak esetében a 40 éven felüliek ismeretszintje lényegesen *magasabb* a 40 éven aluliak ismeretszintjénél.

A vizsgálatok alapján e rendkívül összetett kérdéskör három elemét szeretném kiemelni. Az egyik az *ismeretszint*, a történelmi ismeretek mennyiségének és minőségének kérdése. Az adatok arra utalnak, hogy széles rétegek – különböző okok miatt – nem jutnak elemi történelmi ismeretekhez. A másik, ezzel szorosan összefüggő tényező, *történelemtanításunk* rendszere. Mit, hogyan és milyen intenzitással tanítunk? A történelemtanításban a nemzettudat, önismeret mennyire van jelen – egyáltalán fontosságának

megfelelő helyet foglal-e el?[2] Úgy gondolom igencsak elgondolkodtató, hogy a rendkívül virulens negatív értékek helyett („kollektív bűnösség, fasiszta nép") miért nem kerülnek előtérbe *valós, pozitív* nemzeti értékek. A harmadik tényező: *értékeink kérdése.* Ez utóbbiról kissé részletesebben szeretnék szólni.

Voltaképpen itt már nem is a történettudatról van pusztán szó, hanem általában *értékeink zavarainak, válságának, megújulásának* a kérdésköréről. Átalakuló, változó világunkban talán értékrendszerünk van kitéve a legnagyobb próbáknak. A régi értékek, értékrendszerek – a hagyományos keresztényi, a puritán felhalmozó, a fogyasztói-hedonista és a tradicionális munkásmozgalmi értékrend – bizonyos elemei jelen vannak ugyan a magyar társadalom tudatában, anélkül azonban, hogy „határozott, világosan megfogalmazott, az emberi viselkedés és együttélés minden területét szabályozni képes értékrenddé állnának összse" (Hankiss E.). A 70-es években világszerte tapasztalt új törekvések – a vallásosság újjászületésének mozgalmai, a posztindusztriális programok, a neokonzervativizmus, az ultrabaloldali mozgalom stb. – nem eredményeztek sehol sem új értékrendszert, az értékrendszer zavarai, válsága a világon mindenütt tartósnak bizonyult.

A magyar társadalom történettudatában, a történelemhez való kapcsolatában *kettősség figyelhető meg. Egyfelől* tapasztalható egyfajta felfokozott igény a történelemismeret fehér foltjainak, vagy túlságosan egyoldalú beállítottságainak korrekciója iránt – gondoljunk a közvélemény hihetetlenül megnövekedett érdeklődésére múltunk, félmúltunk eseményei iránt. A memoárirodalom iránti kereslet – Tények és tanúk sorozat, történelmi tárgyú szépirodalmi alkotások, vagy a História című periodika – ékesen bizonyítja ezt. *Másfelől* viszont elég széles rétegek élnek a történelemtől távol, s alig-alig érinti meg őket egy-egy

[2] A szociológiai felvételek, mint Losonczi Ágnes idézett gondolataiból is kitűnt, arról győznek meg bennünket, hogy a nemzettudat minden társadalmi rétegben a szolidaritás legfontosabb tényezője.

tévé rétegműsor kavarta vihar, vagy egy-egy értelmiségi körökben szenvedélyesebbnek számító vita. Mintha a két közeg egyre inkább távolodna egymástól. Ez a kettősség ifjúságunkat is jellemzi, és félő, hogy új generációk nőnek fel labilis értékekkel, kétes eszményképekkel. Közelmúltunk fehér foltjai s az utóbbi negyedszázad viszonylag nyugodt, kiegyensúlyozott fejlődése mintha fiataljaink egy nem is jelentéktelen részét távolabb vitte volna a történelemtől.

NÉHÁNY KOVETKEZTETÉS:

Témám összegzése helyett négy, szerintem fontosabb problémára kívánom felhívni a figyelmet, remélve, hogy a konferencia vitáiban sikerül e problémákat megfelelően tisztázni vagy legalább ismételten átgondolni.

1. Szocialista fejlődésünk több mint három évtizede a nagy gazdasági-társadalmi változások időszaka volt. Társadalmunk szerkezete alapvető változásokon ment keresztül; korábban soha nem tapasztalt *társadalmi átrétegződés* jellemezte fejlődésünket. Parasztok százezrei váltak ipari munkásokká, munkás- és paraszt-származásúak sokasága értelmiségivé. A változások társadalmunk legszélesebb rétegeit érintették, tömegessé vált az életforma, az életmód és a lakóhely megváltoztatása. A tradicionális életkeretek, életfeltételek, közösségek, magatartási formák – és nem utolsósorban értékrendek – megváltoztak, felbomlottak, átalakultak. A radikális változások közepette a társadalmi átrétegződés alanyait elsősorban az kötötte le, hogy a tradicionális társadalmi közegből kiszakadva, az új társadalmi környezetben *stabilizálják* életkörülményeiket, életmódjukat. Ebben a gyakran generációkon át tartó, igen nehéz folyamatban sokaknak minden energiáját felemésztette az új helyzetben való megkapaszkodás, az egzisztenciateremtés, az ehhez szükséges *anyagi háttér* megteremtésének igénye. Ennél többre, az új értékek stabilizálására, a tradíciók ápolására, a történettudat kimunkálására, sőt a

jövőkép kialakítására sem maradt energiájuk, különösen azoknak nem, akik spontánul sodródtak a változások folyamataival.

A közelmúltban került a kezembe egy egészen friss – eddig még publikálatlan – felvétel jövőképünkről, jövőtudatunkról. Nagy Lajos Géza és Virágh Eszter vizsgálatából kitűnik, hogy a megkérdezettek 43 százalékának nincs határozott elképzelése jövőjéről, és hogy főleg a fiatalabb generáció jövőtudata, jövőre való elképzelése problematikus. E tényeket is hosszan lehetne és kellene elemezni. Most azonban csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy történelmi ismereteink hiányosságai, fogyatékosságai, tradícióink és nemzeti múltunk ápolásának gondjai valószínűleg *egybeesnek* jövőképünk fogyatékosságaival. Nagyon valószínűnek tartom, hogy ugyanazon rétegek esetében hiányos a jövőkép, amelyeknél hiányzik vagy hiányos történelmi múltunk ismerete és tudata. A társadalmi átrétegződés bizonyos fokig érthetővé teszi ezt a jelenséget, azonban azt hiszem, nem elégedhetünk meg a jelenlegi helyzet okainak magyarázatával a megoldás keresése helyett.

2. Gondjaink, problémáink megoldását jelentős mértékben segítheti elő történelmi és nemzeti múltunk határozottabb ápolása. Az elmúlt évtizedekben e kérdések körül sok volt a bizonytalanság és a tétovázás. *Múltunkat az eddigieknél sokkal határozottabban kellene vállalni,* és minden eszközzel elő kellene segíteni a történelemről való gondolkodás, a történettudat mind hatékonyabb fejlesztését minden társadalmi rétegben.

3. Ehhez feltétlenül több történelemtudatra, nemzeti tudatra vonatkozó tudásszociológiai felvétel szükséges. Előadásomból kitűnhetett, hogy milyen kevés megbízható információnk van e rendkívül fontos kérdéskörről. Ráadásul a vizsgálatok egy része nem is kerül nyilvános publikálásra, pedig ezek a kérdések – és megoldásuk keresése – nem nélkülözhetik a *széles társadalmi nyilvánosságot.*

4. Azt hiszem, hogy a 80-as évek kedvezőtlen nemzetközi körülményei, külső és belső gazdasági nehéz-

ségei közepette a történettudat (történelemismeret és nemzettudat) lehet az egyik olyan területe társadalmi életünknek, ahol minőségi változásokat érhetnénk el. Márpedig e minőségi változásra jelenlegi helyzetünkben igen nagy szükség van.

IRODALOM

Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat Könyvkiadó 1982.

Angelusz Róbert–Békés Ferenc–Váradi László: Történelmi ismeretek a felnőtt lakosság körében (kézirat). 1975.

Az 1980-as népszámlálás. KSH 1982.

Hankiss Elemér: Érték és társadalom. Magvető Könyvkiadó 1977.; Diagnózisok (Gyorsuló idő). Magvető Könyvkiadó. 1982.

Hoggart, R.: Művelődés, gondolkodás, szokások (Az angol munkásosztály belülről). Gondolat Könyvkiadó 1975.

Kolosi Tamás–Papp Zsolt–Gombár Csaba–Pál László–Bara János: Réteghelyzet – rétegtudat. Kossuth Könyvkiadó 1980.

Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Kossuth Könyvkiadó 1976.

László-Bencsik Sándor: Történelem alulnézetben (Magyarország felfedezése). Szépirodalmi Könyvkiadó 1973.

Losonczi Agnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat Könyvkiadó 1977.

Márkus István: Nagykőrös (Magyarország felfedezése). Szépirodalmi Könyvkiadó 1979.

Nagy Lajos Géza–Virágh Eszter: A városi lakosság jövőképe (kézirat). 1981.

Az olvasás anatómiája (Szociológiai tanulmányok). (Szerk.: Hajdú Ráfis Gábor.) Gondolat Könyvkiadó 1982.

H. Sass Judit: Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. Akadémiai Kiadó 1976.

ÁGH ATTILA

A közgondolkodás történetisége és a marxista történelmi tudat

A közgondolkodásról sokáig igen erősen leegyszerűsített szemlélet uralkodott a marxista társadalomtudományokban. A közgondolkodás és az elméleti tudat viszonyát olyan szintek viszonyának fogták fel, amelyben kizárólagosan az elméleti tudatnak jutott az aktív és kezdeményező szerep, a közgondolkodás szerepe viszont csak a passzív követésre és befogadásra korlátozódott. Ebben a megközelítésben a közgondolkodás átalakítása csak úgy fogalmazódhatott meg, mint a társadalmi tudat-hierarchia csúcsán elhelyezkedő elméleti tudat „kész" tartalmainak és értékeinek „fölülről lefelé" való bevitele a közgondolkodásba, mint az ismeretterjesztés, a propaganda, avagy a tömegkommunikáció feladata. Amennyiben a közgondolkodás nem felelt meg az elvárásoknak, ezt rendre annak tulajdonították, hogy az elméleti tudat tartalmainak – mondjuk a marxista történelemszemléletnek – a fölülről való bevitele „még" nem történt meg kellőképpen. A hierarchikus szemlélet logikája még a két tudatszint közötti kölcsönhatást sem vette számba igazán, arról nem is beszélve, hogy a közgondolkodásnak számos egyéb közvetlen forrása van, és nem csupán az elméleti tudatból meríti tartalmait, s végül, ami a legfontosabb: *a közgondolkodásnak saját természete van, önálló mozgástörvényekkel és igen aktív, dinamikus és kezdeményező szereppel a társadalom egészének életében.*

A perújrafelvétel igénye a közgondolkodás megítélésében maga sem öncélú elméleti kérdés a marxiz-

musban, hanem törvényszerűen vetődik fel a hetvenes évek végén, amikor a köztudat és az elméleti tudat „hasadása" egyre erőteljesebben maga is csak egyik kifejeződése a szocialista társadalom fejlődésében bekövetkező korszakváltásnak. A közgondolkodás természetének vizsgálatáról tehát a szocializmus „legitimációs" tudatához vezet az elemzés útja, onnan pedig a szocialista demokrácia fejlődése és a közgondolkodás dinamikája kapcsolata felé.

I. A KOZGONDOLKODÁS TERMÉSZETRAJZA

A közgondolkodás alapját, „magját" a mindennapi, avagy köznapi gondolkodás alkotja. Korántsem véletlen, hogy a mindennapi élet és a mindennapi gondolkodás filozófiai kérdései igen élesen vetődtek fel az utóbbi évtizedek marxizmusában. Számunkra elég csupán Lukács György munkásságára utalni, aki *Az esztétikum sajátossága* című munkájában behatóan foglalkozott a mindennapi élet és annak tudata kérdéseivel, s ez egyben fel is ment bennünket a problematika részletesebb bemutatása alól. Elég csupán annyit előrebocsátanunk, hogy Lukács szerint a mindennapi gondolkodás

1. a mindennapi élet prizmáján keresztül tükrözi a világot, tehát spontánul és kevéssé rendszerezett formában, de egyben az alapvető emberi tevékenységformák elemi erejű tudati megfogalmazódásaként, vagyis nem pusztán a tudati tükrözés szintjei különböznek, hanem elsősorban az őket kifejező „létszintek", társadalmi szférák szintjei;

2. ahogy a különböző társadalmi szférák igen aktív és termékeny kölcsönhatásban vannak a mindennapi élettel, illetve kölcsönösen áthatják egymást, úgy igen aktív a kölcsönhatás a mindennapi tudat és a „magasabb" társadalmi tudatformák, mint a tudomány, a művészet és a filozófia között is, a mindennapi gondolkodás embere nemcsak „felemelkedik" ezekbe a tudatformákba, elsajátítja és mindennapi léte és tudata tartalmává teszi őket – itt kapcsolódik a minden-

napi tudat lukácsi koncepciója igen erőteljesen a szocialista kultúrforradalom lenini eszméjéhez, amely a mindennapiság forradalmára épül –, hanem át is alakítja s egyben ellenőrzi is őket, szembesítve a mindennapi élet realitásaival;

3. a mindennapi tudat elemi ténye, hogy igazában sohasem szakadhat el a mindennapi élet realitásától, mivel igen közvetlenül kötődik hozzá, a „magasabb" tudatformák viszont időről időre elszakadnak a társadalmi realitásoktól, sőt szembekerülnek azokkal. Ilyenkor különösen alapvető fontosságúvá válik a mindennapi tudat aktív, kezdeményező és ellenőrző szerepe, mint a „józan ész" szembenállása az élettől elszakadt absztrakt elméletekkel, vagyis az, amit Lukács a mindennapi tudat „defetisizáló" szerepének nevez.

Már a fentiekben röviden ismertetett problematika jelzi egy szélesebb történelmi perspektívában, hogy a szocialista fejlődéssel és a marxizmusnak az elméleti tudatban történő hegemónná válásával sem lehet a mindennapi tudatot „leírni" és a passzív befogadó szerepére korlátozni, azaz a szocializmus történetét ebben a vonatkozásban úgy felfogni, mint a marxista elméleti tudat „kész" tartalmainak a spontán, nyers és formátlan mindennapi tudatba való be-, illetve lejuttatása folyamatát és feladatát. Legalábbis figyelembe kellene venni azt is, hogy a mindennapi élet reális dinamikája szerint a mindennapi tudat mikor és milyen tudattartalmak befogadására kész és képes, s hogyan dolgozza fel azokat a saját természete szerint. Ám ez korántsem elég. Az emberek mindennapi élete egy adott társadalomban mindig sajátosan egyedi, lényege szerint minden más egyénétől különböző, s így mindennapi tudatuk is sajátosan egyéni, nem megismételhető, másokéra nem redukálható. De *az emberek mindennapi tudatának* – ahogy elsősorban és mindenekelőtt mindennapi életének – *vannak nagyon markánsan közös vonásai*, amelyeket persze a társadalmi struktúraképződés nagy vonulatai és kis árnyalatai egyaránt tagolnak. Egyszerűen szólva, *a közgondolkodás a köznek, az össztársadalomnak a*

mindennapi gondolkodása, amely az egész társadalom mindennapi életét tükrözi, s egyúttal azt is kifejezi, hogy az ellentmondások és feszültségek, az egyéni tudatok tarka sokfélesége ellenére a társadalom mindennapi tudatának vannak markánsan közös vonásai, amelyek tartalmai egy-egy vonatkozásban közvéleményként meg is nyilvánulnak. A közgondolkodásra azonban – anélkül, hogy most természetének elemzésébe részletesen belemennénk – nemcsak az életközelségből fakadó vitalitás és realitásérzék jellemző, hanem – fokozottabb mértékben, mint az egyének mindennapi tudatára – az aktivitás, a kezdeményezőkészség és a kontrollfunkció ellátása is más társadalmi szférákkal, így a magasabb tudatformákkal való kölcsönhatásban.

II. A SZOCIALIZMUS LEGITIMÁCIÓS TUDATA

A közgondolkodás természetéről mondottak akkor válnak különösen fontossá, ha konkrét történelmi perspektívába helyezzük és a szocializmus legitimációs tudata felől közelítjük meg őket. Itt az ideje tehát, hogy feltegyük a kérdést: *hogyan legitimálta magát a szocialista társadalom a szocialista forradalomtól máig terjedő szakaszban?* Ez a legitimációs tudat szabta meg ugyanis az egész elméleti tudat, a magasabbnak nevezett tudatformák elméleti-fogalmi kereteit és azoknak a közgondolkodáshoz való viszonyát. Már Marx többször hangsúlyozta, hogy a szocializmus mint „politikai szocializmus" lép színre világtörténelmileg, és ezt a gondolatát az új keletű politológiai elemzések széleskörűen hasznosították, kimutatva, hogy a szocialista forradalommal végbemegy az egész társadalmi élet „átpolitizálása", a politikai szféra válik döntővé és átfogóvá egy hosszabb időszakra. Nevezetesen olyannyira, hogy a politika a társadalmi élet összes szféráját nemcsak átfogja, magának alárendeli, hanem bizonyos mértékig magába is olvasztja és önálló mozgásukat korlátozza, miként ez a politika és a gazdaság viszonyában a

tervutasításos rendszerben világosan megjelenik. Megint csak nem érezzük itt feladatunknak a „politikai szocializmus" részletesebb vizsgálatát, de szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy maga a „politikai szocializmus" szükségképpen adódik nemcsak a szocialista forradalom természetéből – tudniillik abból, hogy az eddigi világtörténelem legmélyrehatóbb társadalmi átalakulásában átmenetileg elkerülhetetlenül a politikai szféra nyer prioritást –, amint ezt gyakorta megjegyzik, hanem társadalomtörténeti fejlődésünk „kelet-európai" jellegéből is, amelyben – miként a hazai szakirodalom egyre sokoldalúbban bemutatja – a fejlődés megkésettségéből adódóan a világkapitalizmus nyugat-európai centrumával való szembenállásban évszázadok óta felfokozott szerepe volt az állami-politikai tényezőknek, vagyis a „modernizáció" állami-politikai eszközökkel való irányításának és felgyorsításának.

A „politikai szocializmus" történelmi szükségszerűségének és jogosultságának többfelől való körüljárása azonban maga vezet ahhoz a következtetéshez, hogy ez a „politikai szocializmus" önmaga előfeltételeinek – a „megkésettségnek" és a forradalmi átalakulás közvetlen feladatainak – felszámolására kell irányuljon, vagyis egy ponton történelmileg szükségessé válik egy másik korszakba való átmenete is. Ezt a korszakot nevezzük feltételesen „gazdasági szocializmusnak", ami jól utal arra, hogy az új pályán elindított – azaz szocialista – gazdaság viszonylagos önmozgásának kibontakozásáról van szó, vagyis a terminus jól kapcsolódik a gazdasági mechanizmus reformjával, az intenzív fejlődésre való áttéréssel és a világgazdasági korszakváltással kapcsolatos gondolatokhoz. Amint ismeretes, Marx a szocialista fejlődés újabb szakaszát előlegezve, a magántulajdon „negatív" – azaz jogi-politikai eszközökkel való – megszüntetése után „pozitív" – azaz gazdasági-kulturális eszközökkel való – megszüntetéséről szólt. Az eredeti marxi terminust erre a szakaszra, a „humanista" szocializmust, illetve kommunizmust azon-

ban azért nem akarjuk itt felelevéníteni, mert ez a terminus a körülötte zajló politikai és filozófiai viták miatt számos félreértést okozhatna.

A „politikai szocializmus" jellegzetes legitimációs tudata volt – ismét feltételes, de a történelmi fejlődés paradox jellegét jól kifejező terminussal – a „gazdasági marxizmus". „Gazdasági marxizmus"-on az „általános diktatúráját" értjük az elméleti tudatban, vagyis egy olyan hierarchikus szerkezetet a magasabb tudatformák között, amely kifejezte a politikum „diktatúráját" a többi társadalmi szférával szemben. Formailag ez úgy jelentkezett, hogy a legáltalánosabb törvényszerűségeket megfogalmazó dialektikus materializmus került a társadalmi tudatformák hierarchiájának csúcsára, annak „alkalmazása" egy lépcsővel lejjebb a történelmi materializmus, amelyet ismét csak „alkalmaznak" megint csak lejjebb a különböző társadalomtudományok stb. A társadalmi élet szerkezetének és a társadalmi tudat szerkezetének hasonlósága, izomorfiája ebben a legitimációs modellben önmagában is szembeötlő. Mégis megjegyzendő: tartalmilag arról van szó, hogy a politikai szféra által közvetlenül vezetett társadalmi egész teljes fejlődése, minden ténye közvetlenül világtörténelmi szükségszerűségként jelentkezett; azaz egyben egy konkrét politikai vezetés általános irányvonala és mindennapi döntései a legmagasabb szinten – a marxizmus egésze avagy az általa feltárt általános társadalmi mozgástörvények – nyertek legitimációt. Azért nevezzük ezt a legitimációs formát „gazdasági marxizmusnak", mivel a marxizmuson belül egyfajta vulgáris gazdasági evolucionizmus került előtérbe, a materialista történetfelfogás számos vonatkozásban ökonomizmussá redukálódott, vagyis a „politikai szocializmus" számára a „gazdasági marxizmus" mint a végzetszerű elkerülhetetlenséggel érvényesülő gazdasági törvényszerűségek világa volt a végső hivatkozási alap.

A „politikai szocializmus" legitimációs tudatának fenti modellje persze számos vonatkozásban finomí-

tásra és árnyalásra szorul, mi viszont a fentiekben csak a lényeges vonások rövid megfogalmazására vállalkoztunk. Világos, hogy a „politikai szocializmus" történetében a „gazdasági marxizmus" legitimációs tudatként való felhasználása óriási változásokon ment át hazánkban az ötvenes évektől a hetvenes évek végéig, s másfajta megszorítások sokaságát is be kellene még vezetnünk. Most azonban mégis inkább a következtetések levonására törekszünk a fenti modell általános jegyei alapján:

1. A „gazdasági marxizmus" mint legitimációs tudat elve magyarázza a közgondolkodással kapcsolatos, a bevezetőben említett leegyszerűsítő felfogást, ami korántsem véletlen, nem is „ismeretelméletileg" téves felfogás, hanem ennek a legitimációs tudatstruktúrának szükségszerű része, mint történelmileg jogosult *felvilágosító attitűd* a közgondolkodással szemben. A legitimációs tudat kapcsán azonban mindkét végletet el kell kerülnünk, egyrészt összes szélsőséges formájának „igazolását" történelmileg és átmenetileg szükséges jellegére való hivatkozással, másrészt felületes „elítélését", ma már alapjában véve túlhaladott jellegét egy korábbi korszakra teljességgel visszavetítve; mindenesetre egy olyan társadalmi tudatstruktúra, amely csak vertikális viszonyok mentén építkezik és horizontális viszonyok mentén nem, s ezzel újjátermeli egyoldalúan domináns szerepét a közgondolkodással szemben, ami mindjobban tehertétellé válik egy későbbi periódusban.

2. A „gazdasági marxizmus" alapvetően egyenes vonalú *evolucionista* társadalmi fejlődésmodellt tételezett fel, azaz a szocialista társadalom folytonos és fokozatos fejlődését az élet valamennyi szférájában. Nem ismerte fel és el az ellentmondások felfokozódásán, a válságokon keresztüli fejlődést, avagy a fejlődés ciklikus jellegét, s magának a társadalmi életnek a különböző szférákon keresztüli egyenlőtlen fejlődését, márpedig a korszak alapvető tartalma éppenséggel ez volt: a korszaknak politikai eszközökkel egy újfajta gazdaságot kellett kivajúdnia magából.

A válság teremtő ereje, a fejlődés egyenlőtlen és ciklikus jellege a hetvenes évek elejétől a marxista elméleti tudatban mindjobban előtérbe került, s formailag ez vezetett a „gazdasági marxizmus" felbomlásához, valójában tartalmilag maga a legitimációs tudat vált egyre inkább kétségessé és kérdésessé a szocialista gazdaság erőteljes új típusú fejlődésével. Mondhatnánk, feltételes terminusainkat felhasználva a fejlődés paradox jellegének kimutatásához, a továbbiakban egyre inkább „politikai marxizmusra" van szükségünk a „gazdasági szocializmus" legitimációs tudataként.

3. A „gazdasági marxizmus" az elméleti és köznapi tudat rövidre zárt kapcsolatában gondolkodik, nem ismerve el a köznapi tudat, illetve a közgondolkodás önállóságát, *„szuverenitását"*. Alárendelni, tartalmakkal direkte megtölteni és annak „tévedéseit" korrigálni akarta – nevezzük el ezt Lukáccsal szólva „ismeretelméleti" megközelítésnek –, nem látva be azt, hogy a közgondolkodásnak más a valóságalapja, mint a magasabb tudatformáknak, azaz más társadalmi szférákhoz kötődik, szinte más társadalomban él – ezt a megközelítést nevezhetjük „lételméletinek". Így nem bontakozhattak ki az elméleti és köznapi tudat közötti közvetítő mechanizmusok – művészet, tömegkommunikáció, ismeretterjesztés, propaganda – a maguk sajátszerűségeiben sem, amint nemcsak beemelik magukba, nemcsak képviselik a közgondolkodás tartalmait a politikai-ideológiai elméleti tudattal szemben, hanem egyben a maguk szerkezetében is számos vonatkozásban annak képére formálódnak.

4. A „gazdasági marxizmus" tehát kiiktatta a szerves és megtermékenyítő kölcsönhatást a tudatformák és -szintek között, az alulról fölfelé irányuló mozgást, a közgondolkodás kontrollfunkcióját és kezdeményező szerepét. Anélkül, hogy most a „Ki oktat kit?" kérdését csupán megfordítani akarnánk, vagy megelégednénk egy hivatkozással a „Nevelőt is nevelni kell" marxi gondolatára, azt szeretnénk jelezni, hogy a „gazdasági marxizmus" szélsőséges formáival

szemben az ötvenes években nyilvánvalóan érvényesült a közgondolkodás egészséges szkepticizmusa és defetisizáló szerepe is, s hogy ennek felismerése és felhasználása nagy jelentőségű volt az 1957 után meginduló fejlődésben is. Ennek részletesebb kifejtésére itt most nincs lehetőség, de nincs is szükség, hiszen más tanulmányok (a konferencia más előadásai) ezt a kérdést bővebben kibontják. Elegendő tehát azt megállapítanunk, hogy *a köznapi gondolkodás bizonyos fölénye, kezdeményező ereje az elméleti tudattal szemben rendre megmutatkozott a válságperiódusokban, nevezetesen magának a fejlődésnek szükségszerűen egyenlőtlen, válságokon keresztüli és ciklikus jellegének felismerésében és hangoztatásában.* A közgondolkodás tudja, hogy szükségképpen vannak békeidők és háborús évek, „kövér" és „szűk" esztendők, s míg az elméleti tudat rendszeresen egy adott korszakból mereven extrapolál, hol túlságosan optimistán, hol túlságosan pesszimistán, addig a közgondolkodás a békeidők ismétlődő periodicitásába vetett hitével manapság is jóval optimistább, mint a válságot saját válságaként is mélyen átélő elméleti tudat.

III. AZ ELMÉLETI TUDAT ÉS A KÖZGONDOLKODÁS „ANTINÓMIÁI"

A szocializmus legitimációs tudatára vonatkozó kérdésfelvetés és annak történelmi megközelítése nemcsak arra irányul, hogy feltárja az elméleti tudat és a közgondolkodás antinómiáit, hanem arra is, hogy történelmileg kioltsa őket, vagyis az antinómiákká való megmerevedés helyett a társadalmi fejlődés valóságára reflektálva feloldja őket. Az alábbiakban néhány ilyen antinómiát mutatunk be, amelyeknek nemcsak „múltjuk" van, hanem ma is reális veszélyt jelentenek a közvetítés nélküli ellentétekbe való megmerevedésre, de ugyanakkor fel is oldhatóak a „gazdasági szocializmus" felől közelítve.

1. Alkalmazható-e a marxizmus a saját történetére?

Természetesen nem térhetünk ki a kérdés elől, vajon milyen törvényszerűségek formálják a marxizmus történetét magának a marxizmusnak a vizsgálati módszere és elvei szerint. A „politikai szocializmus" és a „gazdasági marxizmus" mint annak legitimációs tudata a fentiekben tulajdonképpen erre a kérdésre adott válasz volt, amelyet most a marxizmustörténet szellemében úgy kell továbbvinnünk, mint az elméleti tudat és a közgondolkodás *divergenciájának* bemutatását. Ahogy ugyanis szükségszerű volt, hogy a „politikai szocializmus" legitimációs tudataként a „gazdasági marxizmus" alakuljon ki, ugyanilyen szükségszerűséggel adódik az is, hogy ezt a „politikai szocializmust" a közgondolkodás a valódi természete szerint, tehát közvetlen „politikai" realitásában ragadja meg. Ebből adódik továbbá az elméleti tudat és a közgondolkodás fent említett divergenciája és a felülről lefelé való „ismeretterjesztés" korlátja s esetenként való kudarca: bizonyos értelemben elmondható, hogy a közgondolkodás „adekvátabban" tükrözte a szocializmus fejlődésének realitásait és nem hagyta magát „meggyőzni". Az a korélmény ugyanis, amelyben a jelen nemzedékek szocializációja megtörtént, végletesen szólva, „cáfolja" a „gazdasági marxizmust", és „igazolta" a politika elsődlegességét valló elméleteket, a „politikai marxizmus" előzetesen meglevő vonásait éppúgy, mint a weberiánizmust. Ezt a divergenciát vagy inadekvációt az elméleti és köznapi tudat között általában az oktatás-képzés vagy a propagandamunka hiányosságaként szokták elkönyvelni, a tömegek – úgymond – „még" nem értik eléggé a marxizmust. Holott éppen ellenkezőleg, arról van szó – s ez az alaptézisünk –, hogy a tömegek jobban értik és érzik, mint ahogyan propagáljuk: a marxizmus üzenete korunkhoz *politikai,* a társadalmi forradalmak üzenete, s ezért „korunknak érzeménye" jogosan a politikai szféra átalakításának feladata.

A köznapi gondolkodás át-, sőt túlpolitizálása irá-

nyában hatott azonban nemcsak a szocialista állam léte és közvetlen gyakorlata, amelyben a politikum praktikus elsődlegességét az emberek mindennaposan észlelték, hanem egy sor más, bár ezzel szorosan összefüggő tényező is. A közgondolkodás történelmi folytonossága, „kelet-európaisága" egyfelől a politikum elsődlegességét természetesként, a modernizáció avagy a felzárkózás normális formájaként tükrözte és élte át, másfelől ennek szocialista jellegét jól kidomborította a Kelet–Nyugat viszony új megközelítése, a társadalmi-politikai-állami fölény hangsúlyozása a gazdasági-technikai-kulturális fejlettséggel szemben. Ráadásul gyakran olyan tudati kompenzációs mechanizmusok felhasználásával történt mindez, amelyeknek hosszú tradíciója van már a kelet-európai köznapi gondolkodásban és nemzeti tudatban, sokkal kisebb tehát a törés a közgondolkodásban a korábbi és a szocialista formák között, mint vártuk, s amint más vizsgálatokból tudjuk, a szellemi munkát végző „középosztályok" maguk is nagyobb megrázkódtatások nélkül beépültek a szocialista társadalomba, megtestesítve és újjátermelve a közgondolkodás fenti értékeit. Újabb tényező a szocializmus politikai történelméből – amely megerősíti a közgondolkodás „politológiai" beállítottságát – a szocializmus világrendszerré válása, s az egész világ globalizációja, azaz a nemzetközi viszonyok közvetlen, szerves rendszerének kialakulása. A szocialista világrendszer dinamikája során a világpolitikai-világgazdasági összefüggések az egyes helyi-nemzeti fejlődésekben mindinkább eloldották a gazdaság fejlettségét a politikától és viszont – mondhatnánk, a termelési viszonyokat a termelőerők, a felépítményt az alap fejlettségétől – és bizonyos országokban az egész szocialista világrendszer támogatásával a politikum rendkívüli mértékű függetlenülését tették lehetővé a gazdaság szférájától (Kuba stb.). A világpolitika eseményei tehát ugyancsak mindennaposan visszaigazolták a marxizmus hatása alatt formálódó közgondolkodás „politológiáját" és „cáfolták" a „gazdasági marxizmust" a tömegek tudatában.

2. *Megfeledkezhetünk-e a történelmi emlékezetről?*

A történelemtől és a történelmi tudattól általában lineáris folytonosságot várunk el, azért, mert tudunk – akár saját életutunk alapján – olyan, relatíve statikus időszakokról is, amikor ez fennállt. Holott még a tudomány történetében – amely pedig a legtisztább modellje a fogalmi megismerésnek – sincs szó az ismeretek evolutív felhalmozódásáról és átadásáról. Hát még a történelmi tudatban, amelyben bizonyos kérdések látszólag minden ok nélkül háttérbe szorulnak, mások viszont előtérbe kerülnek. Ezt a felszín felől, azaz látszatként a nemzedékek közötti tudati folytonosság és a megfelelő ismeretek *hiányaként* érzékelhetjük, s gyakorta azzal reagáljuk le, hogy bizonyos nemzedékeknek egy adott történelmi szakaszról vagy korproblémáról már nem volt közvetlen korélményük, ezért halványult el az a tudatukban. Valójában a történelem – Marx sarkított megfogalmazását idézve – sohasem old meg kérdéseket, hanem egyszerűen félreteszi azokat, s új kérdéseket vet fel az új nemzedékek számára. Ez tűnik aztán a történelmi tudat folytonossága megszakításának, holott egy-egy kulcsszó világosan utal a folytonosságra („az átkos Horthy-korszak") és a korábbi kérdésfelvetéssel való, meglehetősen tudatos szembefordulásra a történelmi tudatban.

A történelem és közgondolkodás viszonyát tárgyalva ezért arra a kérdésre, hogy van-e történelmi emlékezet, nem lehet a történelmi évkönyvek logikáját követve, azaz az események és időpontjuk ismeretét megkövetelve válaszolni, ahogy általában tesszük, például a második világháború és a felszabadulás utáni történelem esetében. A valóságos fejlődés logikájából adódóan a történelmi emlékezetnek valamiféle ciklikus logikája van, tehát bizonyos kérdések időről időre előtérbe kerülnek a maguk adatapparátusának ismeretével, s ez felerősíti (mondjuk az oktatóban és a propagandistában) az „ismeretelméleti" megközelítés jogosultságának látszatát. Valójában a történelmi tudat arra a korélményre összpontosul,

amely az adott generáció társadalmilag érzékeny és képlékeny időszakában a központi korkérdés volt, s a történelmi emlékezetet csak ennek vonatkozásában mozgósítja, más vonatkozások és tényanyagaik határozott háttérbe szorításával és váratlan tények és vonatkozások előtérbe állításával, amit a művelődésszociológus megdöbbenten nosztalgiahullámként észlel (monarchia-békeidők stb.). A szokványos propagandista és oktató-felvilágosító megközelítésben „megfeledkezünk" a marxizmus alkalmazásáról és helyette voltaképpen egy „pozitivista" megközelítést alkalmazunk. A közgondolkodás mint történelmi emlékezet viszont semmiről sem „feledkezik meg", hanem csak azt fejezi ki, ami mozgósításra került az új és változó korélmények következtében a történelmi tudatban.

3. Nemzeti-e a nemzeti tudat?

Néha keveselljük, néha sokalljuk a nemzeti tudat nemzetiszínűségét. De vajon tényleg a nacionalizmus és a kozmopolizmus között ingadozik a nemzeti tudat? A köznapi tudatot rendszerint elítéljük földhözragadtságáért és a látszatokhoz való kötődéséért, a tudományt pedig felmagasztaljuk korrekt általánosításaiért és tudatos rendszerezéseiért. Folytatva korábbi logikánkat, ismét megfordíthatnánk az összefüggést, mondván, nem lehetséges-e, hogy a *köznapi történelmi tudat általában helyesen tükrözi a változó valóságot, de csak nagy késéssel vonszolja maga után a tudományt?* A nemzeti tudatnak mint a nemzeti identitás – helyünk a világban – tudatának nincs „saját" története, amint a tudomány véli, hanem attól függően korszakolódik és teljesen átstrukturálódik, hogy a nemzeti identitás milyen összefüggésben fogalmazódik és mérettetik meg a reális történelem menetében, azaz, hogyan épül bele a szerveződő világrendszerbe. A nemzeti tudat ciklikusan bejárja a világnyitottság és a közvetlen környezetbe való visszamenekülés periódusait, s ezzel maga egyensúlyozza

magát a széles látószögű kozmopolitizmus és szűk látókörű nacionalizmus végletei között. Terjedelme és viszonyítási rendszere tehát változó, s ingadozása a két végpont között annál is gyakoribb, minél jobban globalizálódik a világtörténelem, azaz minél direktebb összefüggések kötik össze az egész világot. Az 1975-től kezdődő periódust nyilvánvalóan a növekvő világnyitottság és a magyar nemzeti identitástudat egyidejű erősödése jellemzi, mégpedig a magyar társadalmi fejlődés sajátosságainak felerősödése nyomán.

Oktatási rendszerünk és propagandánk hungarocentrikus és európacentrikus fogalmi rendszere a legnagyobb dezorientáló tényező a nemzeti, illetve a történelmi tudatban. Hungarocentrizmuson a magyar és az egyetemes történet szerves egységének szétszakítására, a belső fejlődés izolált ábrázolására épített történelemképet értjük, amely közvetlenül kötődik az egyetemes történelemnek a világkapitalizmus európai centruma felőli ábrázolásához. Ezzel a szemlélettel teljességgel szemben áll a hírközlés és a művészetek világnyitottsága. Magyarán: az iskola és a propaganda csupán „európai" vagy igen gyakran „magyar" fogalmakban közvetíti a befogadó számára rendszerezett tudást – beleértve a marxizmust is –, a megismerés más forrásai viszont közvetlenül szembesítik őt a világ egészével, amely megemészthetetlen a köznapi gondolkodás számára a fenti fogalomrendszerben (találomra: a nemzet, az állam, a párt stb. fogalma a harmadik világban). Ebből is adódnak a nemzeti tudat természetes ciklikus mozgásában annak aránytévesztései, hiszen a kétféle információs forrás közötti szűk keresztmetszeten nem hatol át az információ egésze, és erősen torzul a tartalma (az iszlám újjászületés mint „őrültség", mint megelevenedett középkoriság). A nemzeti tudat a józan ész eszközeivel végül is áttör ezeken a szűk keresztmetszeteken, az átlagember nem mondaná – ellentétben az ismert tv-kommentátorral – milyen jó, hogy manapság nem Európában, hanem helyettünk Afrikában háborúznak.

4. Van-e történelme
az egyén történelmi tudatának?

A filozófiát „ősidők" óta foglalkoztatja, hogyan juthat el az egyéni tudat az általánoshoz, a köznapi gondolkodás hogyan telhet meg a társadalmilag felhalmozott és rendszerezett ismeretekkel, amit Hegel az egyestől az általánosig való felemelkedés modelljében fogalmazott meg, és maga is mindenekelőtt a történelmi-társadalmi tudat általánosságának megszerzésére-elsajátítására értett. A marxizmusban ez a kérdés az *adekvát osztálytudat* kérdéseként fogalmazódott meg – mint a trade-unionista tudat és az adekvát osztálytudat viszonya Leninnél –, sőt esetenként az osztálytudat felől misztifikálódott például a fiatal Lukácsnál. A késői Lukácsnál viszont megtelt azzal a dimenzióval, amelyet már említettünk, s amely Marx kommunizmuselméletében és Lenin szocialista kultúrforradalom-elméletében nagyon erőteljesen jelentkezett, de később elhalványult a marxista hagyományban: az egyéni tudat redukciója a mindennapi tudatra az elidegenedés jelensége, és a magasabb tudatformákba való felemelkedés egyúttal a társadalmi emancipáció, a megnyomorító munkamegosztás nyűgétől való megszabadulás is. Így az egyestől az általánosig való felemelkedés határozott társadalmi-történelmi tartalmat nyert, és a szocializmus időszakára, illetve a szocializmusról a kommunizmusra való átmenetre értelmeződött.

Az egyes és általános viszonyítása a marxizmus történetének különböző korszakaiban más és más hangsúlyt nyert: hol teljesen kiiktatódott az általános diktatúrája révén, és a felemelkedés ismeretelméleti mozzanattá szimplifikálódott, hol pedig motiváltabban lépett fel az érdekrendszerek fogalma felől. Az „akarja-e elsajátítani az egyén az általánost?" kérdése azonosult a marxizmusban azzal a kérdéssel, hogy „sajátjának tekinti-e az egyén a társadalmi általánost, az államiságot?", ami viszont azzá a kérdéssé fordítható vissza, hogy „fiktív vagy reális-e maga az általános?" Ez maradt a vizsgálatok tengelyében, de a

marxizmus ösztönzése nyomán a társadalomtudományokban e vonatkozásban számos kezdeményezés született, amely az egyesnek az általánoshoz való felemelkedése különböző vonatkozásait nagyítja fel és teoretizálja, gyakran a többivel szembeállítva és abszolutizálva. Ezek közül csak a fontosabbakat említjük, amelyek maguk is nagy visszahatást gyakoroltak a marxista gondolkodásra:

1. ideológiakritikai megközelítés – az ismeretek ideologikus termelése és újjátermelése a társadalmi munkamegosztás, az ideologikus államapparátus és a család viszonyrendszerében;
2. információelméleti – a társadalmi információ terjedésének és elosztásának problémái, az információs lánc és az információs rend társadalmi jellege, a véleményvezetők mikroszociológiája;
3. rendszerelméleti – a rendszer érintkezése részeivel az irányítás és a visszacsatolás mechanizmusain keresztül, a szocialista társadalom (demokrácia) mint irányítási rendszer sajátosságai;
4. politológiai – a politikai rendszer legitimációja és a politikai kultúra mint a politikai rendszerrel való együttélés miléntje az egyének részéről, azaz a nép politikai kulturáltsága mint a mindennapok politikájának egyik mozzanata.

Itt ismét, lezárásul, felvetődik a kérdés, hogy alkalmazható-e a marxizmus a marxizmusra, vagyis „módszertani" oldalról az a kérdés, hogyan történik a marxizmus érvényre juttatása a köznapi gondolkodásban a fenti aspektusokon keresztül. A kérdésfelvetés nyitott a polémia felé a négy sík, a tudomány, a politika, a művészet és az ismeretterjesztés vonatkozásában, amelyek mind mind – de más arányban – használják a fenti négy megközelítést.

IV. A ZAVAR TUDATA VAGY A TUDAT ZAVARA?

A hetvenes évek végén a közgondolkodás gyorsabban érzékelte a történelmi váltást, mint az elmélet, korábban ismerte fel, hogy a szocializmus történetében

korszakhatárhoz érkeztünk el. Amit a hivatalos elmélet a tudat zavaraként érzékelt, mint a szocializáció avagy a propaganda, az oktatás elégtelenségét, az a *zavar tudata volt a köznapi gondolkodás szintjén és saját terminusaiban.* Mielőtt tehát elhamarkodottan, elsietve fogalmaznánk meg a kérdést, hogy „Ki tanuljon kitől?", s úgy válaszolnánk meg, hogy a marxizmus már adott, csak be kell juttatni a tömegek tudatába, a közgondolkodásba, a polémia végett hadd fogalmazzuk meg az ellenkezőjét: a valóság az, hogy a szocializmus három évtizede után a közgondolkodás sokkal „marxistább", mint vélnénk, és marxizmusunk ma, 1982-ben Magyarországon kevésbé „marxista", mint kellene és szeretnénk.

A marxizmus továbbfejlődésével szembeni követelményeket több oldalról meg lehetne fogalmazni, e helyütt most megelégszünk két utalással. Egyfelől arra a paradox vonásra utalunk, hogy a „politikai szocializmus" szükségképpen kizárta, az előttünk álló „gazdasági szocializmus" pedig éppenséggel megköveteli a marxista politikatudomány kifejlődését. A társadalmi élet átpolitizálódása ugyanis magának a politikai szférának az igazi kiformálódását és viszonylagos önmozgását sem teszi lehetővé, s így tudományosan megragadhatóvá sem, a gazdaság világának mindjobban jelentkező önmozgása viszont megköveteli a politikai szféra markáns jegyekkel való elhatárolódását is, és ezzel megteremti a marxista politológia objektív bázisát is. Távolról sem gondoljuk azonban azt, hogy valamiképpen a politológiától mint afféle alkalmazott tudománytól függne a további fejlődés, ellenkezőleg, nem tekinthetjük színrelépését egyébnek, mint a korszakváltás egyik szimptomatikus jegyének. Másfelől, most már a világpiaci korszakváltás kapcsán, gyakran elhangzik az utalás a társadalomtudományokban is a világgazdasági-világpolitikai helyzet „kedvezőtlen" jellegére, mégpedig teljesen egyértelmű nosztalgiával az evolutív fejlődés évtizedei és evolutív társadalomképe után, s a válságjelenségekért egyértelműen a külső tényezőket hibáztatva. Ennél a nézőpontnál megint

csak dinamikusabb nemcsak a marxizmus eredeti, a fejlődést a válságokon keresztül megragadó dialektikája, hanem a közgondolkodás realizmusa is, amely jogosan érzékeli, hogy a „békés" fejlődés évtizedeiben a külső kényszerítő tényezők híján voltaképpen nem tettünk meg mindent az előrelépésért, a struktúraváltásért, s hogy amit a külső, „kedvezőtlen" tényezők most ránk kényszerítenek, arra korábban nekünk kellett volna saját magunkat rákényszerítenünk.

A magunk részéről defetistának tartjuk azt a nézetet, amely csak az elméleti tudat marxista jellegében és a tudat hierarchiájának erejében bízik, amely fölülről lefelé végül is mégiscsak eljuttatja a marxizmust a közgondolkodásba. Ez a nézőpont ugyanis alapvetően arról feledkezik meg, hogy a szocializmus az utóbbi évtizedekben a felnőtt nemzedékek mindennapi életének részévé vált, s ez alakította és befolyásolta azok mindennapi tudatát, sokkal inkább, mint az elméleti tudat „leszivárogtatása", hiszen az elméleti tudat „aktuális kérdéseket" gyakran olyan elavult tudati-fogalmi struktúrában tárgyal, hogy az ellen természetesnek kell tekintenünk a szocializmus ténylegesen aktuális mindennapjaiban gyökerező közgondolkodás ellenállását (kivédjük a világpiac hatásait stb.). Joggal emlegetjük, hogy az 1957 óta eltelt időszak a reáljövedelem és az életszínvonal példátlanul gyors emelkedésének időszaka volt egészen a hetvenes évek végéig, de ritkán gondoljuk át azt, hogy ez egyúttal az egyének elemi életfeltételeinek elemi erejű forradalmasítása is volt, a civilizációs-urbanizációs tényezők olyan – ugyancsak példátlan – átalakulása, amely alapvetően meghatározó tényezővé vált a közgondolkodásban. Az „eredeti tőkefelhalmozás" össztársadalmi folyamata a hatvanas évek elejétől már nem leblokkolta, hanem elősegítette az egyének objektív életfeltételeiben végbemenő „eredeti tőkefelhalmozást", s ez utóbbi viszont magának a gazdasági fejlődésnek egyik legfontosabb tényezőjévé vált. A hetvenes években még jobbára csak a mezőgazdaságban, a nyolcvanas években pedig, leg-

alábbis reméljük, így lesz az iparban és a szolgáltatásban is. Ezzel a szocialista demokráciának – megint csak elemi szintű és elemi erejű – folyamatai indultak meg, amelyek most már a gazdasági mechanizmus reformja oldaláról jelzik a közgondolkodás egészséges aktivitását és kezdeményezőkészségét, mégpedig igen gyakran a saját tehetetlenségi nyomatékával küszködő elméleti tudattal vagy intézményrendszeri kötöttségekkel szemben.

Amit a fentiekben felvázolni kívántunk, az nem a közgondolkodás „apoteózisa", felmagasztalása, nem az elévült és elavult összefüggések merő megfordítása, azaz egyik végletes felfogásnak egy másikkal való behelyettesítése. *A közgondolkodás sohasem helyettesítheti az elméleti tudatot, nem válhat a rendszerezett társadalomismeret letéteményesévé, de leleplezheti, defetisizálhatja annak az élettől való elszakított vonásait, és sajátos történelmi helyzetekben komoly kezdeményező szerepet tölthet be az új realitások felé való orientálásában.* Úgy hisszük, ennek különösen aktualitása van most hazánkban a hetvenes és nyolcvanas évtized fordulóján. Végtére is, minden gazdasági elemzés a szocialista demokrácia gazdasági relevanciájára lyukad ki, s *a szocialista demokráciát végképp nem lehet fölülről sem bevezetni, sem propagálni, hanem alulról kell megteremteni társadalmi együttélésünk nagy szervezeteinek táguló keretei nyomán és mértékében.* A magyar társadalom szocialista közgondolkodása, történelmi tudata és nemzeti identitástudata nagyban kiformálódott már, csak felfedezésre, elismerésre és megbízatásra vár.

IRODALOM

Az 1970-es évtized a magyar történelemben (Az MTA 140. közgyűlésének előadásai). Közgazdasági Szemle 1980. 7–8. sz.

Válság és megújulás (szerk.: Vass Henrik). Kossuth Könyvkiadó 1982.

Ágh Attila: Egyenlőtlen fejlődés és nemzeti kultúra a harmadik világban. Kultúra és közösség 1982. 3–4. sz.

Berend T. Iván: Napjaink – a történelemben (Gyorsuló idő). Magvető Könyvkiadó 1980.
Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. 2. kiad. Kossuth Könyvkiadó 1982.
Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Kiadó 1965.

HUNYADY GYÖRGY

Történelmi ismeretek és attitűdök a közgondolkodásban és az oktatásban

A TÖRTÉNELMI KÖZGONDOLKODÁS SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI ASPEKTUSA

A történelem és a közgondolkodás kapcsolata sok oldalról közelíthető meg, tudományos vizsgálatában számos diszciplína érdekelt. A magam részéről a közgondolkodás empirikus vizsgálatának eredményeivel és tennivalóival kívánok foglalkozni, s teszem ezt sajátosan pszichológiai kiindulópontból. Első hallásra talán különösnek tűnhet ez a megszorítás, hiszen általában a történelmi közgondolkodás és kiemelten a tanuló fiatalok történelmi gondolkodásának empirikus tanulmányozása nem bővelkedik olyannyi eredményben, hogy ezek diszciplináris megoszlásáról érdemesnek tűnne szólni. Nem is beszélve arról, hogy a történelmi közgondolkodás kiváltképp olyan tárgy, amely problémacentrikus interdiszciplináris együttműködést kíván meg, s így elvileg is kétséges, hogy egyes szakmai aspektusok elkülönítése egyáltalán indokolt-e. És mégis: kétféle érv is szól amellett, hogy ez alkalommal a megközelítés szociálpszichológiai jellegét hangsúlyozzam.

Tehát először is az empirikus társadalomkutatásban egyként érdekelt hazai szociológia és pszichológia meghitt közelsége ellenére – vagy éppen amiatt – ütközik érdeklődési irányaiban, a jelenségek és hátterük egzakt leírásának kritériumaiban, nem egy témakörben polárisan eltérő az elméleti útkeresésük iránya is. Én legalábbis érzékelek egy olyan szemléleti és tema-

tikus különbséget az empirikus tudatvizsgálatok között, hogy a szociológust egyértelműbben a kontrollálható tudás társadalmi eloszlása és determináltsága foglalkoztatja, a pszichológus viszont az iránt érdeklődik, hogy (a tudásnál lazább fogalomként kezelt) nézetek miért és hogyan kapcsolódnak egymáshoz az egyéni tudatban, hogyan, milyen szabályoknak engedelmeskedve szerveződnek, vannak-e e tekintetben egyéni vagy társadalmi különbségek, jellegzetes típusok. A történelmi tárgyú tudás és nézetek vizsgálata is elágazik szakmailag ily módon.

A *másik érv,* ami miatt elöljáróban a megközelítés pszichológiai jellegét hangsúlyozom, az a hagyományosnak mondható kapcsolat, amely egyfelől a pszichológiai feltételek felderítése, másfelől a nevelés tudatos irányítása között fennáll vagy legalábbis fenn kellene hogy álljon. A szociológia távolabbi és felülről letekintő nézőpontjából az kerül mérlegre, hogy a nevelés intézményrendszere milyen funkciót lát el, illetve esetleg az, hogy ellátja-e funkcióját. A pszichológia tetteivel és mulasztásaival maga is részes a nevelésben, s az annak esetleges nehézségeiért vagy eredménytelenségéért viselt felelősségben óhatatlanul osztozik. Annak a kutatássorozatnak is, amelynek tanulságáról itt szólok, már az első fázisa is iskolai oktatáshoz kötődött.

A 60-as évek közepén mintegy 800 általános és középiskolai tanuló történelmi alapfogalmainak fejlettségét elemeztem. Ezt követően a 70-es évek első felében három olyan, kb. 500-500 főre kiterjedő tudatvizsgálatot végeztünk a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban, melyek közül egyik a XX. század történetére vonatkozó vélekedéseket próbálta felderíteni. Egy másik a hazafiságfelfogással és nemzettudattal foglalkozott országos reprezentatív mintán. A harmadik lényegében ez utóbbit ismételte meg értelmiségi és munkás korcsoportok kiemelt, felnagyított mintáin. 1979-80-ban került sor a legutóbbi vizsgálatomra, amely társadalmi háttér és iskolai tanulmányok szerint homogenizált tanulócsoportokon *a történelmi ismeretek és a történelmi-társadalmi gon-*

dolkodásmód együttes tanulmányozását tűzte ki célul. Itt a kérdőíves interjú, mélyinterjú és kísérleti tesztelhelyzet módszerkombinációját 500 főről 100 főig szűkített mintákon alkalmaztam munkatársaimmal. Ez az oktatásból kiinduló, majd a közgondolkodás szondázása után újfent a tanulófiatalokhoz visszatérő vizsgálatsorozat talán magyarázza a jelen előadás címének azt a furcsa kettősségét, hogy a közgondolkodásra és az oktatásra együttesen utal.

Mindezek alapján – természetesen kutatástechnikai részletek nélkül – három kérdéskörre szeretnék érintőlegesen kitérni. Az *első* kérdéskör a tanulói tudás, illetve tudatlanság. A *második* a történelmi-társadalmi gondolkodás szemléleti jellemzői iskolán belül és kívül. A *harmadik* a történelemtanítás néhány kiragadott pszichológiai vonatkozása. Végül majd a felcsapó történelmi érdeklődés megítélésével kívánok röviden foglalkozni.

A TÖRTÉNELMI ISMERETSZINT NÉHÁNY JELLEMZŐJE

Elsőként tehát a történelmi tudás kérdéséhez. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1971., majd 1972. évi vizsgálatai – amelyeket részint Angelusz Róbert, egészében Békés Ferenc publikált – bepillantást engednek bizonyos elemi történelmi tudásanyag társadalmi eloszlásába. Kitűnik, hogy a számításba vett hatótényezők közül elsősorban az iskolai végzettség magyarázza, hogy ki mennyi történelmi ismerettel rendelkezik, valamint hogy más ismeretköröknél nagyobb mérvű különbség mutatkozik a 8 osztályt és a középiskolát végzettek között, ami a középiskolának a megszűrt tanulórétegre gyakorolt fejlesztő hatását tükrözi. A gondosan szelektált kérdések legnehezebbike az volt, hogy „Tudomása szerint mi volt a Védegylet?", amire is a megkérdezetteknek mindössze 5%-a tudott válaszolni. Figyelemre méltó az az eredmény, hogy a 40 év alatti és feletti kérdezettek ismereteinek tartalma, az általuk tanultaknak megfelelően, egymástól eltérő: gazdaság- és munkásmoz-

galom-történeti kérdésekben a fiatalabbak jeleskedtek. A kérdések fogalmakra, eseményekre, személyekre és időpontokra – a történelmi ismeretanyag reprezentációjának igénye nélkül – egyaránt vonatkoztak. Itt is szerepeltettük az 1979/80-as általános és középiskolai kutatásunkban feltett ilyen jellegű kérdéseket, kiegészítve ezeket bizonyos helyek történelmi nevezetességére vonatkozó kérdésekkel. Ez utóbbiak, ti. a történelmi-földrajzi problémák mutatkoztak a legnehezebbnek a tanulók számára, pedig a kérdések a magyar történelem nevezetes helyeire, helyszíneire koncentráltak. Közülük különös nehézséget okozott Arad, Nándorfehérvár és Kassa – tehát a történelmi Magyarország határainkon kívül eső városai – fontos eseményeinek, illetve térképen való helyének kijelölése. Jobbak voltak a teljesítmények a magyar és világtörténeti események időviszonyaival, illetve történeti személyiségeikkel kapcsolatban. Ez utóbbiak ismerete pl. Kossuth és Rákóczi esetében kimagasló, a válaszok 60-70%-ban érdemiek. Más esetekben viszont ettől messze elmarad a tanulók teljesítménye. Például Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy Rajk László szerepének ismerete legfeljebb epizodikusnak mondható.

A különböző ismeretkörök közül a legjobb eredmények a meghatározásra felkínált *történelmi fogalmakkal* kapcsolatban születtek. Olyan fogalmak, mint a „fasizmus", a „társadalmi osztály" elfogadható értelmezésére egyes tanulói csoportok háromnegyede is képes volt. A fogalmak ismeretkörében azonban megmutatkozik a tanulók társadalmi hátterének befolyásoló szerepe. Egyazon iskolatípusba járó, sőt azonos tanulmányi eredményt felmutató tanulók közül is az értelmiségi, illetve iskolázottabb szülők gyermekei az absztraktabb fogalmak meghatározásában jobb teljesítményt nyújtottak, mint az előnytelen családi háttérrel rendelkező társaik. Általában azonban azt tapasztaltuk, hogy *most már* – az ismeretkörök összességét tekintve – nem elsősorban a családi háttér a meghatározó, hanem a látogatott iskola típusa. A vizsgálati mintavétel lehetővé tette, hogy össze-

mérjük e két tényező szerepét, valamint a tanulmányi teljesítmény szerint mutatkozó sajátosságokat. Kitűnt, hogy a gimnáziumba, szakközépiskolába, illetőleg a szakmunkásképzőbe járó tanulók között nagyobb különbségek mutatkoznak, mint az azonos iskolatípusba járó, de különböző társadalmi réteghez tartozó gyerekek teljesítménye között. Jól tudjuk, hogy a különböző iskolatípusokban nem társadalmi arányaiknak megfelelően vannak képviselve a különböző társadalmi rétegek gyermekei. Ebben egy mobilitást gátló társadalmi szelekció érvényesül, de ezen részeredményünkből is az következik, hogy a hátrányosabb kulturális helyzetű rétegek erősebben szelektált gyermekei legalábbis versenyképesek előnyösebb indítású társaikkal a szakközépiskolában és a gimnáziumban. S ha maradnak is bizonyos sajátosságaik, végső soron – a megválasztott, a látogatott, az életút szempontjából immár meghatározó – iskolatípus alapvető közösséget teremt a különböző kategóriák között teljesítményükben is.

E kitérő után visszatérek a tanulók különböző ismeretkörökben mutatott tudásszintjének kérdéséhez. Az egybevetésnek kétségtelenül vannak most nem részletezhető módszertani buktatói. Mindazonáltal elég szembeötlő különbségek rajzolódnak ki a tanulók jellegzetes tudásprofiljában, vagy ahogy azt az elvárható szinttől, így akár a tantervi követelményektől való elmaradás miatt találóbban nevezhetjük, a „tudatlanság" profiljában. Az összkép arról árulkodik, hogy a hiányok a konkrétumok terén a legnagyobbak. Még a kiragadott tudáselemekre irányuló ismeretvizsgálatban is a konkretizáló vonatkozásokat ismerik legkevésbé, s viszonylagos áttekintésük csak a földrajzi-idői kötöttségektől függetlenebb absztrakciókkal kapcsolatban van.

Ezen absztrakciók pszichológiai természetéhez próbáltunk hozzáférkőzni legkorábbi vizsgálatunkban, a 60-as évek közepén, s az akkori eredményeket most az 1979–80-as adatok elemzésében viszonyítási alapként is felhasználhattuk. Mindkét alkalommal három úgynevezett történeti alapfogalom fejlődésmenetét

követtük nyomon az általános iskola felső tagozatában és a gimnáziumban felvett metszetekben. A három történelmi alapfogalom, akár a meghatározásokban feltáruló formai-logikai szerkezetet, akár a velük kapcsolatba hozott gondolati-tartalmi elemeket tekintjük, különböző úton és mértékben fejlődik. Látszólag a legmagasabb fejlettséget a „társadalmi osztály" kategóriája éri el, amellyel kapcsolatban a tanulók többnyire logikailag is igényes meghatározásokat képesek marxista terminológiával közölni. Azonban azt az aggályt, hogy itt csupán egy felszíni, verbális teljesítményről van szó, alátámasztani látszik az, hogy a direkt módon hasonlóképpen nem tanított „társadalmi fejlődés" alapfogalom nemcsak logikai formájában marad el az előbbitől, hanem tartalmában is kiforratlanabb. S vele kapcsolatban mind maga a „társadalmi osztály", mind a vele összefüggésben szóba került terminus technicusok csupán részben elszigetelődő, körülírt szerephez jutnak. Szembeötlő a „nemzet" alapfogalom tartalmi különállása, elkülönülése az előbbiektől. A 14, illetőleg 18 évesek jelentős részének alig van több mondanivalója vele kapcsolatban, mint hogy „egy ország népét nevezzük nemzetnek". Annyit kell itt megjegyeznünk, hogy a két adatfelvétel között eltelt 15 év alig hozott e tekintetben más változást, mint hogy a „társadalmi osztály" korábban jeles verbalizmusa is megkopott.

A TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET A FELMÉRÉSEK TÜKRÉBEN

A történelmi alapfogalmak tartalmában és gondolati szerkezetében kétségtelenül megmutatkozhat a *történelemszemlélet* tudatossága, és tükröződhetnek módszeresen érvényesített elvei. Ez ugyan lehetőség, de kettős megszorítással kell élnünk. Az első: ami a történelmi alapfogalmak tartalmában megjelenik, az lehet csupán merő szorgalomból felöltött látszat, amelynek módszeres érvényesítését jószerivel nem is remélhetjük. Tanulókról lévén szó, ezek ez esetben élettelen sémák, amelyeket mi nyújtottunk nekik.

A másik: tudatosság nélkül, foghíjas ismeretekkel is van az embereknek történelemszemlélete. Attól, hogy az alapfogalmak tartalmában akár semmilyen határozott szemléleti jegy nem mutatkozik, még megtörténhet, hogy esetleg megfogalmazatlan elvek módszeresség re emlékeztető következetességgel érvényesülnek a konkrét történeti-társadalmi gondolkodásban. Ezek a gondolatokban megbújó, s a gondolkodás, ítéletalkotás gyakorlatából kibontható elvek élő sémák, amelyekben az oktatástól függetlenül is diffúz társadalmi tapasztalatokat és hatásokat feldolgozva lezajlanak az emberi információfeldolgozás *bizonyos spontán folyamatai,* s ezek eredményeként társadalmilag differenciált tartalmú és szerkezetű nézetek tömegesen jelentkeznek és elterjednek. Ilyen spontán folyamat – felsorolásukkor nem tudok eltekinteni visszatetsző szaknyelvünk néhány kifejezésétől – a kategóriák képzése, a sztereotip jellemzés, az attitűdformálás, valamint az egyéni és csoportos magatartásra magyarázatot adó attribúció.

Hadd illusztráljam ezeket a folyamatokat, illetőleg az eredményükként előálló nézeteket az 1973-as és 1975-ös nemzettudatra vonatkozó vizsgálatunk néhány eredményével. Itt – s ez lehet a *kategorizáció* vizsgálatának egy esete – nemcsak az absztrakt nemzetfogalom jegyeit firtattuk, hanem annak kritériumait is kértük, hogy kiket tekintenek a kérdezettek a magyar nemzetbe tartozónak. E kritériumok alkalmazása során kitűnt, hogy a felnőtt lakosságot reprezentáló minta – amely az „egy ország egy nemzet" gondolatot éppúgy képviseli, mint a korábban említett tanulók – nemcsak a hazai nemzetiségeket foglalja bele viszonylag gyakran a magyar nemzetbe, hanem a szomszédos országokban, a történelmi Magyarország egykori területén élő magyarokat is, a nagyszámú kivándoroltakat viszont nem. Mégpedig sokkal egyöntetűbben nem, mint ahogy elvben kritériumként jelölték meg a haza tudatos választását, vagy tágabban a személyes-szubjektív kötődést.

A *sztereotipiák* vizsgálatának példájaként említhetem, hogy különböző formában – kötetlenül és skálá-

kon – kértük a magyar ember jellemzését. Ez a jellemzés a megkérdezettek döntő többsége számára ilyen általánosságban szólva sem okozott megoldhatatlan feladatot. Sőt nemcsak válaszokat adtak, hanem tartalmilag tömegesen egybecsengő válaszsorokat. A lendületet, ragaszkodást és pozitív életérzést feltételező, megfontoltságot és hidegvérűséget elvitató jellemzések újra és újra visszatértek a különböző társadalmi rétegek képviselőinél, sőt még az értékelő attitűd tekintetében különböző csoportokban is.

Végeztünk itt *attitűdmérést* is. Azaz mértük a megfontolások, ítéletek, összehasonlítások sorából kiolvasható értékelés minőségét és mértékét több tárggyal, köztük Magyarországgal kapcsolatban is. Társadalmi s természeti szempontokból nyolc egybevetést végeztek az ország lakosságát reprezentáló kérdezettek. Pozitív vagy negatív irányú elfogultságuk kitűnt abból, hogy hányszor jelölték meg hazánkat a kiemelkedők között olyan partnerek mellett, mint a Szovjetunió, s az Amerikai Egyesült Államok, az NDK és az NSZK, Románia vagy Franciaország. A válaszok erőteljesen szóródtak, minden fokozatnak volt számottevő képviselője. Majdnem 4 százalék nyolc ízben is az első három közé sorolta hazánkat.

S végül az *attribúció:* a magyar történet gyászosabb fejleményeivel kapcsolatban 1973-ban kutatóteamünk tagjaként Lázár Guy tett fel arra vonatkozó kérdéseket, hogy mivel indokolják a bekövetkezett eseményeket. Értelmezési tendenciákat különített el. A mohácsi csatával, az 1848–49-es szabadságharc, illetőleg a Tanácsköztársaság megdöntésével kapcsolatban sokan – mégpedig kizárólagosan – külső okokat említettek, mások a személyes árulás, vagy a társadalmi konfliktus különböző szinten álló belső okainak tulajdonítottak ennél nagyobb jelentőséget. Az értelmezésben tendenciaszerűen mutatkozó következetesség olyan attribúciós beállítottság, amely a nemzeti öntudatot érinti, illetve fejezi ki. Hasonló elterjedt gondolati fogásokra hívta fel a figyelmet Csepeli György is, aki az általunk 1973-ban már jel-

zett, és empirikusan megközelített „kis ország" komplexust is úgy magyarázza, hogy ez a vívmányok felnagyításának egyik – esetleg nem tudatos – útja.

A magyar nemzettel kapcsolatos, általunk megvizsgált tudatjelenségek természetesen nem függetlenek egymástól: az ország értékelése és a magyar ember sztereotip jellemzésének értékelő töltete szintúgy tendenciaszerűen összefügg egymással, mint ahogy összefüggnek az attribució típusának többé-kevésbé következetes megválasztásával. Sőt, mindettől nem független a nemzetkategória kritériumainak kijelölése s alkalmazása sem, vagy visszatekintve az ismeretekre, a trianoni béke ismerete (amit a reprezentatív mintának mindössze 39%-a tudott érdemben azonosítani).

Ha itt azt mondjuk, hogy „összefügg", akkor tendenciaszerű kapcsolatokra utalunk vélemények és ismeretelemek között, amelyek együttesen az ország, a nemzet értékeinek felnagyítását vagy megkérdőjelezését fejezik ki. Mondhatjuk tehát, hogy az értékelések összhangja irányítja, alakítja a vélemények és ismeretek viszonyait. Ennek az összhangnak a tendenciája természetesen nemcsak a saját ország és nemzet, s ennek múltja tárgykörére korlátozódik, hanem pusztán ezen gondolati síkon maradva is kiterjed más országok, más nemzetek, a hozzájuk fűződő történeti kapcsolatok megítélésére is. Például a kérdezéskor a Szovjetunió gyakorlatilag egyöntetű nagyraértékelése és Románia szinte invariábilis leértékelése között a különböző országok megítélésének széles és mozgékony skálájával találkozunk. Az ezekkel kapcsolatos értékelések kibontható logikája a nézetrendszerek fontos tartalmi jellemzője. A különböző társadalmi rétegek körében jellegzetesen másként alakulnak az értékelő viszonyulások, ezek egymáshoz fűződő kapcsolatai és általában a nézetek egymáshoz való kapcsolódásának rendszerszerűsége. 1975-ben a nemzettudat tárgykörében elvégzett második vizsgálatunk legfőbb tanulsága éppen az volt, hogy a munkások, különösen az idősebbek körében egyetlen értékelő állásfoglalásból elég nagy

valószínűséggel a nemzeti-politikai nézetek egész rendszerét gyaníthatjuk, viszont az értelmiségiek, különösen a fiatalabb értelmiségiek körében erre gyakorlatilag alig van bármiféle statisztikai alapunk.

Az imént tárgyalt nemzeti problematika a társadalomra vonatkozó egyéni nézeteknek nyilvánvalóan csak egyik vetülete. A történeti nézetek tanulmányozása ismét egy további vetület. (A történelemhez való viszonyulás nyilvánvalóan nem merül ki annak eldöntésében, amit idézett vizsgálatainkban például egy meglehetősen sikerületlen kérdésfeltevéssel szembeállítottunk egymással, mármint, hogy a magyar történelem tragikusnak vagy dicsőségesnek minősíthető-e.)

A történeti nézeteknek, illetve az értékelésben összehangzó rendjüket tekintve történeti attitűdöknek azt nevezhetjük, hogy az emberek hogyan látják a múlt egyes korszakait, a társadalom életének egyes oldalait, az eseményeket és jellegzetes szereplőiket. Ezt kutatta az 1971-es országos reprezentatív mintán végzett vizsgálatunk a XX. század különböző időszakainak megítéléséről. A megkérdezettek családjuk múltjáról és általában a társadalom múltjáról több szempontból nyilatkoztak, válaszaik nagy része skálákon kifejezett értékelő ítélet volt. Kitűnt, hogy egy-egy korszakról a különböző szempontból született ítéletek többnyire mind együtt alakulnak, egy globális értékelést fejeznek ki. Ha ennek alapján rangsorba állítjuk a XX. század különböző periódusait, akkor a család helyzetét tükröző értékelések és a társadalom egész fejlődésének mérlege lényegében két igen hasonló sort ad. A mélypont a Horthy-korszak, a csúcs az 1957-et követő időszak. A kérdezettek zöme családi szempontból előnyben részesítette 1947–48-at, de a társadalomra vonatkozóan több pozitívumot tételeztek fel 1948–53-ról. A válaszoknak ez a belső feszültsége azzal is társul, hogy épp e két korszak megítélésében a válaszadók különböző rétegei között számottevő nézetkülönbségek is mutatkoztak; *1948–53 megítélésében* mind a családot, mind

a társadalmat tekintve eltávolodik egymástól a szakmunkások kedvezőbb és a mezőgazdasági fizikai dolgozók kifejezetten kedvezőtlenebb globális értékelése. Mindazonáltal az érzelmi összhangra való törekvés nemcsak abban nyilvánult meg, hogy az egyes kérdezettek meglehetősen egyöntetű értékelést adtak minden vonatkozásban egy-egy korszakról, hanem abban is, hogy mintegy kontrasztszerűen szembeállították egymással az általuk jónak, illetve rossznak tekintett periódusok értékelését. E tekintetben – érthető módon – *1945* (illetve az értelmiségiek szűkebb csoportjában még 1957) *tekinthető határvonalnak.* Az ezt megelőző, illetve ezt követő korszakok értékelése mintegy szemben áll: minél végletesebb az egyik, annál szélsőségesebb a másik is. A kérdezettek 20–20%-a különösen kedvtelve emlékezett a századfordulóra, sőt a Horthy-korszakra, de a döntő többség a felszabadulás utáni időszakot részesítette előnyben. A társadalmi rétegek között különbségek voltak ennek a preferenciának a mértékében, amiben is két tényező nyilvánult meg. Egyrészt a történeti tapasztalásuk tartalma, másrészt a történeti ítéletalkotásuk többé vagy kevésbé fekete-fehér jellege, azaz az értékelésbeli összhangra és a kontrasztszerű szembeállításra való törekvés ereje. Megjegyzendő, hogy a politikai érdeklődés, illetve elkötelezettség kinyilvánítása ennek a törekvésnek a felfokozódásával járt együtt (például a család 1945 előtti múltjának negatívumait a politikailag aktívabbak inkább hangsúlyozták, mint mások).

Tanulók történelmi attitűdjeinek tanulmányozására az 1979–80-as vizsgálatunkban került sor. Öt időpontra vonatkozóan ítélték meg hazánk helyzetét egy sor szempontból a megkérdezett általános és középiskolás tanulók. A XX. századról szólván az egyes időpontokra vonatkozó globális értékelés mind egyre kedvezőbb. A mélypont 1900, s huszonöt évenként egyre jobbnak tűnik az ország helyzete, 1975-öt csak 2000 kilátásai múlják felül. A leegyszerűsített fejlődési sémától tulajdonképpen csak a jeles előmenetelű értelmiségi és egyéb szellemi származású

középiskolások térnek el annyiban, hogy ők azt is számon tartják, hogy 1900-nál 1925-ben egészében előnytelenebb volt az ország helyzete. Az 1945 előtti és utáni időpontok között itt is az értékelések hasonló viszonyait, többé-kevésbé kiélezett szembeállítását figyelhetjük meg, csakúgy, mint a korábban vizsgált felnőttek körében. A jeles előmenetelűek élezik ki különösképpen ezt az értékelésbeli különbséget. A különböző származási csoportok közül az előnytelenebb hátterű segédmunkás gyerekekre inkább jellemző ez a tendencia, mint az értelmiségi származásúakra, akik kifejezetten visszafogottak e tekintetben. A választott és látogatott iskolatípusnak itt is fontos a szerepe. A szakmunkástanulókhoz képest a szakközépiskolások és különösen a gimnazisták kevésbé magasra törőnek látják a fejlődés vonalát minden vizsgált származási csoportban. Az értelmiségből jöttek s az értelmiségivé válók tehát kevésbé lelkesek és derűlátóak. Megjegyzendő, hogy a globális értékelések összképében a társadalmi élet egyes oldalainak megítélése más és más súlyt kap. A közügyekbe való beleszólás, a demokratizmus mind előkelőbb helyet foglal el. Az életszínvonal az 1950-es mélypont után mindinkább előtérbe kerül. A gazdasági fejlődés viszont épp 1950 jellemzésében kap nagyobb hangsúlyt, egyébként nemigen változtatja mérsékelt helyét. A természeti szépségek méltatása viszont – realisztikusan – 1900-ban nyomatékos, utóbb minden huszonöt évben szerényebb és szerényebb helyre szorul a kor összképében.

A vizsgálat ezen első fázisában a történeti ítéletek mellett a *nemzeti és társadalmi tagozódásra* vonatkozó nézetek viszonylag teljes körének feltérképezésére is sor került. Ezen túlmenően annak a kérdésnek a tisztázásával is kísérleteztünk (utóbb a kérdőív mellett intenzív mélyinterjús és tesztelési technikát is alkalmazva), hogy a történeti értékelések szempontgazdagsága vagy fekete-fehér leegyszerűsítései hogyan függnek a társadalmi s oktatási háttértől, milyen korrelátumai vannak a más irányú gondolkodásban az attitűdöknek, s milyen kimutatható hatással

járnak konkrét történeti információk gondolati feldolgozásában. Az eredmények közül itt csak azt emelem ki, hogy a történeti ítéletalkotás stílusa a nemzetekre, a társadalmi tagozódásra, illetve a konkrét személyekre vonatkozó ítéletalkotás mikéntjével nem egyetemlegesen függ össze. Az egyes tárgykörökön túltekintve, általánosítható gondolkodási stílusról inkább csak a gimnáziumban tanulók, főként az értelmiségi származásúak és ezek közül is maradéktalanul a jeles tanulmányi előmenetelűek körében beszélhetünk. Másutt a gondolkodásmód sajátosságai jobban kötődnek az egyes tárgykörökhöz.

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS FELTÉTELEINEK ÉS MÓDSZEREINEK SZEREPE

A történelemtanítás feltételeivel s módjával kapcsolatban az adott keretben mindössze két kérdést szeretnék általánosságban érinteni. Az első arra vonatkozik, hogy történelemtanításunk szemléleti hatásai vajon miért oly korlátozottak, mint amilyenek, s vajon miért maradnak el – mert szubjektív megítélésem szerint több vonatkozásban elmaradnak – a felszabadulás előtti iskola szemléletformáló impulzusaitól. Kissé kiélezve feltételezésem lényegét: a mai történelemtanítás nehézségei jórészt az átadni kívánt ismeretanyag tudományos igényéből és formátumából adódnak. Ez az ambíció – a történelmi problémák marxista megközelítésének magas absztrakciós szintre emelkedő gondolati igényessége – messze eltávolítja a történelmi tananyagot az emberről és a társadalomról való gondolkodás köznapi vonásaitól, s egyszersmind megfosztja azt személyhez szóló jellegétől. Itt csak utalok arra, hogy a köznapi gondolkodás az állandóságot, a világos kontúrú történeti kategóriák állandósult viszonyait, rögzült vonásokkal jellemezhető arculatát keresi. Az azonosulásra hívó *fehér* és minden gyűlöletessel felruházott *fekete* közötti frontvonalak kijelölésére törekszik. Ehhez képest a változást hangsúlyozó, a társadalmi szerkezet

belső feszültségeire is ügyelő, a társadalmi változások törvényszerűségeinek változásait is leíró tudományos megközelítés tisztes távolságban álló cél. A köznapi emberfelfogás – ez az úgynevezett attribúciós alaphiba – arra hajlik, hogy a tettek külső környezeti feltételeit semmibe véve, csupán személyen belüli mozgatórugóit találja meg. A társadalomtudományi megközelítés viszont átfogó társadalmi viszonyrendszerek szerepét látja és érzékelteti a cselekvési lehetőségek között választó ember magatartásában s emögött is. Úgy gondolom, hogy itt óhatatlanul feszültséggel kell számolnunk. S e feszültségeknek a történeti tananyag sokat emlegetett elvontsága, illetve sémaszerű leegyszerűsítései nem forrása, hanem csak rossz kezelési módja. Rossz kompromisszum, ha a történelemtanítás – mint nem is olyan régen – a szegények és gazdagok, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak permanens ellentétét állítja elénk feketefehérben, mert ez ugyan osztályharcos tartalmat közvetít, de az emberről és társadalomról való gondolkodást érdemben nem fejleszti. Bumerángként üt vissza, ha a tananyag a történelmi személyiségeket egyszerűen osztályérdekek szinte lélektelen kivitelezőiként mutatja be. Ezzel illusztrálja ugyan némi egyoldalúsággal a társadalmi determinizmus gondolatát, de egyszersmind megfosztja a történelmet emberi, megérthető és aktivitást követelő jellegétől. Úgy hiszem, hogy a szóban forgó feszültség szinte elkerülhetetlen, mert az emberről és a társadalomról való gondolkodás említett pszichológiai tendenciái jelen vannak, újra és újra megjelennek, és a tudományos gondolkodás összetettségével nehezen férnek meg. Ugyanakkor ezeknek a tendenciáknak e töretlen érvényesülése nem végzetszerű, az ember és a társadalom megismerése nyilvánvalóan fejleszthető. Ebben van, ezért lenne viszont kardinális jelentősége egy új típusú történelemtanításnak abban a szellemben, amelyet legalábbis elvi szinten az integrált történelemtanítás tájékozódási iránya kifejez és jelez.

S egy mondatot még a Horthy-korszak történelemtanításának hatékonyságáról: kettős „előnyben" volt

velünk szemben. Az azt átszármaztatandó ideológia, (illetve akár a tankönyveknél igényesebb gondolati formájában is, például a szellemtudományi tipológia és társadalomfelfogás Kornis Gyula által képviselt változatában) viszonylag közel állt a köznapi gondolkodás vázolt – idézőjelben mondom –: természetéhez. És rá rímelhetett erre a másik „előny": éppen a szellemtudományi indíttatásban benne rejlő felfokozott pszichológiai érzékenység és tudatosság. Ez áthatotta a történettanítás gyakorlatát és elméletét. Olyan módszertani elveket fogalmaz meg, mint hogy a történettanítást az énfejlődés szolgálatába kell állítani, összhangzó értelmes, sőt teleologikus egészként kell bemutatni a történeti korszakokat, mindig ügyelve az akarattal rendelkező belső életet élő ember élményszerű bemutatására. Fontos és szempontunkból is figyelemre méltó módszertani megfontolás, hogy a tanított történelem és a jelen kapcsolatát elevenen kell tartani abban az értelemben is, hogy a jelen tapasztalata váljon a mind perspektivikusabb történeti megismerés bázisává. S abban az értelemben is, hogy a múlt mindvégig szolgáljon a jelennek szóló példák táraként.

A mi tananyagunk merőben más, s mint előbb említettem, a köznapi gondolkodástól a tudományosság igénye szükségképpen elválasztja. *Éppen ezért fokozott figyelmet kellene fordítani átadásának pszichológiájára.*

Az 1979–80-as vizsgálatunk mélyinterjús anyaga mutatja, hogy a fiatalok konkrét történeti ismeretekben szegényes történetfelfogásában a mai társadalomról, az emberi viszonyokról alkotott képüknek, az ezekhez való viszonyulásuknak milyen értelemben van és mekkora a jelentősége. Itt két vonatkozást emelek ki: a mai viszonyok felfogása ugyanazon kategóriák alkalmazásával szándéktalanul is, de szemléleti következményekkel visszavetül a múltra. Ugyanakkor tudatosabban vállalt álláspontként egyfajta diszkontinuitás van szemükben a történeti múlt és a mai Magyarország képe között. Az ellentmondások és tendenciák továbbélésével alig számolnak,

inkább kontrasztszerűen állítják szembe a jelennel a múltat. Most itt vonatkoztassunk el attól, hogy ma kinek számára mi szolgáltatja a sötét hátteret (a történelmi múlt vagy a jelen nehézségei). Szempontunkból itt a *kontrasztszerű szembeállítás a lényeges.* Közismert a tanuló fiatalok mai társadalomképének meglehetős tartalmi sivársága. Jobb esetben egy „tanuláscentrikus" élet-, sőt társadalomfelfogás jellemzi, a fizikai és szellemi munka különbségének a regisztrálása, a lehetőségek és a feladatok mindennapiságának hangsúlyozása (megilletődöttség, illetőleg visszavonulás az elkötelezettség és a heroizmus történelmi megnyilvánulásai láttán). A társadalomtudományi és etikai kategóriák tartalmatlanságának társadalmi vonatkozásában, jövőképében pedig egymás mellett élnek benne a szocialista tanok, a háborús veszélyhelyzet és a sci-fi elemek. Ez a jelenfelfogás „méltó társa", de a tudományos irányú elmélyítés szempontjából rossz kiindulópontja a tanulók történelemfelfogásának. Itt nyilvánvalóan nincs mód kifejteni, de a társadalomismeret és a történelemfelfogás közötti kölcsönviszony megfontolandóvá teszi, hogy a történeti tanulmányok kiindulópontjaként, azokat megelőzően nincs-e szükség egy, a jelen, a társadalmi viszonyok, az emberi magatartás jobb megismerését is előmozdító, a köznapi fogalmakat konkrétumokkal gazdagító és magasabb szintre emelő stúdiumra. A fiatalabb, a történeti gondolkodás tekintetében is éretlenebb tanulók foglalkoznak – sajnos aránytalanul rövid időre összezsúfoltan – az ókor és a középkor tárgyköreivel, amelyek mint tőlük távol állók, tulajdonképpen a legkifejlettebb látásmódot igényelnék. A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége Köznevelési Bizottságának munkálatai során is felmerült gondolatok folytatásaként és korrekciójaként szükség lenne mérlegelni egyrészt azt a lehetőséget, hogy a társadalmi-történelmi tanulmányok induljanak ki a jelenből s történeti úton vezessenek oda-vissza. Másrészt; az ókor és a középkor, mint erőfeszítést igénylő s egyszersmind alapozó jelentőségű tárgykör kapjon nagyobb súlyt.

Maga ez a munkaértekezlet is jelzi – amit előttem már többen megfogalmaztak –, hogy az utóbbi években a korábbinál is fokozottabb érdeklődés tapasztalható a történelem iránt, ami a történeti ismeretterjesztés, sőt a szakmunkák kelendőségében, széles körű s eleven visszhangjában, a művészeti, a tömegkommunikációs, sőt a köznapi témaválasztásban egyaránt szembeötlően megmutatkozik. Ezt a fejleményt többféleképpen értelmezhetjük. Vannak már rutinszerűen alkalmazott sémáink, hogy ezt is válságjelenségeink egyikeként regisztráljuk, történeti tudatunk vagy éppen nemzeti-társadalmi identitásunk válságaként könyvelve el. Felfoghatjuk a történettudomány – az irodalom, a művészetek által is ösztönzött – „nyitásának" eredményeként. Annak folyományaként, hogy történetírásunk szempontokban és információkban gazdagodva megújhodik szemléletében, kiterjeszti érdeklődési körét nemzeti múltunk korábban elhanyagolt, távolabbi vagy épp legfrissebb témaköreire is, elevenebb párbeszédbe kezdve mind szélesbedő olvasóközönségével.

A magam részéről a történelem iránti érdeklődés növekedésében válságtünetet semmiképpen nem tudnék látni, jóllehet feltételezem, hogy a jelenségben nemcsak elismerésre méltó pozitívumok, hanem bizonyos negatívumok is szerepet kapnak. Így az a már leküzdött múltbeli negatívum, hogy egy korábbi korszakban a történetírást a politika szolgálólányaként kezelve, utóbb ideológiainak vélt megfontolásokból egyfajta tematikus beszűkülésre került sor, szelektálva egész korszakok, a társadalmi élet szférái, történeti események és személyek között. Így azután a horthysta hadsereg belső ellentmondásainak elbeszélése, vagy a második világháborút követő béketárgyalások előkészületeinek vizsgálata szenzációszerű újdonság sokak számára. A propagandisztikus egyoldalúsággal bemutatott Martinovics teljesebb portréja érzelmi viharokat kavar. Széchenyi korábban

nem ismert felelős vívódásai igazán elgondolkodtató visszhangra találnak. Vagy hosszú időn át hozzáférhetetlen művelődéstörténeti ereklyék közfigyelmet váltanak ki és így tovább. Alighanem egy másik negatívum, hogy a politikai érdeklődés és tenni akarás – nemegyszer nem találva közvetlen megnyilatkozási formát – történeti témát keres, és a történeti problémák kavargó-ütköző megítélésében lefojtva jelentkezik. *Döntőnek azonban egyfelől a történettudomány már méltatott alkotó szellemét és felelős aktivitását, másrészt a társadalomban és nemzetben gondolkodó, intellektuálisan tevékeny rétegek kereső és reagáló magatartását érzem.*

A történeti érdeklődésnek ez a hulláma a tanuló fiatalokat – kivéve a felsőfokú tanulmányokat folytatóknak egy szűk rétegét – tapasztalataink szerint nem jellemzi. A tudatosság szintjén semmiképpen, mert ha más stúdiumokat kerülendő, esetleg nagyra értékelik is a történelem tantárgyat, meglehetősen motiválatlanok, ha értékelésük okáról, a történelem értelméről faggatjuk őket. Ez a helyzet jelentős részben a társadalmi tapasztalatok, a kényeztető nyugalom és a perspektivátlan eltompultság függvénye. De alighanem felelősséget visel érte a történelemtanításnak az a gyakorlata is, amely nem frissült fel oly kezdeményező módon, mint tette a történetírás.

A történelemtanítás nevelési funkciójával kapcsolatban a megújítás kiindulópontjául nyilvánvalóan az a koncepció szolgálhat, amely a történeti-társadalmi gondolkodás fejlesztését tűzi ki célul abban a reményben, hogy ez a politikai társadalmi cselekvést is magasabb szintre emeli.

IRODALOM

Az integrált történelemtanítás útja (szerk.: Balázs Györgyné). Tankönyvkiadó 1980.

Békés Ferenc: Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Budapest, 1980.

Glatz Ferenc: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. Társadalmi Szemle 1980. 1. sz.

Hunyady György: Tanulók történelmi alapfogalmainak vizsgálata. Tankönyvkiadó 1968.

Hunyady György, Hann Endre, Lázár Guy, Pörzse Katalin: Nézetek a magyarságról, hazafiságról és az internacionalizmusról. Tanulmányok. Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1974.

Hunyady György, Hann Endre, Pörzse Katalin: Nézetek a szocialista hazafiság időszerű kérdéseiről. Tanulmányok. Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1975.

Hunyady György, Hann Endre, Pörzse Katalin: Sztereotip nemzetjellemzések kognitív szerveződése. Magyar Pszichológiai Szemle 1975. 2. sz.

Hunyady György, Pörzse Katalin: Vélekedések a XX. század történetéről és a családok múltjáról. Tanulmányok. Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1976.

Hunyady György: A XX. század különböző időszakainak értékelése a közgondolkodásban. Lásd: Történelem és tömegkommunikáció (szerk.: Vass Henrik). Akadémiai Kiadó 1976.

Hunyady György: Szociálpszichológiai szempontok a történelemtanítás hatékonyságának vizsgálatában. Az integrált történelemtanítás útja (szerk.: Balázs Györgyné). Tankönyvkiadó 1980.

HANÁK PÉTER

Társadalom és politikai kultúra Magyarországon

A POLITIKAI KULTÚRA

Témaállításunkba szokatlan fogalom került bele: *a politikai kultúra.* Ha nem is vadidegen, semmiképpen sem mindennapos vendég ő tanácskozásainkon. Felbukkanása és főszereplővé avanzsálása szimptomatikus: jelzi, hogy éppen napjainkban válik fontossá, érdekessé, tisztázandó fogalommá. Illenék is tudományos reverenciával fogadni, fogalomértelmezéssel, definícióval. Dehát itt az első bökkenő: csupán magának a *kultúrának* száznál több meghatározása, és egyenként is tucatnyi értelmezése van. Értenek rajta csupán művelődési állapotot, de értenek eredményt, műveltségi szintet, teljesítményt, sőt kultúrateremtő lelki készséget is. Bár kétségtelenül mindenféle szervezett közösségnek van valaminő politikai rendszere és kultúrája, én a fogalmat mégsem az értékmentes *állapot,* hanem az eredményt és teljesítményt is tartalmazó *kulturáltság* értelmében használom. Ennek megfelelően a politikai kultúrát olyan értékfogalomnak tekintem, amelynek orientációs eszménye a demokrácia, a közösség tagjainak részvétele közügyei intézésében.

E rövid, és a definíció rangjára igényt nem formáló jellemzéshez három értelmezési klauzulát szeretnék hozzáfűzni.

1. A politikai kultúra nem azonos a politikai rendszerrel. Nem a hatalom jellegére és megoszlására, hanem működési szabályaira vonatkozik. Persze eb-

ben a minőségben szorosan összefügg a rendszerrel, hiszen az határozza meg saját működését, a közéleti döntésekben résztvevők körét, befolyásolását. A politikai kultúra azonban, minthogy képzettséget, készséget, magatartásnormákat és formákat is magába foglal, nem tökéletesen, nem pontosan vág egybe a politikai rendszerrel. Lehet annál mélyebb, szélesebb, lehet annál szűkebb is. Hasonlóképpen el kell határolnunk a politikai kultúrát a szélesebb értelemben vett közösségi kultúrától, bár – amint nemrég Hankiss Elemér rámutatott – a kettő ugyancsak szorosan összefügg, a politikai egy általánosabb közösségi viselkedéskultúra része.

2. A politikai kultúra demokratikus értékeszménye nem azonos a polgári demokráciák „politikai technikájával", amely gyakorta formális szabályokba merevedik, és közvetlenül nem is mindig alkalmazható a más struktúrájú, más hagyományokat őrző országokban. Ennek ellenére vannak olyan immanens ismérvei, amelyek magából az értékorientációból következnek. A politikai kultúra fejlettségét (demokratizmusát) mutatja a közéleti részvétel kül- és belterjessége, formája, hatékonysága, tudatossága, vagyis a megfelelő szintű döntésekben való tényleges és intézményes részvétel, bizonyos szintű autonómia, a vélemények nyilvánossága, az információk szabad áramlása, a meggyőzéssel való közvéleményformálás. Ehhez természetesen a különböző érdekek szabad képviseletét realizáló rendszer, s az érdekcsoportok, közösségek iránti tolerancia szükséges.

3. A politikai kultúra meghatározott történelmi talajon, meghatározott társadalmi feltételek között él, virágzik vagy sorvad. Minden nemzedék örökli az elődök szokásait és tapasztalatait, amelyeket aztán a fennálló rend támogat, tűr vagy tilt. E kultúra elsajátítása a politikai szocializáció útján megy végbe. A hagyományt és az alkalmazkodási szabályokat a család, az iskola, a kisebb-nagyobb közösség közvetíti a fiatal nemzedékeknek.

Mai politikai kultúránk részben a hagyományok, részben a mai társadalmi viszonyok és a politikai

rendszer által kialakított közéleti részvételi és viselkedési szabályok összessége.

A MAGYAR POLITIKAI KULTÚRA HISTORIKUMÁHOZ

1848 előtt, a rendiség végnapjaiban, a magyar nemesség fejlett politikai kultúrával rendelkezett. A politizálás kiváltsága, igaz, a lakosságnak formálisan is csupán öt százalékára, a valóságban csak egy százalékára, az arisztokráciára, a középnemességre és a hozzá kapcsolódó honoráciorokra terjedt ki, az ő körükben viszont fölöttébb aktív és intenzív volt.

A rendi korszakban a nemesi uralom a földbirtok és a megyeszervezet pillérein nyugodott. A politikai kultúra fő fóruma maga a megye mint autonóm testület s az országgyűlés mint a rendi önvédelem politikai szerve volt. A nemesség ezeken a fórumokon szállt szembe a Habsburg-abszolutizmussal és hatóságaival. Politikai kultúrája tehát ellenzéki, autonomista és – bármennyire vidéki vagy provinciális is gyakorta – a földbirtokra és a megyére támaszkodva önálló és nemzeti.

A magyar nemesség eme oppozicionális, függetlenségi politikai kultúrája két lélekből fakadt: a hatalommal dacoló, lomha ázsiai kisúréból, és a közügyek iránt szenvedélyesen érdeklődő, alkotmányvédő európéer reformeréből. „Minden egyes magyar hazafi – írta Mikszáth – két emberből áll. Az egyik, aki otthon pipázik az ambituson; ez igen okos úr, érzületére nézve konzervatív... s csendes filozófiával vagy keleti apátiával nézi az új időket; – a másik, aki magára veszi a közgyűlési atilláját és a fórumon kiabál... ez liberális, szangvinikus, jogállamot és egyenlőséget ordít, mindenképpen heves férfiú, se lát, se hall... s még a búza sikértartalmát is politikai okokra vezeti vissza." Akár lázadt a hatalom ellen, akár kiegyezett vele, akár korszakos reformokat hozott, akár megbánta őket, ez a köznemesség – vagyis nemesi „középosztály" – formálta ki azt a táblabírói politikai kultúrát, amelyet fejlett jogászi érzék – közjogi

aprólékosság –, fejlett történeti érzék – romantikus historizálás –, és nem kevésbé fejlett oppozicionális szellem jellemzett.

1848 után, majd látványosan 1867 után a két tartópillér, a birtok és a megye megrendült. A középbirtokos nemesség száma hatvan év alatt a negyedére, birtokállománya és gazdasági súlya, vagyona még kevesebbre apadt. A nemzeti bálványként imádott megye pedig fokozatosan a centralizált állam alá rendelődött, és hajdani alkotmányos védőbástya szerepét elvesztette. A nemesség fiai, mint ismeretes, nagy számban kerültek be az állami, a megyei-városi hivatalokba, vagy értelmiségi kereső pályára kényszerültek. 1910-ben a tisztviselői-értelmiségi réteg 300 000 keresőjéből hozzávetőlegesen egynegyed rész lehetett nemesi származású, körülbelül ugyanennyi a polgári és honoráciorsarjadék.

Földbirtok helyett hivatal, megye helyett állam – ez a középosztály politikai fejlődésének és kultúrájának ellentétes tendenciája. Lassan kiveszett a hajdani táblabíró, a független földbirtokos, akinek a tisztség többnyire nem a megélhetés forrása, hanem *nobile officium* volt, aki a birtokáról védelmezve a megyét és a megyeházáról a birtokát, egyúttal az ősi magyar alkotmányt is védte a bécsi miniszterek és adminisztrátorok ellen. Helyét az etatista hivatalnok foglalta el, aki már többségében a fővárosban és a vidéki városokban, a megyeszékhelyen élt, mégpedig a gondosan beosztott fizetéséből, amelyet szorgosan kijárt pótlékok, ajándékok, meghívások, II. osztályú MÁV-szabadjegy egészített ki. Ez a hivatalnok olykor lehetett ellenzéki is az adott kormánnyal vagy kormányzó irányzattal szemben, de lojális a magyar állam iránt, amelyet megyei és városi posztokon is, független értelmiségi funkcióban is híven szolgált. A dualizmuskori középosztályunk jelentős része még nem vált tekintélyorientált „alattvalóvá", akinek politikai kultúráját az *autoritás elv* kétirányú képviselete határozza meg.

A polgárosodás tehát óriási változást hozott a magyar középosztály összetételében, státusában, élet-

módjában és politikai kultúrájában. Ez utóbbit tekintve egy évszázados rendi ellenzéki, önkormányzati hagyományt temetett el. A temetés nem volt látványos és drámai. Nemcsak azért, mert az átalakulás folyamata fél évszázadon át húzódott, hanem azért sem, mert a dualizmus politikai kultúrája liberális és pluralista volt. *Először,* a magyar vezető rétegeknek a rendszer természetéből következően szükségük volt az alkotmányosságra, a parlamentarizmusra, főként a bécsi centralista abszolutizmus emlékekben vagy aggályokban elevenen élő kísértetének elhessegetésére. Az aggályok bizonyos realitását mutatja, hogy a kísértet időnként „svarcgelb" mundért öltött és a kardját is csörtette. A magyar etatizmusból ezért jóformán hiányzott a militarizmus. A középosztály még vigyázott a formális törvényességre, a jogrendre, őrizte a historizáló közjogias gondolkodást és politikai kultúrát, amelynek provinciális avittsága ellenére is volt még pozitív alkotmányvédő szerepe.

Másodszor, a kor uralmi hierarchiájában az ún. „úri középosztály" még valóban közbülső pozíciót foglalt el, a rendszer jellegét meghatározó nagybirtokos osztály és nagypolgárság mögött. Az uralkodó osztályok pedig, bár elvárták és elérték az érdekeiket szolgáló állami gazdaságpolitikát, ekkor még elutasították az etatista gyámkodást, a nyílt, közvetlen állami beavatkozást. *Harmadszor,* az új társadalmi rend kitermelte, a liberális politikai rendszer pedig eltűrte az ellenkultúrák szervezett formáit is. Magán a középosztályon belül is számottevő és terebélyesedő erőt alkotott a független, legalábbis a hatalomtól közvetlenül nem függő polgárság és egzisztenciálisan is önálló értelmiség. Így kifejlődhetett a munkásság és a vele rokonszenvező, szövetkező radikális értelmiség politikai ellenkultúrája, amelynek értékeszménye, a demokrácia, végső soron a szocialista demokrácia volt.

Ebben a dinamikus korban és sokszínű politikai életben úgy tűnt, az uralkodó és a középosztály politikai kultúrája is korszerűsödött, valamelyest polgárosodott. A szigorú vizsgálódás számára azonban

– kivált egy évszázad múltán – már a századvégen bontakoznak a hanyatlás jelei. A közéleti részvétel szűk körű volt, és az etatizmus erősödésével egyre formálisabbá vált. A nacionalizmus kultusza elsorvasztotta a toleranciát, a szociális konzervativizmus fojtogatta a reformáló gondolatot, a kettő együtt elnyomta a demokratikus önkormányzat, a helyi autonómiák intézményes kiépítését. A nacionalizmus és a szociális konzervativizmus még a parlamentarizmus aranyszabályaként ismert politikai váltógazdaság alkalmazását sem tette lehetővé. A rendszer megmerevedése korlátozta a középrétegek közéleti részvételét is.

Az etatizmus, a bürokratizálódás és a technikai civilizáció nekilódulása akkor bontakozott ki Magyarországon, amikor a kapitalizmus, e kor jellemző folyamatai fokozatosan elvesztették eredeti racionális bázisukat.

*

Bár a két világháború közti konzervatív rendszer társadalmában alapvető változás nem következett be, a hatalmi struktúra jelentős módosulását jelezte az „úri középosztály" megerősödése, a hadsereg tisztikarával, hatalmi apparátusával való kiegészülése és a dualizmuskori uralkodó osztályokhoz való felzárkózása. Az ellenforradalmi rendszert kezdettől a hadsereg s az adminisztratív végrehajtó hatalom túlsúlya jellemezte. A világháború és a Trianon után kialakult közép-kelet-európai helyzetben, s a hazai hatalmi viszonyok közepette a magyar társadalom politikai kultúrájának már korábban megindult hanyatlási folyamata felgyorsult: a liberális értékorientációtól mindinkább a *tekintélyelvű* gondolkodás és szerveződés felé tolódott el. Ezt a degenerációt tanúsította a korábbi liberális nacionalizmus konzervatív-klerikális szellemmel és fajgyűlölettel való feltöltése, s a korábbi alkotmányos etatizmus *autoritatív etatizmussá* való változása.

A két világháború közti korszakban megrendült a hagyományos politikai rendszer és kultúra *harmadik*

pillére: az alkotmányosság és törvényesség. A Horthy körül tömörült vezető csoport a parlamentet a tartós súlytalanság állapotában lebegtette. Meghonosította a rendeletekkel való kormányzás gyakorlatát; a törvényesség elgyengült, a nyilvánosság beszűkült, elterjedtek a fasiszta jellegű kormányzási és megfélemlítési módszerek, a politikai szervezeteket paramilitarista alakulatok irányították – vagy terrorizálták.

Témánk szempontjából centrális kérdés, hogy miként alakult a „középosztály" ekkori gerincének, a tisztviselői-katonatiszti-értelmiségi rétegnek a politikai kultúrája. E rétegek száma nemcsak nem fogyatkozott meg, de 1930-ban már 40%-kal meghaladta a történelmi országterület állományát, s egy évtized múlva, 1941-ben – az ismét megnagyobbodott területen – félmillió fölé emelkedett. Nos, e középosztály politikai és szellemi vezető csoportjaiban a tekintélyelvű értékorientáció erősödött meg. Ezt az orientációt jelzi a közkeletű elnevezésbe felvett „keresztény" minősítés, vagyis a faji diszkrimináció hangsúlyozása, az erő – és erőszak – tisztelete, a militarizmus kultusza, ami együtt járt a társadalom politikai működésébe is becsempészett függelem-mentalitás meghonosodásával. Ez részben a valóságos függő helyzetet tükrözte, részben az uralmi pozíció legitimációját támasztotta alá.

A magyar középosztály zömének politikai kultúráját a passzivitásra és engedelmességre hajló *alattvalói magatartás* jellemezte, míg a vele szemben álló kisebbségi ellenkultúra jobbadán az angolszász demokrácia értékeszményeit és intézményeit fogadta el.

TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS ÉS POLITIKAI KULTÚRA

Ebben a szakértői körben és ebben a gondolatkörben nincs szükség rá, hogy a második világháború utáni korszakos társadalmi átalakulást bemutassuk és méltassuk. 1945-ben forradalmi radikalizmussal, a következő évtizedekben pedig folyamatos evolúció során a magyar társadalom foglalkozási struktúrája, rétege-

ződése, hatalmi és tudati viszonyai gyökeresen megváltoztak. A régi társadalom széles talapzatú és vékony toronyszerűen kicsúcsosodó piramisa összeomlott, a régi uralkodó osztályok el- és letűntek, a kasztszerű osztályelzárkózás falai leomlottak, az elnyomott szegénynép felemelkedett. A szélső pólusok eltűnvén, az egész társadalom nivellálódott – grafikus ábrája inkább egy tömzsi csonkagúlához hasonlít. Amíg az első világháború előtt a tisztviselők és értelmiségiek száma 310 000-et (4%), 1930-ban 430 000-et (5%) tett ki, addig 1960-ban az összes szellemi foglalkozásúak száma 800 000-re (16%) rúgott, s arányuk ma megközelíti a kereső népesség egynegyedét (24%). A mezőgazdasági dolgozók zömét a termelőszövetkezetiek, az ipari dolgozók többségét a szakmunkások alkotják. A nivellálódást szemléletesen mutatja, hogy 1960-ban a vezető állásúak rétegének átlagjövedelme csak kétszerese volt a fizikai dolgozók jövedelmének, s még a legmagasabb fizetésű vezető csoport jövedelme is csak nyolcszorosa az alacsony jövedelmű fizikai dolgozók alsó tizedének.

Roppant erős sodrású – majd lelassuló – mobilitás, nivellálódás, középrétegesedés, a kasztszerű elzárkózás megszűnése: egy strukturális kiegyenlítődés és spontán belső demokratizálódás jellemzi társadalmunk fejlődését az elmúlt 35 évben. Ez a strukturális átalakulás kedvezett egy demokratikus politikai rendszer és a megfelelő politikai kultúra kifejlesztésének. Társadalom és politika, rendszer és politikai kultúra – úgy látszott – közelítenek egymáshoz. A demokratikus pártokban, a közvetlen demokrácia népi szerveiben, az érdekvédelmi szervezetekben, különböző bizottságokban és tengernyi gyűlésen tanulgatták a politika mostohagyermekei, munkások, szegényparasztok a közéleti kultúra szerepeit, szabályait, a „technikáját". Bármennyire intenzív volt is a pár éves kurzus, a történelem irgalmatlanul rövidre szabta a tanidőt.

Nem firtathatjuk most, hogy milyen nemzetközi körülmények, milyen taktikai megfontolások rövidí-

tették le az egy-két emberöltőre szabott népi demokratikus korszakot három évre. Nem vizsgálhatjuk a szocialista társadalmi és állami rend 1948 utáni megvalósításának motivációját. Méltatlanság lenne azonban az 1945–48 között kibontakozó demokratikus politikai kultúra visszaesését, sok tekintetben pedig elsorvasztását a magyar nép nyakába varrni. Témánk szempontjából tehát röviden jellemeznünk kell magát a politikai mechanizmust, amely az új rend politikai kultúráját sok vonatkozásban máig ható érvénnyel meghatározta.

1948 és 1950 között két egymással szorosan összefüggő folyamat zajlott le szuperszónikus sebességgel. Egyrészt befejeződött a tőkés magántulajdon államosítása, megkezdődött és lényegében lezajlott az ipari és mezőgazdasági kistermelők kényszerű szövetkezetesítése, szoros állami felügyelet alá helyezése és a tervutasításos gazdálkodás bevezetése. Másrészt érvényesült a két munkáspárt egyesülése útján létrejött kommunista párt vezető szerepe, amit a többi politikai párt elsorvasztása és az addig relatíve független, bizonyos autonómiával rendelkező érdekvédelmi, társadalmi és egyéb szervezetek alárendelése révén valósítottak meg. Rendkívüli módon centralizált, hierarchikusan felépített politikai szerkezet alakult ki, amelynek nem volt tényleges kontrollja. Sőt, az intézményes ellenőrzés és korrekció társadalmi bázisa felbomlott, hiszen az államosítások és szövetkezetesítések következtében megszűntek az önálló polgári és kispolgári egzisztenciák, valamilyen értelemben mindenki állami alkalmazottá, és minden legális szervezet a párt transzmissziós szervévé vált.

Ma már tudjuk, hogy ez a mechanizmus és struktúra egyáltalán nem biztosította sem a termelőerők arányos fejlesztését, sem a világpiacba illeszkedő hazai gazdaság prosperálását; nem biztosította a csoportérdekek egyeztetését, a szükségszerűen fellépő konfliktusainak szabályozását, az egyéni és a közösségi érdekek összhangját, s nem biztosította az elemi szabadságjogokat. A társadalmasított termelőeszközök fejlesztése és a javak elosztása megköveteli

a tervgazdálkodást, a kizsákmányolásmentes társadalom fenntartása és megvédése szigorú centralizációt s a rendszeridegen elemek éber elnyomását követeli – így hangzott e mechanizmus létjogosultságának indokolása.

Ha így volt, akkor eme koncepciónak leginkább a közéleti tevékenység befagyasztása, s ezzel együtt lényegében a politikai mozgás megszüntetése felelt volna meg. Sajátos ellentmondásként azonban a centralizáció bürokratikus rendszere szükségét érezte a pezsgő közélet, a forradalmi mozgalom hagyományos formái és külsőségei megtartásának. A rendszer vezetői hittek benne, hogy korszakos forradalmat hajtanak végre, amelynek legitimációját a tömegmozgalom – egyre inkább megrendezett, látványos – támogatásából merítik. Ezért a politikai vezető csoport helyeselte és támogatta a legális tömegszervezetek mozgalmi életét, támogatta az ellenséges elemek – a saját magunkban és környezetünkben megbúvó ellenség – felkutatására és leleplezésére szolgáló akciókat, a kanonizált szocializmusképtől eltérő jelenségek kritikáját; támogatták a szűk körű helyi, üzemi, lakóhelyi csoportok felülről engedélyezett kezdeményezéseit saját belügyeik szocialista szellemű javítására. Mindez azonban az ötvenes évek első felében csak álközéletet, álrészvételt, irányított és szabályozott politikai mozgalmat, és csupán „alattvalói" politikai kultúrát eredményezett, amely inkább elidegenítette az embereket a politikától, nemhogy kiművelte volna őket.

Ne hárítsuk azonban politikai kultúránk elmaradottságát kizárólag a hatalomra. Nézzük meg, vajon magában a társadalomban megvolt-e a készség és a képzettség az új politikai kultúra elsajátítására. Figyelmünket fordítsuk most is a vezető és a középrétegek felé: hogyan alakult összetételük, politikai részvételük az új rendben?

Első kérdésünk, hová és mivé lett az egykori „úri" középosztály? Van olyan vélemény, hogy jórészt emigrációba vagy nyugdíjba vonult, visszahúzódott, a zöm tehát eltűnt, deklasszálódott. Ezt a vélekedést

erősíti meg a NÉKOSZ-ban, a szakérettségi tanfolyamokon, a vezetőképző akadémiákon nevelkedett új értelmiségiek látványos betörése a vezető rétegbe. A valóságos folyamat nem így alakult. A második világháború alatt a középosztály több mint félmillióra duzzadt fel; belőlük mintegy ötvenezer diszszidált, s a közalkalmazottak soraiból csak 10–15%-ot rostált ki az igazolás és a „bélistázás". Ez kb. 100-120 000 embert érintett. Ha az elhalálozást és a nyugdíjazást is beszámítjuk, a régi középosztályból valószínűleg csak negyed-, legfeljebb harmadrész hullott ki. 1965-ben, amikor a szellemi foglalkozásúak száma a háború előttinek több mint kétszeresére nőtt, egyharmaduk – a vezető tisztviselők és értelmiségiek 35%-a – származott saját rétegéből. Még többet mondanak a kilépési mobilitás mutatói: a szellemi foglalkozásúak kétharmadának, a vezető tisztviselők és értelmiségiek 80%-ának gyermeke saját foglalkozási csoportban maradt, tehát erős törekvés mutatkozott a réteghelyzet stabilizálására.

Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a régi középosztály zöme megmaradt saját rétegében, jórészt eredeti foglalkozáscsoportjában, pozíciójában, és a fordulat éve után kisebb vagy nagyobb zökkenőkkel, több-kevesebb zaklatás után végül is beépült a szocialista rendszer középrétegeibe. A beilleszkedés spektrumához szorosan hozzátartozik az is, hogy a hajdani középosztály egy kisebb része már a háború alatt vagy nyomban a felszabadulás után azonosult a párttal, a szocializmussal, csatlakozott a politikai elithez, és hamarosan fontos posztokat töltött be az államigazgatásban, a közéletben és a szellemi életben. A nagyobb rész viszont a termelésben, az államosított vállalatokban és a hivatalokban helyezkedett el.

Hogyan tudtak a régi középosztály tagjai többségükben sikeresen alkalmazkodni a tőlük korábban idegen eszmerendszerhez, egy másfajta társadalmi és politikai értékrendhez? Eltekintve most a meggyőződéses baloldaliaktól, szocialistáktól, kommunistáktól vagy velük már korábban is szimpatizálók

rétegétől, a középosztály jelentős részének szocialista transzfigurációját nagyban megkönnyítette etatista értékorientációja, tekintélytisztelete, alattvalói magatartása. A szocialista állam erőt mutatott; nem anarchiát, hanem rendet teremtett, és különösen nagy vonzereje volt a racionális tervszerűség.

A modern szakértelmiség számára a polgári rend hatalmas vívmánya a tudományos technika és az észszerű ügyintézés: a *racionalizálás* és az *autoritás*. Nos, a tervutasításos gazdaságirányítású rendszeren és a szigorúan centralizált függelmi hierarchián alapuló új államvezetés voltaképpen megfelelt volna a régi középosztály nagy részének, ha a törvényesség gyakori megsértésével és még gyakoribb poiltikai zaklatásokkal nem teremtett volna számára állandó létbizonytalanságot, amit nehezen viselt el. Amint ezek megszűntek, a hatvanas évektől kezdve ennek a középrétegnek jelentős része beolvadt a mai középrétegbe.

A szocialista rendszer tehát a régi középosztálytól sokat nyert lojális együttműködésben, de édeskeveset egy demokratikus politikai kultúra képviseletében, hagyományainak átültetésében. Bizonyos fokú kulturáltságot a humán értelmiség egyes csoportjai – írók, tudósok, művészek – képviseltek, bár ők is inkább az eszményeit, semmint a technikáját. Hogy milyen hiányos volt a demokratikus ellenzék politikai iskolázottsága, azt nálunk 1956, a lengyeleknél a közelmúlt eseményei példázzák. Sok egyéb tényező mellett közrejátszhatott ebben a hagyomány és a tapasztalatok hiánya is. Olyan országokban, amelyekben a polgári parlamentarizmus hiányzott, vagy ha volt, nem alakult ki tényleges politikai váltógazdaság, az ellenzék sohasem léphetett felsőbb osztályba, nem sajátíthatta el a realitások világában élő ellenzék és a tolerancia légkörében működő kormányvezetés művészetét. Úgy vélem, hogy ez Kelet-Európa politikai kultúrájára általában jellemző.

Az új középrétegek, a szellemi foglalkozásúak utánpótlása 1945 után a „népből", az egykori dolgozó osztályokból jött. 1965-ben a vezető tisztviselők

és értelmiségek kétharmada, az egyéb szellemi foglalkozásúak 70%-a a fizikai dolgozókból vagy gyermekeikből származott. A munkásmozgalmi múlttal, a politikai képzettséggel és kultúrával rendelkezők hamarosan vezető posztokra kerültek, ők alkották a rendszer politikai, igazgatási, gazdasági elitjének gerincét. A többiek, a folyamatosan kiemeltek azonban nem járták ki a demokratikus ellenkultúra iskoláját, hanem jobbadán csak „fejtágító" tanfolyamokat, így értékké és magatartássá érett politikai kultúra híján átvették a konformista „alattvalói" orientációt. Minthogy nagy részükre nyomasztóan nehezedett általános kulturális hátrányuk, a rétegváltás több belső és külső konfliktusa, végül is a közéletben többségükben a szakmában és a magánéletben az új rendbe illeszkedett régi középosztály normáihoz, kultúrájához igyekeztek hozzáidomulni. Érthető, hogy a *homo novus*-ok tömegétől a lassan sarjadó szocialista demokrácia nem várhatott, nem kaphatott aktív, önkéntes, nem formális közéleti részvételt, szabad véleménynyilvánítást, valóságos közvéleményt.

A szocialista rendszer vezető tisztviselőinek és értelmiségi rétegének amúgy is gátlásos és fogyatékos politikai kultúráját sajátos ellentmondás jellemezte: hirdetett értékeszményeiben a reformkori nagy nemzedék és a századelői második reformnemzedék örökösének, folytatójának vallotta magát, tényleges magatartásában, kultúrájában azonban a dualista és a két világháború közti középosztály etatista, alattvalói vonásait vette át és alkalmazta a megváltozott viszonyokhoz.

Ez a kép, ez a beállítottság az elmúlt negyedszázadban folyamatosan változóban van.

A POLITIKAI KULTÚRA IDŐSZERŰ PROBLÉMA

Közéleti közhelynek – de megnyugtató közhelynek – számít, hogy az elmúlt negyedszázadban jelentősen megváltoztak a politikai vezetés módszerei, javult politikai kultúrája. Az érdekkonfliktusok és a

véleménykülönbségek kezelésében meghonosodott a tolerancia. A dogmatikus torzításoktól megszabadított marxista világnézet egyik feltétele volt a szellemi élet és a politikai közgondolkodás tisztulásának, amit elsősorban a marxista politikusok, gondolkodók, írók, művészek segítettek elő, vagy legalábbis kölcsönhatásban álló folyamat volt ez.

A társadalom nagy részét, értelmiségi és egyéb szakképzett rétegeit racionális materialista szemlélet hatja át, és a vallásos érzület megsértése nélkül visszaszorítja a vallási világmagyarázatokat, elfogultságokat, babonákat, a felekezeti szellemet. Mindinkább érvényesül a Magyar Népköztársaság alkotmányának szelleme, a közéletből lényegében kiszorult a hagyományos nacionalizmus, a szomszéd népek elleni uszítás, a faji előítélet (az antiszemitizmus), a militarizmus. Habár lappangva, a felszín alatt bizonyára élnek még ezek az eszmék, csak a sablonos véleménykutató módszerekkel nehéz megfogni őket. A nyilvános szféra tudatjelenségeiből bizonyára szebb kép bontakozik ki, mint amilyen a magánszférába vagy az agyakba rejtetten, a nézetekben és az indulatokban villódzik. Ez politikai kultúránk pozitívuma is, egyúttal gyengéje is.

Az elmúlt években politikai – elsősorban gazdaság- és szociálpolitikai kérdésekben – bővültek a véleményformálás és -nyilvánítás fórumai és lehetőségei, teret kaptak különvélemények és ellenvélemények is. Márpedig a vélemény és ellenvélemény disszonanciájából alakul ki végül a *közvélemény,* olykor konszenzus is. A tömegkommunikációs eszközök véleményformáló és informáló szerepe is javult. Egészében: a közvéleményformáló szellemi vezető réteg tudatában van a demokratizálódás jelentőségének, a demokratikus politikai kultúra időszerűségének.

Remélem, senki sem tekinti az egészséges folyamat kétségbe vonásának, ha éppen az időszerűség és a fontosság felismerésének évadján állok elő politikai kultúránk fogyatékosságainak, zavarainak, megoldásra váró ellentmondásainak problémáival. Meggyőződésem, hogy a magyar politikai rendszernek az adott

fejlődési szakaszban és nemzetközi helyzetben múlhatatlanul szüksége van demokratikus közéletre és fejlett politikai kultúrára.

Induljunk ki ezúttal is a társadalmi változásokból. Az elmúlt két évtizedben folytatódott az ötvenes években indult iparosodási és középrétegesedési tendencia, de gyökeres változásról nem számolhatunk be. A hatvanas évekhez képest egy évtized alatt az ipari-forgalmi dolgozók aránya 49 százalékról 55 százalékra, a mezőgazdaságban dolgozók aránya 31-ről 20 százalékra csökkent, a szellemi foglalkozásúaké 16-ról 24 százalékra emelkedett. A társadalmi fejlődés strukturális módosulása tehát alig indokolja azt a nagyon jelentős politikai és tudati változást, amely a két évtized alatt végbement. De csak látszólag, csak ha a rétegeződésre koncentráló, „strukturalista" szemlélettel közelítünk a kérdéshez. A néhány százalékkal módosuló rétegeződési arányok alatt azonban éppen az elmúlt húsz évben óriási csoportformálódási változások húzódnak meg. A legjelentősebb az 1960-ban még csaknem 20 százalékot kitevő egyéni parasztság csökkenése s a döntő többség szövetkezetivé válása. Ez nem csak „szövetkezetesítés" kérdése, hiszen az egyéni érdek helyébe a csoportérdek lépett, amely mindkettőt ötvözi. Óriási különbség ez.

Kevésbé látványos a regionális központok, a helyi ipari komplexumok önálló arculatának kiformálódása. Az elmúlt időszak társadalomtörténetileg is jelentős új fejleménye az önálló termelői, vállalkozói csoportok, közösségek életrevalóságának megbizonyosodása, az önálló regionális vagy csoporttudattal bíró szervezetek kiformálódása. Ez új fajtája a társadalom és a politika egymáshoz való viszonyának. A másik figyelemre méltó változás az urbanizálódás, a falu városiasodása. A falu elveszti régi, paraszti hagyományait és közeledik a városhoz gondolkodásban, életmódban, érdekviszonyaiban.

A gazdasági és társadalmi változásokkal s a fokozott gazdaságpolitikai érdekeltséggel és érdeklődéssel a közéletiség nem tartott lépést, helyenként *hanyatló* tendenciát mutat. Igaz, a vezető szervek sem erőltetik

az álközéleti áltevékenységet, kímélik a privatizáló életmód nyugalmát. A csendesen folydogáló közéletben, a tömegszervezetek „mozgalmi" életében, a szabályozott részvételben viszont túlteng a formális elem. A gyengeségben és visszaesésben minden bizonnyal nagy szerepet játszik az életszínvonal emelkedése, a megszerezhető fogyasztási javak bővülése, a magánház- és magánélet-építkezés. Ezek az alapjában pozitív folyamatok világszerte a közösségek bomlásához, a közéleti érdeklődés hanyatlásához vezettek. A közélettől való visszahúzódásnak, az üres formalizmusnak, a véleménynyilvánítás ön- és közkorlátozásának azonban vannak mélyebb, a politikai struktúrában rejlő okai és indokai is.

1. A demokráciáról folyó mai viták egyik centrális kérdése a csoportérdekek érvényesítésének módja. A vezető szervek – elsősorban gazdaságirányítási tapasztalatok és késztetések alapján – felismerték, hogy a helyi, a regionális, a vállalati *csoportérdekek objektív jellegűek*, amelyeket nem lehet az össztársadalmi érdek prioritására hivatkozva kiiktatni, vagy annak egyszerűen alárendelni. A kérdés az – amint erre nemrégiben Bihari Mihály kitűnő tanulmánya rámutatott –, hogy hol és miként történjék az eltérő csoportérdekek ütköztetése és egyeztetése. A jelenlegi politikai struktúrába kétségtelenül jobban illenék az, ha az érdekek mérlegelése, „beszámítása" alapján a meglevő állami és pártszervek döntenének, vagyis az érdekpluralitást a maguk kebelében képviselnék és egyeztetnék. Kérdéses azonban, hogy létezik-e olyan számítógépszerű testület, amely át tudja fogni és tekinteni a roppant bonyolult érdekszövevényeket, s ha képes volna is rá, nem az össztársadalmi érdek alá rendelésnek egy finomított formája volna-e ez a megoldás? Nem az a módszer vezet-e a demokratikus gazdaság- és társadalomvezetés fejlesztése felé, amely a csoportérdekek (amelyek nem állnak ellentétben az állami érdekkel) gazdaságpolitikai (általában: politikai) képviseletére bízza a vitát, az egyeztetést, s e képviseleteknek a döntésre is befolyást engedve keresi a megoldást?

2. E kérdéssor átvezet az *alternatívákban* való gondolkodáshoz. A tervkészítésben lassacskán bevett gyakorlattá vált a világpiaci változásokhoz való rugalmas alkalmazkodás stratégiája: *az alternatív tervezés.* A módszer a praktikumból született, de egy ponton áttörte a dogmatikus szemlélet bástyáját, megszüntette a tervutasítások rendszerét. Érdemes azonban a kérdést a történelmi általánosítás szintjére emelni.

A marxi haladásfogalom alapkategóriája ugyanis *az emberi személyiség gazdagodása, sokoldalú kibontakozása a történelemben.* Ez a haladás az emberi nem szempontjából immanens: saját alkotó tevékenységének és küzdelmeinek eredménye. A dogmatikusan értelmezett történelmi haladás hosszú évtizedeken át eltorzította ezt a marxi gondolatot. Nem ismerte el a haladásban benne rejlő objektív alternatívákat, hiszen – úgymond – az eddigi stációkhoz is, a teleologikusan tételezett végcélhoz is egyetlen út vezet. A marxi immanens haladásfogalom azonban nemcsak elismeri, de feltételezi az alternatívákban való fejlődést, mert az emberi lényeg egyre gazdagodó kifejlesztése csak lehetőség, nem elrendelés. A megvalósult történelem, mondja Marx, mindig *végeredmény.* A múlt csupán a végeredmény szintjéről visszatekintve lesz annak „logikus" előtörténete, a valóságos történés az egymással ütköző alternatívák küzdelmeként zajlik le. Ennek megfelelően a szocializmus sem valaminő jövőbe vetített kész konstrukció, valaminő -gondolatilag megszerkeszthető végcél, hanem terv, „a mi tervünk". A szocializmus építésének súlyos ellentmondásai a gondolatilag megszerkesztett és kanonizált szocializmuskép és a valóság ütköztetéséből fakadtak, fejtette ki a minap Berend Iván, és sikeres feloldásuk a szocializmuskép módosítása révén következett be, hiszen bennünk magunkban él, munkálkodik, csiszolódik a reális szocializmus terve.

Ha ez így van, akkor most más oldalról merül fel az előbbi kérdés: hol és miként történjék az alternatívák közti választás? Az alternatívák mérlegelése alapján tervhivatali irodákban, tanácskozó testületek

asztalánál, *vagy az alternatívák képviselőinek szabad vitáiban, intézményesen megszervezett döntési fórumain?* Úgy vélem, a demokratikusabb és egyúttal az eredményesebb és hatékonyabb ez utóbbi megoldás lehet, bármilyen nehéz is az adott struktúrába való beillesztése.

3. A csoportérdekek és az alternatív koncepciók intézményes képviseleti formáinak keresése szorosan összefügg a centralizáció – decentralizáció, a helyi önkormányzat s a központi hatalom viszonyával. Ha egyszer a gyakorlatban bebizonyosodott és az elméletben megvilágosodott, hogy a totális centralizáció – amely kiiktatja saját ellenőrző szerveit és biztosító szelepeit – antidemokratikus és hatékonysággátló, akkor életre kell kelteni a közép- és alsó szintű döntés és igazgatás autonóm formáit. A decentralizálási folyamat a gazdasági életben az új mechanizmus bevezetésével és most folyó továbbfejlesztésével megindult. Jelentős előremozdulás történt az igazgatási decentralizálás felé is, bár e téren csak az adott hierarchikus struktúrán belüli hatáskör-módosítás következett be. Továbbra is feladat azonban: a helyi önkormányzat harmonikus összhangba hozása a centralizáltan működő államhatalommal, a hierarchikusan centralizált igazgatási struktúra megváltoztatása.

4. Eddig csoportról, közösségről esett szó. De mi lesz az egyes emberrel, az egyénnel? A kérdést éppen társadalomfejlődésünk mai eredményei, a strukturális átalakulás tudati és művelődési következményei teszik ma nagyon is időszerűvé.

Negyedfél évtized alatt a régi társadalmi válaszfalak nemcsak leomlottak, de jószerint ma már csak a szociográfiai „régészet" eszközeivel rekonstruálhatók. A hagyományos osztályhatárok elmosódóban, az egykori osztályközösségek felbomlóban vannak. A kapitalizmus kollektív elnyomó és elidegenítő mechanizmusa által összeszorított, összekovácsolt kollektívák most természetszerűen fellazulnak, s a „nép" gyűjtőfogalmából előbújik az egyén. Ezt a folyamatot erősíti a közoktatás és a népművelés intézményrendszere, a szervezett képzési formák és a tömegkom-

munikációs műsorok hatalmas választéka. Ami a felvilágosodás és a liberalizmus korában a művelt polgárság privilégiuma volt: az öntudatra ébredt, autonóm egyéniség, az országunkban ma tömegjelenség; nő a kiművelt emberfők, az autonóm – vagy autonómiára vágyó – egyének száma a társadalom minden rétegében.

Az természetesen érthető és történelmileg szükségszerű volt, hogy a tőkés rendben a szocialista elmélet és mozgalom a kollektívának, az osztályközösségnek adta az abszolút prioritást. Az is érthető – bár szükségszerűnek nem tekinthető –, hogy a dogmatizmus és a tekintélyuralom is csak az önmaga által definiált össztársadalmi érdeket ismerte el, ennek rendelte alá az egyént, olyannyira, hogy még elemi jogait is mellékesnek és mellőzhetőnek tartotta. E felfogás szerint a történelmet a nép, az istenadta nép alakítja, s az egyén, még a kiemelkedő nagy történelmi személyiség is legfeljebb gyorsíthatja vagy lassíthatja a történelem menetét. A történelem tehát valaminő önmozgó gépezet vagy gépkocsi formájában jelent meg, amelynek csak fék- és gázpedálja volt, még a kuplungja is hiányzott.

Az elmúlt negyedszázadban a politikai vezetés megszüntette a törvénysértéseket, figyelembe veszi az egyén vágyait, bizonyos szinten a véleményét is. Mégis úgy látszik, hogy társadalmunk individualizálódásának mostani előrehaladott szakaszában, ami – a negatív kísérőjelenségek ellenére – alapjában az embernek élete minőségét javító és demokratizáló folyamat, az egyén és a társadalom, az egyén és a hatalom viszonyának szabályozása nem elég hatékony és nem kielégítő. A sajtóból, a rádióból, a televízióból nap nap után meggyőződhetünk róla, hogy helyi vezetők, klikkek informális módszerekkel gyakorta megsértik az egyéni jogokat, és hogy a hierarchikus centralizált struktúra roppant módon megnehezíti az egyén jogvédelmét. De a törvényesség csorbítatlansága esetén is kérdéses, hogy a jelenlegi tételes szabályozás megfelel-e a kifejlődő autonóm egyén és a hatalmi rendszer demokratikus összhangjának. A mun-

káshatalom, amennyiben megvalósul, tartalmában ugyan demokratikus, de ez még nem jelenti az uralmi formák és módszerek demokratizmusát, ami pedig az egyén számára létfontosságú.

Végtére a szocializmusban, amint a *Kommunista Kiáltvány* leszögezte, „minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele". Vagy Marx egy másik megfogalmazásában: a szocialista eszmény „a személyiség autonómiájának eszméje, minden egyes ember megszabadítása mindenféle kényszertől és külső tekintélytől, a szociális igazságosság, az emberi méltóság elismerése és tiszteletben tartása minden ember számára".

Elegendő harc és program ez az elkövetkező évtizedekre.

IRODALOM

Magyarország története V. köt. V. fejezet (szerk.: Mérei Gyula) Akadémiai Kiadó 1980.

Magyarország története VII. köt. V. fejezet (szerk.: Hanák Péter) Akadémiai Kiadó 1978.

Szekfű Gyula: Három nemzedék. V. kiad. Kis Magyar Egyetemi Nyomda 1938.

Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. A magyar társadalomról. Akadémiai Kiadó 1980.

Bibó István: Eltorzult magyar alkat... Bibó István Összegyűjtött Munkái I. köt. Basel 1981.

Berend T. Iván: Gazdaság- és társadalompolitikai vitáink az elmúlt negyedszázadban. (Kézirat.)

Bihari Mihály: Viták a szocialista demokráciáról az elmúlt negyedszázadban. (Kézirat.)

Almond, G.–Verba, S.: The Civic Culture. Princeton 1963.

Almond, G.–Verba, S.: The Civic Culture Revisited. Boston 1980.

Lipset, S. M.: Political Man. Baltimore 1981.

Az előadásokat követően több kérdésben széles körű vita bontakozott ki. *Páskándi Géza* Glatz Ferenc előadásához kapcsolódva szóvá tette, hogy szerinte a történetírás, a történetértelmezés maga is történelem. Nem látja indokoltnak, hogy a történelmet iskolákra: a pragmatikus vagy a historizmus irányzatára válasszuk szét, mert ha a történelem tudomány, akkor benne a történelemértelmezés, a történelemfilozófia maga is történelem.

Szerinte az egész történelem művelésében kimutatható a tények egybemosása, „elaltatása", majd bizonyos tények felélesztése. Ez állandó folyamat. Ez nagyjából megfelel annak, hogy a történelemszemlélet időnként dogmatikus, máskor pragmatikus vagy pozitivista, illetve szellemtörténeti. Nem látja megalapozottnak a historizálás fogalom használatát. A történelmi tények letagadása, egybemosása az altatás, és nem „bűn" az olyan történetszemlélet, amely minél több, különböző fajta tényt kíván tudatosítani. Ha ez a historizálás, akkor ő ezt nem ítéli el.

Minden történelmi eszme – mondotta Páskándi Géza – „minden ország és minden kontinens számára annyit ér, amennyit ki tud sajtolni belőle. Ezt én a citromhéj-elméletnek hívom. Ha egy gyerek kezébe adunk egy citromot, az sokkal kevesebbet sajtol ki belőle, mint egy felnőtt vagy mint egy serdülő. Valahogy így vagyunk mindenféle történelmi eszmével is. Tehát tulajdonképpen az egész kérdés lényege, hogy ki mennyit tud kisajtolni a történelemben megjelent

eszmékből." Valójában mindenféle történelmi eszme csak azért születik – mondotta –, hogy az egész emberi közösségen belül minden nép, minden nemzet önmagát megtartsa és minél jobban éljen.

A témához kapcsolódva *Pach Zsigmond Pál* megjegyezte: a historizálásnak mind a progresszív, mind a reakciós vagy retrográd szakaszát olyannak tartja, ami nem azonos a valódi történetiséggel, a valódi történeti szemlélettel. Bevezetőjében nem az volt a célja, hogy a historizálás egész történeti menetét tárgyalja a XIX. század első évtizedeitől egészen a felszabadulás utánig – ehhez külön előadásra lenne szükség –, de azt hangsúlyozta, hogy még a haladó hagyományokhoz kapcsolódó historizálást sem tekinthetjük azonosnak a reális marxista történeti szemlélettel.

Glatz Ferenc viszont azt tette szóvá, hogy a bevezető miért különböztetett meg egyáltalán a historizálásban két tendenciát: reakciósat és progresszívet, mert – mint mondotta – ismeretelméletileg mind a kettő konzervatív tendenciájú. *Pach Zsigmond Pál* hangsúlyozta, hogy a kettő között csakugyan van egy palló, amelyen könnyen át lehet csúszni az egyikből a másikba; éppen ezért határolta el magát vagy tartja elhatárolandónak a reális történeti szemléletet a historizálástól, még ha az progresszív vonatkozású is. Ámde a historizálást mint módszert, kiváltképpen a történésznek nemcsak ismeretelméleti szempontból, hanem először is történeti szempontból kell tekintenie; abból a szempontból, hogy az adott történeti korszakban milyen funkciót töltött be. Éppen ezért semmiképpen sem tudja akceptálni azt sem, hogy a progresszív társadalmi és politikai törekvésekhez kapcsolódó historizálást és a reakció érdekében történő historizálást egy kalap alá vegyük.

Glatz Ferenc válaszában elmondta, hogy megítélése szerint a historizálás és az ún. altatás vagy ébresztés – amit egyébként rossz kategóriának tart – a valóságban nem úgy történik, hogy a történész elhatározza, hogy most nekiáll és visszavetíti a történelembe, amit a jelenben lát. Sokkal inkább arról van

szó, hogy az objektív, az egyszer megtörtént történelem újabb és újabb aspektusokból tárul fel a történész előtt. Ezek a változó aspektusok sokszor nemcsak az újabb forrásanyagokból, nemcsak az újabb módszerbeli eljárásokból, hanem éppen abból származnak, hogy a jelen, mint az egész múltnak a folytatása az eddig lappangva maradt tendenciák exponálásával egészen más szempontokra hívja fel a figyelmet. Tehát elsősorban nem szubjektív elhatározásokról van szó, hanem arról, hogy objektív történelmi folyamatok feltárásában, megismerésében újabb és újabb mozzanatok bukkannak elő. Tehát a történeti megismerés folyamatát szintén objektíve kell fölfogni, aminek során a legkülönbözőbb közvetítőrendszerek révén annak a legkülönbözőbb oldalai tárulkoznak fel. Így értelmezi azt, hogy az újabb és újabb iskolák, vagy az újabb és újabb áramlatok mást és mást világítanak meg a megtörtént történelemből, az objektív történelemből, és nem úgy, hogy egyes korszakok vagy mondjuk a dogmatizmus altat, a szellemtörténet pedig ébreszt.

Páskándi Géza azt mondotta: a történelmi eszmék lényege, hogy melyik nép mennyit tud „kisajtolni" a történelemből, hogy megmaradjon. Ha ez – mondotta Glatz Ferenc – azt jelenti, hogy a történettudománynak, illetve a történeti közgondolkodás irányítóinak arra kell helyezni a hangsúlyt, hogy a történelemből az egészet, a nép vagy a társadalom örökségének egészét világítsa meg és hozza felszínre a jelen számára, akkor teljesen egyetért vele. Ha viszont ezt arra vonatkoztatta, hogy aktuális célok érdekében „sajtoljuk ki a történelmet, mint a citromot", akkor ezt mint marxista történész elfogadhatatlannak tartja, mert ettől egyetlen nép sem élhet jobban, nem találhatja meg valóságos helyét és szerepét sem földrajzi környezetében, sem pedig az emberiség egyetemes történetében. Hangsúlyozta, hogy ő is megkülönbözteti a reakciós retrográd és a progresszív célzatú historizálást. Ismeretelméletileg azonban konzervatívnak tartja az utóbbit is, miképpen az

olyan historizálást is, amely a politizálás egyik módja; amely a jelen problémáit visszavetíti a történeti múltba.

Vitát váltott ki a közgondolkodás definíciója, annak viszonya a mindennapi tudathoz és az elméleti tudathoz, a tudomány és a közvélemény szerepe a közgondolkodás formálásában, és ebben az úgynevezett közvetítő mechanizmusok funkciója. Felvetődött a kérdés Ágh Attila okfejtésével kapcsolatban: vajon mi a biztosítéka annak, hogy „a közgondolkodástól valamilyen híd vezet az elméleti gondolkodáshoz". Az előadó azon tézisét, amely szerint napjainkban világrendszer áll világrendszerrel szemben és a problémák „globalizálódnak", hogyan tudja a közgondolkodás jobban érzékelni, megérteni és közvetíteni az elméleti gondolkodáshoz, amely – mint tudjuk – általánosításra képes. Ha a közvélemény az elsődleges az új kérdésekre való reagálásban, a tudomány fejlődésében, akkor az utóbbinak és a tömegkommunikációnak, a közvetítő mechanizmusoknak kizárólag passzív szerepet tulajdonít? Vagyis a tudományoknak nincs szerepe abban, hogy a közgondolkodás éppen az elmúlt évtizedekben rendkívül sokat fejlődött? *Ágh Attila* megjegyezte, hogy a közgondolkodáson egy olyan általános tudatformát ért, ami mindenkinek spontánul osztályrésze, s amelynek a legalapvetőbb jegye az, hogy a közvetlen, mindennapi létből fakad. Ez a köznapi lét prizmája, a mindennapi élet ontológiai, társadalmilag objektív formája, amely egész létünket alakítja. Ez az a szűrő, amelyen keresztül minden hatás – a politikai, a gazdasági, vagy éppen az elméleti tudatformáké – belép, s ezeknek a szerepe bizonyos esetekben rendkívül aktív és meghatározó. A mindennapi tudatnak egyetlen konzisztenciája van, éspedig az, hogy nem konzisztens, vagyis a mindennapi léthez kötődik, az összes többi már csak statisztikusan és sztochasztikusan közös a mindennapi tudatok tengerében. A közgondolkodásra tehát nem mondható az, hogy rendszert építő és konzisztens. Azonban a mindennapi valóság érzékeléséből adódóan nem adekvát formákban, de rendkívül élesen tudatosítja a társadalomban és a

világban végbemenő változásokat, és a maga közvetítő rendszerén át rendkívüli gyorsasággal fölgyűjti, tapasztalattá általánosítja és szétönti azt a társadalom felszínén. Nyilvánvaló, ebbe belejátszhattak regények, színdarabok, más irodalmi alkotások, tv-riportok és így tovább. Mindenesetre azonban a legdominánsabb szerinte a mindennapi életnek az említett törvénye. A közgondolkodás és az elméleti tudat között – mondotta – nem egy híd van, hanem ezernyi. Ezek különböző formákban befolyásolják egymást, és persze rendkívül erős agressziót szenved el a közgondolkodás az elméleti tudat oldaláról is, ami elől – jó és rossz értelemben – nem is tud kitérni. De mivel nem homogén közegről van szó, ezért szükségképpen mindig megtörik ennek a fölső szintnek a hatása.

A globalizációs probléma – mondta Ágh – nagyon világosan jelentkezik, amiben a turizmusnak, a nemzetközi kapcsolatok bővülő rendszerének, no és a televíziónak is rendkívül erős hatása van a mindennapi tudat alakulásában. A globalizáció problémáit nem tankönyvekből éli át a magyar lakosság, hanem igen nagy mennyiségben közvetlen kapcsolatok alapján. Tehát ennek a tényezőnek a meghatározó szerepét nem lehet tagadni. A tömegkommunikáció az a szervezett, intézményesült forma, amely ezekre az igényekre a legközvetlenebb módon reagál, de ugyanakkor lehetőségeinél fogva a legközvetlenebbül tudja befolyásolni is azokat, hiszen azok – eltérően más formáktól – ma már az élet mindennapi részei, a mindennapi élet formáit alakítják, és szükségképpen közelebb állnak a közgondolkodás terminusához.

Kun Szabó Ferenc a magyar történetírást – megítélése szerint – „béklyóban" tartó problémákkal foglalkozott a Forrás című folyóiratban megjelent írásának ismertetésével. „Több visszhang is elemzi – írja –, történetírásunkra nézve az a legnagyobb baj, hogy nálunk idestova másfél százada csak egyetlen históriai nézet dominálhat. (Pedig ez egyoldalúságra vezet, a vélemények szabad játékának hiánya a színvonalat veszélyezteti.) S ebből a felfogásból alakult ki fokoza-

tosan az a gyakorlat, hogy a *nem* profi kutató ma már sokszor nem juthat dokumentumhoz. Ez aztán a hivatásosok önkényének kedvez, az erkölcsi normák fellazulásával jár." Sürgette az „önostorozó" történelmi értékelések korrekcióját, és hangsúlyozta, hogy „a múlt teljes körű feltárása és a nyílt viták útján kialakuló modern, szocialista történelemszemlélet a magyarság jelene és jövője számára nem fő probléma, még csak nem is generális kérdés, hanem alap. Nem zenit, hanem nadir. Talppont. Kiindulási helyzet."

„Könyvtárat lehetne összeállítani azon felszabadulás után megjelent művekből – mondotta –, melyek a mi történelmi bűneinket tárgyalják. De tessék mutatni könyvet ugyanebből az időszakból, mely más európai népek hibáit taglalná..."

„Nálunk minden újabb vesztés, balsiker a korábbiakkal kapcsolódott össze, s nem általában a mindenkori vezető osztályok, rétegek, csoportok tudatában, vagy nem csupán a történelmi elemzésekben, hanem a mai hivatalos vagy nem hivatalos felfogásunkban is. Erre bizonyság históriairásunk is, iskolai történelemoktatásunk, ám legkivált korunk közvéleményének legfőbb befolyásolója: a televízió. Nincs hét, hogy jelen gondjainkat legalább egyszer ne a múlttal kapcsolná össze minden műfajban, legyen szó szocialista demokráciáról, gazdasági, társadalmi építkezésekről, népszaporulatról, történelemről vagy bármi másról. Ezért szükséges vezető lépéskiigazítás. Szükséges, ám kezdése most is elodázható, mint elodáztuk a reformkorban, a századfordulón, a két háború között, majd a felszabadulás után. Igen, még mindig elodázható, mert ma már nem él bennünk a sürgető riadalom, mely a nagy reformkori nemzedékeknek azt diktálta, hogy most vagy soha, különben »a sírt, hol nemzet süllyed el, népek veszik körül«." (Részletesen lásd: Forrás 1982. június. 86–92. old.)

Páskándi Géza az előzőekben felvetett gondolatához és az arról elhangzottakhoz hozzáfűzte, hogy amikor ő azt a bizonyos „citromhéj-elméletet" említette, tulajdonképpen azt akarta mondani, hogy

minden történelmi eszme valamiképp egyetemessé próbálja magát kinőni, és óhatatlanul számolnia kell azzal, hogy azt országok, népek, nemzetek a maguk orcájára alakítják. Szerinte minden történelmi eszmének egyik fontos értékkritériuma az, amit asszimilálhatunk, amit a saját történelmünk orcájára formálhatunk, aminek megleljük a valamilyen megfelelőjét a saját történelmünkben. Csakis azt valljuk magunkénak és az számíthat arra, hogy tovább él. Tehát végül is arról van szó, hogy a szocializmus – amelynek hívei vagyunk – is csak úgy tud tovább élni, ha a maga sajátos variánsait megteremtve él a világban. „Ami nem tud variánsokat teremteni a történelemben, az nem eszme, az halálra van ítélve. Tehát azért mondtam azt, hogy ha egy gyerek kezébe adunk egy fél citromot, akkor az csak kevesebbet tud belőle kisajtolni, de ha egy felnőtt kezébe adjuk, az annál többet. Ha a szocializmus eszméje egy primitív törzs kezébe kerül, az nyilván mást »sajtol ki belőle«, mint egy már fejlett nép."

A másik kérdés – amelyben Páskándi Géza hangot adott nézeteinek – a történelemtudomány, tehát a tudomány maga mint a politika kérdése. Ez látszólag evidencia – mondotta –, de mégsem annyira az, hiszen tudjuk, hogy semmiféle nemzetközi jogi szabály nincs arra, hogy a népek miként értelmezzék a saját történelmüket. Azt a képet fogadják-e el önmagukról, tehát azt a tükröt fogadják-e el, amit mások tartanak eléjük, vagy pedig saját tükröket gyártsanak. Erre semmiféle nemzetközi jogi szabály nincs. A tudománynak sincs erre szabálya. Erre kizárólag az ideológiában vannak szabályok. Éppen ezért, mivel ez a kérdés óhatatlanul ennyire éles, felvetődik az önmegítélés szuverenitása. Például amennyiben „nekem egy másik ország megtiltja azt, hogy a trianoni, a versailles-i békét ne imperialista békének tekintsem – mondotta –, én ezt a saját szellemi szuverenitásomba való beavatkozásnak foghatom fel. Vagy ha valaki tiltakozik a rossz, a *nem* lenini nemzetiségi politika ellen, ezt szintén a saját értelmezési szuverenitásomba való beavatkozásnak ítélhetem meg. A til-

takozás csakis a tények meghamisítása ellen jogos. Az értelmezés – *nem* a történeti hamisításon alapuló értelmezés – szellemi szabadság. Mindebből következik az, hogy a történelemtudomány – a gyakorló politika után – minden ország, minden nemzet számára a leg- és legfontosabb tudomány. Fontosabb, mint a fizika, a kémia, mint a matematika. Egyetlen olyan tudomány, amely tulajdonképpen arra irányul, hogy egy ország, egy nép, egy nemzet önmagát minél józanabbul megítélve, megmaradjon a történelemben. Bármiféle kicsinyítése tulajdonképpen nem más, mint a lét, a nemzet, az ország legeslegmélyebb történelmi, lélektani erőtartalékainak a semmibevevése. Éppen ezért én azt mondom, hogy sose vessünk fel olyan álproblémákat, mint a szellemtörténeti iskola, illetve a historizálás, vagy a pozitivizmus stb. Ezek álkérdések." Páskándi Géza szerint „a pozitivizmus akkor bukkan fel a történelemben, amikor tulajdonképpen ideje van a szellemnek arra, hogy – enyhén szólva – adatokat gyűjtsön, de ezzel meg is osztja a figyelmet. A végletes helyzeteket felvető korokban sohasem lehet egy szellem pozitivista vagy pragmatista és így tovább.Ott mindig másféle szellemi irányzat érvényesül. Számunkra a történelemtudomány – még egyszer hangsúlyozom és ezzel adózom is a tudománynak –, a leg- és legfontosabb tudomány az ország, a szocializmus, a nép szempontjából."

Ránki György Kun Szabó Ferenccel vitatkozva egyebek mellett megjegyezte, hogy véleménye szerint a történelemtudomány művelése Magyarországon nem áll béklyók alatt. Nem állítja azt – mondotta –, hogy nincsenek olyan kérdések – főleg nemzetközi, politikai vagy például a második világháború utáni történelem egyes kérdései –, amelyekről magyar történelemtudósok még nem tudnak érdemben szólni. De határozottan különbözik a véleménye az úgynevezett béklyók egészének megítélésében. Meggyőződése és tapasztalata szerint az 1945 előtti történetünk feldolgozásában ma már nagy a véleményszabadság, csupán egy kritérium kötelező: nevezetesen az, hogy a történetíró tudományos módszerekkel és tudomá-

nyos megközelítésében érvényesítse ezt a szabadságot.

Ránki György azt is hangsúlyozta, hogy nem tartja a történetírást a profik monopóliumának. Más kérdés az, hogy a profiknak van bizonyos előnyük, valamivel jobban értenek a tudomány műveléséhez, ám nem biztos, hogy mindig nekik van igazuk. De nem ez dönti el a kérdést. Egyetért azzal, hogy kiegyensúlyozott történeti képet viták nélkül nem lehet kialakítani. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a vélt béklyók helyébe valós béklyókat rakjunk.

Elfogadhatatlan szerinte minden olyan felfogás – mert ez valóban súlyos béklyó lenne, ha követnénk –, ami szerint minden munka, amely Magyarország bizonyos értelemben vett történeti elmaradottságát kimutatja, az gyakorlatilag a magyar népet vagy a magyar nép történeti múltját sérti. Nem tud arról, hogy ezt a viszonylagos elmaradottságot bármely tudós a magyar nép alkati kérdéseként vizsgálta volna, vagy pedig ezzel degradálni akarta volna a magyar népet. Az elmaradottság történelmi adottságokból, történelmi viszonyokból származott, ami persze hathat egy népnek a jellemére vagy továbbfejlődésére, de történelmi adottságuk miatt nem szabad egy népet más néppel vagy népekkel szemben semmilyen formában degradálni. Ez nemcsak tudományos kérdés, hanem lelkiismeret és tisztesség kérdése is.

Páskándi Géza hozzászólásával kapcsolatban Ránki György megjegyezte – persze ez jólesik egy történésznek, de ő nem tulajdonít olyan nagy fontosságot a történettudománynak, mint Páskándi Géza. Nagy bajban lenne az az ország, amelyben a történészek a legfontosabbak. Nem azért, mert a történészek esetleg nem állnak feladatuk magaslatán – ezt most ne vitassuk –, hanem egyszerűen azért, mert egy ország, amely a történészeiből akar élni – legyenek azok bármily kiválóak –, amely csak történelmi múltjából akar élni és a történelmi múltba visszatekintve keresi a jelennek minden igazolását, az az ország minden bizonnyal nagyon súlyos problémákkal küszködik. Azonban ahhoz, hogy az ország kevesebb problémá-

val küszködjön, abban a matematikus, a fizikus és a többi szakág művelője legalább annyit segíthet, mint a történész. Úgyhogy ő – mondotta Ránki György –, bármily hízelgő, mégsem tudja elfogadni Páskándi Gézától a történelemtudománynak ezt a túlértékelését.

Ugyanígy nem tudja elfogadni a szellemtörténetről, a pozitívizmusról és a historizálásról vallott nézeteit. Ezek nagyon fontos tudományos kérdések, de itt nincsen mód ezek megvitatására. Ami azonban lényeges és amit itt is szóvá kell tenni és vitatni kell, az a történelem értelmezésének a szabadsága. Természetesen mindenkinek joga van arra, hogy hogyan értelmezi a történelmet, de nem lehet azt mondani, hogy csak a tényeket kell tiszteletben tartani. Aki történelemmel foglalkozik, az jól tudja, hogy tényeket mindenhez lehet találni, különösen a XIX–XX. században. Mint Glatz Ferenc arra rámutatott, a historizálásnak az az alapvető problematikája, hogy a tényeket felfűzte egy láncra és aztán prezentálta, de nem kontrollálta a tényeket, nem vetette össze azokat más tényekkel, hogy vajon azokkal a kiragadott tényekkel szemben nincsenek-e olyan más tények, amelyek egészen mást mondanak, tehát más értelmezést követelnek. Ez nagyon fontos szakmódszertani követelmény.

Kiss Artur felszólalásában arról szólt, hogy véleménye szerint a köznapi tudatnak kétféle síkja van: az egyik a jelentudat; a másik a történelmi tudat síkja. A köznapi tudatnak e két síkját – bármennyire egybemosódnak is a valóságban – mindenképpen meg kell különböztetni. Ugyanis nem egyszer előfordul, hogy a jelentudat meghatározott pozitív tartalommal bír, miközben a történelmi tudat síkján negatív tartalmak halmozódnak fel. Például a demokrácia és a szocializmus hívei elfogadják az új hatalomért folytatott küzdelmet, ugyanakkor azonban tudatuk mélyén ott rejtőzhet a hamis történeti tudat, vagy annak egyes elemei. Tehát gondolkodásukban ott él ellentmondásosan a történeti tudat és a jelentudat, de ugyanezek az emberek szövetségeseink, barátaink a nagy társadalmi kérdések megoldásában. Ha csupán a

tudatalattiba szorul a hamis történeti tudat, attól az még nem szűnik meg, de mindenképpen fontos differenciálni a történeti tudat és a jelentudat között.

Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a történeti tudatnak megvan a maga szoros kapcsolata a nemzeti identitástudattal és – egyetértve azzal, amit erről Páskándi Géza mondott – ő is azt vallja, hogy történeti tudat nélkül nincs jelenépítés. A nemzeti identitástudatot nemcsak a történeti tudat síkján, hanem más vonalakon is tovább kell építeni.

A történeti tudat belső tartalmát tekintve is differenciálásra van szükség. Erről gyakran általánosságban beszélünk, holott a történelmi tudatnak különböző síkjai és mozzanatai vannak. *Az egyik* a múltról szóló ismeret. A múlttal szemben a szocialista oktatás útján az emberek információs anyaga globális információs anyag lett. A Horthy-rendszerben ez csupán a magyar történetre orientálódott, s Európa története – nem is beszélve a világtörténetről – kiesett ebből. A történelmi informáltság hihetetlen mértékű kiszélesedésében óriási szerepe van mind a történelemtudománynak, mind a történelmi ismeretterjesztésnek, mind pedig a politikának és ebben az évfordulós rendezvényeknek is.

A másik ilyen síkja a történelmi tudatnak a múlt értékelése, ami nem választható el attól, hogy a széles tömegek miként és mit fogadnak el belőle. A történelmi tudat megítélése szempontjából fontos azt vizsgálni, hogy elfogadják-e a korszerű tudományos értékelést az emberek, vagy fenntartják azt az értékelést, amit maguk empirikus úton szereztek, vagy pedig amit beléjük táplált a múlt rendszer, a szélesebb vagy szűkebb (családi) környezet, vagy a mai ellenséges propaganda.

Nem kevésbé fontos – mondotta Kiss Artur – a múlthoz való érzelmi viszony. Vállalja-e a közvélemény a múltat, és mit vállal belőle. Az érzelmi és az értelmi értékelés között lehet ellentmondás. A jelent a múlt folytatásának tekinti-e, vagy pedig kizárólag a múlt felé fordul és a jelent elutasítja? Azt tehát, hogy a történelmi tudatban hogyan jelentkezik ez,

hogy a jelen hogyan kapcsolódik össze benne a múlttal, ez a tudatformálásnak igen lényeges kérdése.

A történeti tudatnak ezeket a mozzanatait különböző síkokon jeleníti meg a tudomány, a politika, a politikai közgondolkodás (ami nem teljesen azonos a politikával), a művészet, a tömegkommunikáció és a tömegek ösztönösen meglevő tudata. Nyilvánvaló, hogy más a marxista történészek történeti tudata és más lehet ennek az állapota a napi politikában vagy a köznapi életben.

Miért szükséges ezeknek a szinteknek a megkülönböztetése? Először azért – mondotta Kiss Artur –, mert különböző fejlődési ütemeket, különböző tartalmakat fejeznek ki, és ezek között a tartalmak között aszinkronitás is létezhet. Az óriási történeti információval az emberek vagy nem tudnak mit kezdeni, vagy meghasonultak az eddigi értékelésekkel. A megalapozatlan „újítások" miatt is mutatkozik elbizonytalanodás. A történeti tudat fejlesztésének vitatása közben háttérbe szorul az, hogy miképpen tudunk hatni elsősorban a dolgozó tömegek történeti tudatára.

A dolgozó tömegek történeti tudata olyan képződmény, amelyre mi is hatunk és hatnak rá különböző egyéb erők is. És ezek együtt „hozzák létre" a köznapi tudatot, a tudatnak egy meghatározott állapotát. A történeti tudatnak a mi oldalunkra állítása, a szocialista tartalom a nemzeti identitást erősítheti, szélesítheti a rendszer tömegbázisát. Pluralista hatások érik ezt a történeti tudatot, és ez ellen a pluralizmus ellen nem harcolhatunk erőszakkal, de vitázva igen. Polemizálnunk kell a történelmi hamisításokkal, a rossz történelmi reflexekkel, a hibás értékelésekkel, hogy ez a tudat minél jobban szinkronba kerüljön a szocializmus jelentudatával. Éppen ezért nagyobb hangsúlyt kellene adnunk azoknak a problémáknak, amelyek a történeti tudat formálásával függnek össze.

Hajdu Tibor a történelmi tudat fejlesztésével kapcsolatban az *időbeliség* fontosságát hangsúlyozta. Mint mondotta, szép számmal tanítanak olyan emberek, akik 35-40 éve végezték el az egyetemet. Van köz-

tük, aki fejlődött, és van, aki nem fejlődött. Tanítanak olyan emberek pártiskolákon, akik a legroszszabb időben jártak pártiskolára. Azóta nagy részük bizonyára fejlődött, egy részük azonban nem fejlődött. Az időbeliségnek azonban van bonyolultabb problémája is. 1919-1935 között a Kommunisták Magyarországi Pártjának az volt a programja, hogy előre a második magyar Tanácsköztársaságért. Ennek a programnak egy-két évig volt értelme, később azonban elavult program volt, ami mégis fennmaradt 1935–36-ig, és ez nemcsak a párt gyakorlati tevékenységét, hanem ideológiájának és szövetségi politikájának a fejlődését is gátolta. Ennek tulajdonképpen fő oka az időbeliség. Nem valamilyen tévedésről, hanem egész egyszerűen egy régi, elavult nézet továbbéléséről van szó. 1936-ban történt meg nálunk az áttérés a népfrontpolitikára, s ezzel a politikával 1944-ben sem sikerült érdemi eredményt elérni. 1945-ben az a furcsa dolog volt tapasztalható, hogy ezzel a népfrontpolitikával szembefordult az egyszerű kommunista és szociáldemokrata párttagok tudata, amely a régi rendszerrel gyorsabb és sokkal erélyesebb leszámolást követelt. Ugyanakkor a hivatalos vezetés 1945 és 1948 között hangsúlyozta ragaszkodását a népfrontpolitikához. Azonban amikor a tömegek tudatában már valóban megteremtődtek a népfrontpolitika politikai feltételei, és amikor egy nagyon egészséges politikai légkör kezdett kialakulni, 1949-ben megkezdődött egy olyan politika, amely tulajdonképpen 1945-ben talán legitimálható lett volna a nép előtt, de 1949-ben már semmiképpen sem. Akkor beszéltek az osztályharc élesedéséről, amikor az éppen nem élesedett.

Az 1949 és 1956 közötti korszaknak egyetlen momentumára utalnék még – mondotta Hajdu Tibor –, ami ugyan nem közvetlenül magyar történelmi kérdés, de történelmi és egész ideológiai közgondolkodásunkat nagyon is befolyásolta, és tartok tőle, hogy még mindig jelen van a köztudatban. Ezt a jelenséget én „Sztálin-vákuumnak" nevezem. Arról van szó tulajdonképpen, hogy a ma működő ideológus,

pártoktató, történész, sőt a gyakorlati vezetőrétegnek egy igen jelentős része akkor szerezte politikai alapképzettségét, amikor annak tulajdonképpen két alapműve volt: A leninizmus kérdései című, Sztálin által írt könyv, s az SZKP rövid története, aminek ugyan csak kisebb részét írta Sztálin, de az egészet általa inspirált könyvnek lehet nevezni. S miután a legtöbb ember fiatal korában tanul alaposan, itt olyan sajátos helyzet állt elő, hogy valamit megtanultunk, azt később politikai határozattal hatályon kívül helyeztük, de arról soha sehol sem jelent meg egy szakavatott elemző írás, hogy mi az, ami érvényes A leninizmus kérdései című könyvből és mi az, ami helytelen benne. Ez súlyos elméleti zavarodottság alapja lett. Például ha néhány propagandistát megkérdeznék arról, hogy mondjuk a szocialista bérezés kategóriáját – ami klasszikus marxista kategória – honnan tanulta, az melyik klasszikus művéből származik: Marxtól, Engelstől vagy Lenintől –, valószínűleg sokan nem tudnának rá pontos választ adni.

Hajdu Tibor hozzászólása további részében Hanák Péter előadásához kapcsolódott, történetesen a vezető réteg kettős tudatának jelenségéhez. A társadalom a régi értelmiség nagy többségét személyesen vagy gyermekei útján átvette. Mást nem is tehetett. Ebben a vezető rétegben élnek bizonyos tudatformák, értelmiségünk egy másik részében pedig ettől nagyon is eltérő nézetek élnek. És miután ennek a differenciáltságnak a tisztázása még ilyen szűk körben is nehezen megy, nyíltan pedig ez lehetetlen, ez is rejtett tudati ellentéteket takar.

Ezekkel a példákkal csupán érzékeltetni kívántam – mondta – társadalmunk történeti tudati állapotának bonyolultságát, s egyben tanácskozásunk témakörének összetettségét.

Hanák Péter a történettudományt, a történetírást ért bírálatok igazságtartalmáról szólva említette, hogy az országban és a köztudatban él egy mélységes nemzeti megbántottság, nemzeti érzékenység. Ezt nem tudomásul venni – elzárkózás, elszakadás lenne a valóságtól. Hogy ez az érzékenység mennyiben jogos és

mennyiben nem jogos, mennyiben helyes történetileg és mennyiben nem helyes, ez bonyolult kérdés. Gondolkodó, a történelem iránt érdeklődő lakosságunk elég jelentős része úgy érzi, hogy velünk, magyarokkal állandóan igazságtalanság történt, a mi történelmünk az elmúlt százötven évben vereségek sorozata volt. Ezt a történetírók maguk sem igyekeznek kellő erővel eloszlatni, ellenkezőleg, sokszor ők is ugyanezt mondják. Itt valami pszichés megbántottság él, olyan érzékenység, amely a neuralgikus pontokra felszisszen, felkiált, amikor és ahogyan erre éppen módja van. Ezt feltétlenül tudomásul kell vennünk. Igaz az is, hogy történetírásunk az elmúlt 35 évben nem tett meg mindent ennek eloszlatása érdekében. Valószínű, hogy az 1945 és 1955 között lefolytatott nemzeti történeti önvizsgálat – amiről csupán jelszavak hangzottak el – sok mindent megoldhatott volna ebből. Ez akkor a politikai hatalmi harcok és sok egyéb ok miatt nem következett be, utólag pedig nagyon nehéz ezt pótolni. Ámbár történetírásunk felvette a magyar nacionalizmus elleni harcot, amit következetesen folytatni kell, azonban vannak gyenge pontjai ennek a harcnak. *Először* a nacionalizmus elleni harc erősen összekapcsolódott a dogmatizmussal. *Másodszor:* az 1950-es évek első felében mindent nacionalizmusnak minősítettünk, ami a „nemzetit" hangsúlyozta. *Harmadszor:* nem folyt egyenlő erővel a harc a magyar nacionalizmus és a szomszéd népek nacionalizmusa ellen. „Mindenki söpörjön a maga portáján" volt a jelszó, mi foglalkozzunk a magunk nacionalizmusával, a tapasztalatok szerint azonban másutt nem csinálják ugyanezt. Ellenkezőleg, érveket merítettek a magyar történészek nacionalizmus elleni harcából a magyar nacionalizmus elítéléséhez. Vagyis a szemetet, amit mi igyekeztünk elsöpörni a saját portánk elől, a szomszédok visszasöpörték. Gyakran nem folyt például egyenlő mértékű harc a közép-kelet-európai népek nacionalizmusa ellen, ami pedig 1948 óta lényegében egyenlő léptékű. *Végül* pedig a nacionalizmus elleni harc gyakran nem a magyar

nemzet történetének belső átérzése, átvállalása alapján történt.

A sok pozitívum mellett ezek a hibák valóban léteztek történetírásunkban. Hiba volt tehát *nem* megérteni a nemzeti sértettséget, a nemzeti érzékenységet, de legalább ekkora hiba lenne „megérteni" és elfogadni úgy, ahogy van. Nem lehet elfogadni azért, mert ez a megbántottság, a nemzeti érzékenység most rehabilitálja önmagában azt, ami a korábbi korszakban valóban nacionalizmus volt. Mert rehabilitálódnak Kemény Zsigmondnak a legrosszabb írásai, Szegfű Gyulának a legrosszabb írásai, a Horthy-korszak tényleges nacionalista megnyilvánulásai. Tehát nekünk oda kell figyelnünk a nemzeti köztudatban élő nemzeti sértettségre, érzékenységre, amely valóságtartalmat is hordoz, de ez nem jelentheti azt, hogy nekünk mindent el szabad fogadnunk, ami a nemzeti sérelmek kapcsán feltör, hanem ez a jelen egy sokkal reálisabb, belülről átélt, a saját problémáinkat jól értő és vállaló, a nemzeti érzéssel is számoló bírálatot követel saját nacionalizmusunkkal szemben is.

Böhm Antal arról szólt, hogy most egy olyan történelmi fázisban vagyunk, amikor egyrészt az elméleti tudatnak bizonyos zavarai tapasztalhatók, másrészt pedig ebben a történelmileg sajátos fázisban a közgondolkodásnak van bizonyos aktív, késztető szerepe a történeti tudatra. Ebből a szempontból a nemzetközi helyzet kedvezőtlen fejleményeit nem értékeli negatív tényezőnek, tekintettel arra, hogy ez továbblépésre késztet a közgondolkodástól, a mindennapi tudattól az elméleti tudatig. Egyetértett Hanák Péter előadásával, aki a közvéleményformálást, a politikai kultúra fejlődését a politikát vezető, irányító réteg szempontjából vizsgálta. Igaz, ez is fontos szempont – mondotta –, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a vezetők és a nép politikai kultúrája között számottevő különbség lehet és általában van is. Ha pedig ez így van, akkor az elméleti tudat és a közgondolkodás egész problémakörében ő mégiscsak a nép politikai kultúrájának kérdését helyezi előtérbe.

PACH ZSIGMOND PÁL

Zárszó

Nem kívánom az elhangzott előadásokat és a vitát összefoglalni – annál kevésbé, mivel az első témakörhöz, amelyet eddig tárgyaltunk, a második és a harmadik témakör természetesen szorosan kapcsolódik – így több ma érintett problémára nyilván visszza-visszatérünk még tanácskozásunk további menetében. Mégis engedjék meg, hogy még két kérdéshez pár szavas megjegyzést fűzzek.

Az első kérdés a *közgondolkodás fogalma.* Nem kerülheti el ugyanis a figyelmünket, hogy ezt a fogalmat legalábbis kétféle értelemben használták az előadók.

Az egyik értelemben: a közgondolkodás annyi, mint *közfelfogás* – általános vagy uralkodó felfogás. Amikor ez az értelmezés lebeg a szemünk előtt, feltételezzük, hogy vannak bizonyos általános vagy átlagos jegyei, többségi vagy domináns jellemzői, vagy akár tipikus ellentmondásosságai, jellegzetesen gyenge, bizonytalan, neuralgikus pontjai a gondolkodásnak, adott esetben a történelemről való gondolkodásnak társadalmunkban – mindazon rétegspecifikumok, a differenciálás irányába ható motivációs tényezők mellett és ellenére, amelyeket Böhm Antal fejtegetett előadásában. Ezt az értelmezést követve feltesszük, hogy a különböző rétegek, csoportok stb. felfogásának vannak bizonyos közös elemei, kapcsolódó pontjai, illetőleg kialakul belőlük egy olyan átlagvélemény, amelyhez (a Böhm Antal által más vonatkozásban jelzett) „középre tartás" jelensége,

folyamata révén sokan, nagy számban igazodnak – így az jellegzetes, tipikus véleménnyé, „*közvélemény*nyé" válik.

Úgy vélem, ugyanez az értelmezés jelent meg, más összefüggésben Hanák Péternek a fejtegetéseiben is, amikor a közvéleményformáló szellemi vezető réteg történelemszemléletéről beszélt. Az előadó itt a közfelfogás mint domináns felfogás kialakulásának egy másik, szintén fontos tendenciájára utal: az átlaghoz való igazodás mellett a szellemi irányító réteghez való igazodásra.

A közgondolkodásnak ebben az értelmezésében tehát az a fő kérdés, vannak-e a történelemről való gondolkodásnak mai társadalmunkban közös, tipikus, átlagos jellemzői. És ha igen, mik ezek a jellegzetes mozzanatok – megismételve, hogy ide soroljuk a jellegzetes ellentmondásokat, bizonytalanságokat, inkonzisztenciákat is.

De van a közgondolkodás fogalmának egy *másik* értelme is – az, ami például Glatz Ferenc előadásának már a címében is megjelent: „Napjaink közgondolkodásának történeti elemei. A tudományos és a köznapi történelemfelfogás." *Ebben* az értelemben tehát közgondolkodás annyi, mint *köznapi gondolkodás, mindennapi* gondolkodás, „a valóságnak a köznapi lét prizmáján át jelentkező képe" –, hogy Ágh Attila most hallott kifejezését használjam. Természetesen ez az értelmezés sem feledkezik meg arról, hogy a közgondolkodás nem egységes, egyöntetű, hogy egy sor differenciáló tényező érvényesül – de figyelmét elsősorban nem ezekre, hanem a *mindennapi* tudat és a *tudományos* gondolkodás viszonyára, összefüggésére, a köznapi történetfelfogás és a tudományos történetszemlélet kapcsolatára összpontosítja. Ebben az értelmezésben a fő kérdés az, hogy mi a viszony a történelemről való *tudományos* gondolkodás és *köznapi* gondolkodás között ma Magyarországon.

Ez utóbbi kérdés is roppant fontos, s így talán nem lesz érdektelen, ha megpróbáljuk számba venni erre az utóbbi kérdésre adott válaszok főbb változatait.

Elsőként a Glatz Ferenc által adott választ emlí-

teném, amelynek lényege már abból is kiderül, ahogy a kérdést megfogalmazta a Társadalmi Szemlében vagy két éve megjelent cikkében. Noha e cikkhez képest is sok újat adott mai előadásában, kérdésfeltevése – ha jól értettem – ma is ez: „... vajon átment-e hazai közgondolkodásunk is azon a szemléleti fejlődésen, amely sok tekintetben kimutatható a tudományos gondolkodásban?" A szerző – bár korántsem töltötte, illetve tölti el valamiféle megnyugtató önelégültség a magyar történettudomány mai állapotát illetően – úgy látja, hogy a történettudomány fejlődéséhez képest elmaradt a társadalom, a közvélemény történeti tudatának fejlődése; a köznapi történetfelfogásban nem érvényesülnek még elegendőképpen a marxista történetírás szemlélete, eredményei. Előadásában most ezt azzal egészítette ki, hogy a közgondolkodás a tudománynál közvetlenebbül, gyorsabban érzékelheti a társadalmi valóság változását, tehát nem csupán egyirányú összefüggésről van szó.

Hadd utaljak most másodikként Ágh Attilának az előadására, amelynek előzetes téziseit a szerző jóvoltából módom volt előzőleg elolvasni, s most, a hallottak után úgy vélem, hogy előadásában lényegileg a téziseiben jelzetteket fejtette ki.

Nos, Ágh Attila feladatának éppen azt tartotta, hogy túllépjen a szokásos leegyszerűsítő szemléleten, amely adottnak veszi egy adott korban és társadalomban a marxizmus történelemfelfogását, az elméleti tudatot, és csupán annak érvényesítését vizsgálja a köznapi tudatban. A szerző – úgy gondolom, teljes joggal – óv attól a véleménytől, amely szerint „a marxizmus már adott, csak be kell juttatni a tömegek tudatába, a közgondolkodásba", de végül is hajlamosnak mutatkozik inkább megfordítani az összefüggést, és azt mondani, igaz – mint mondta – „a polémia kedvéért, de nemcsak a polémia kedvéért": a közgondolkodás az, ami gyorsabban, adekvátabb módon reagál a valóságra, „a történelmi tudat általában helyesen tükrözi a változó valóságot, de csak nagy késéssel vonszolja maga után a tudományt", az elméleti tudatot.

Ez után a lényegileg pozitív és optimista vélemény után – mert a magam részéről természetesen optimistának és pozitívnak tartok egy olyan véleményt, amely szerint a közgondolkodás jóval „marxistább", mint a tudomány – hadd utaljak egy éppenséggel pesszimista és negatív ellenvéleményre. Ez konferenciánk eddigi menetében ugyan nem fogalmazódott meg, illetve csak elemeiben jutott kifejezésre, nevezetesen a Böhm Antal által közölt empirikus vizsgálatokhoz fűzött következtetésekben – de jelenlétével és hatásával kétségtelenül számolnunk kell. Arra a véleményre gondolok, amelyet legtisztábban talán Csoóri Sándor fogalmazott meg az idei könyvnapra megjelent „A félig bevallott élet" című kötetének első esszéjében. „Ezerkilencszáznegyvenötnek a történelmi tudatban kellett volna igazi fordulatnak lennie... Sajnos, a fordulat nem a tudatban, pusztán a körülményekben következett be... Továbbra is érvényben maradt, amit én – jobb fogalom híján – történelmi analfabétizmusnak nevezek. Az írni nem tudás, az olvasni nem tudás boldogtalan állapota. Se múlttudatunk, se jövőtudatunk nincs."

Engedjék meg, hogy e lényegesen eltérő nézetekhez most ne fűzzek kommentárt, hanem áttérjek egy másik kérdésre. Ez Hunyady György előadásához kapcsolódik, amelynek téziseit ugyancsak módom volt előzetesen megismerni. Az *iskolai történetoktatás hatékonyságának* megítélésére gondolok. Éppen mivel erre a kérdésre a harmadik témakör kapcsán több előadás fog visszatérni, irányítom a figyelmet a szerző következő megállapítására: „Úgy tűnhet, hogy a történeti tudatformálásban a Horthy-korszak iskolája, történelemtanítása hatékonyabb volt, mint a mai oktatás." Mi ennek az oka? – kérdezi Hunyady György. „A pedagógiai tudatosság és fogékonyság mellett ebben bizonyosan közrejátszott, hogy a tanítani kívánt szemlélet a köznapi gondolkodás érzelmi logikájára, etnocentrikus és antropomorf jellegére mintázódott." Úgy érzem, értem Hunyady megállapítását, és egyet is értek vele. A szerző éppen arra utal, hogy a két világháború közötti korszakban az

iskolában oktatott történetszemlélet – a korszak tudományos történetértelmezésének ez a sűrítménye, párlata – több vonatkozásban megfelelt a *köznapi* gondolkodás közvetlen, primer érzelmi motívumainak vagy hajlandóságainak. A Horthy-korszak történelemtanítása nacionalizmusra nevelt, a nemzeti értékhierarchia gondolatára – a legkülönb nemzet a magyar –, a nemzeti hiúságra – nos, mi az, ami egy gyermekhez közelebb áll, mint ennek elfogadása? A Horthy-korszak történelemtanítása irredentizmusra nevelt; mi az, ami különböző, sőt ellentétes társadalmi osztályok és rétegek hasonló rezonáltatására alkalmasabb volt, mint a trianoni jogtalanság érzete – a trianoni *tényleges* igazságtalanság érzése?

Ezekhez és hasonlókhoz, amelyekre Hunyady György célzott, egy mozzanatot szeretnék kiegészítőleg hozzátenni, egy olyan mozzanatot, amely éppen a közgondolkodás fogalmának fentebb elsőként említett értelmezésével: a közfelfogással, az uralkodó felfogással és a rétegspecifikumokkal függ össze.

Böhm Antal előadásából is megtudhattuk, hogy a történelemről való gondolkodást motiváló tényezők között milyen nagy szerepe van a *családi* hatásnak. Nos, anélkül, hogy itt a magam részéről empirikus vizsgálatra támaszkodhatnék, merem megkockáztatni, hogy a Horthy-korszak történetoktatásának hatékonysága jelentős részben abból adódott, hogy a családi hatás iránya nagyon sok esetben (persze korántsem mindig, de alighanem többnyire) lényegileg egybeesett az *iskolai* hatás irányával: amit az iskolában tanult, az szellemében többnyire megfelelt annak, amit otthon a szülők meg nagyszülők mondtak vagy meséltek, vagy amilyen megjegyzéseket tettek.

Miért ez az egybeesés? – kérdezhetjük. Nyilván részben azért, mert a szülők és a nagyszülők is sokban hasonló szellemű történetoktatásban, iskolai nevelésben részesültek, mint gyermekeik, unokáik. A Horthy-korszakban ez a szellem – hogy úgy mondjam – töretlen volt; de még a századelőn, a „békeidőkben" sem volt gyökeresen más az iskolai történettanítás szelleme; a nacionalizmust, az érték-

hierarchia eszméjét, a forradalomellenességet nem a Horthy-korszak találta ki, hanem csak jócskán „továbbfejlesztette".

Ma viszont úgy tűnik, *más* a helyzet. Empirikus vizsgálatra itt sem támaszkodhatom, de több-kevesebb személyes tapasztalatra és történettanár kollégákkal való beszélgetésekre igen. Ezek alapján ismét kockáztatni merem azt a benyomásomat, hogy a mai helyzetre még korántsem jellemző az iskolai hatás és a családi hatás egybeesése.

Miért? Bizonyára részben azért, mert 1945, illetve 1948 után egy *gyökeresen új* történetszemléletet kezdtünk oktatni az iskolákban – amely élesen szemben állt a korábbival, évtizedes és több generációs megrögzöttségekkel. Éles diszkrepancia jött létre tehát iskolai hatás között, ami az újat adta, és családi hatás között, amelyben még a régi dominált.

Továbbá: az újat kezdetben és elég sokáig sematikusan adtuk, inkább deklaratív módszerrel, mint meggyőző, nevelő hatással. Így az ötvenes évek tanuló nemzedéke, a mai szülők is csak részben vagy felszínesen tették magukévá az újat, tehát csak részben, illetve kellő meggyőző erő nélkül tudják továbbadni gyermekeiknek, a mai iskolás generációnak. A nemzettudatra való nevelés némely bizonytalanságai – ezekről ma Böhm Antal beszélt – ugyancsak ez irányban hatottak.

Végül, de nem utolsósorban: a marxista eszmerendszer egyes oldalainak, nevezetesen az etikának a kidolgozatlansága; a közelmúlt történelmének és jelenünknek ellentmondásai és konfliktushelyzetei, a nemzetközi munkásmozgalmon belüli viták, a szocialista jövőkép, a távlatok és az értékrend bizonytalan pontjai, az a helyzet, amit Ágh Attila úgy fogalmazott – és megállapításának *ezzel* a részével teljesen egyetértek –, hogy „marxizmusunk ma, 1982-ben Magyarországon kevésbé »marxista«, mint kellene és szeretnénk". Vagyis számos új kérdésre vagy új módon felmerült kérdésre még nem tudunk adekvát választ adni: mindez a múlttudat hiányosságait is szükségképpen maga után vonja – és ter-

mészetesen az iskolai történetoktatás hatékonyságát is érezhetően korlátozza.

Ámde mindez persze nem fedheti el azt a tényt, hogy iskolai történetoktatásunk állapota több tekintetben *csakugyan* elmarad történettudományunk fejlődési szintjétől; keresnünk kell tehát a felzárkóztatás módjait és eszközeit (még ha a teljes szinkronitás ideális állapotát a dolog természeténél fogva aligha lehet elérni).

De még kevésbé fedheti el – vagy feledtetheti el –, sőt igen erősen emeli ki annak szükségességét, hogy keresnünk kell társadalomtudományunk „marxistábbá" tételének módjait, és tudatformáló tevékenységünk, propagandamunkánk nagyobb hatékonyságának lehetőségeit. Ennek egyik fontos feltétele, útja, módszere, eszköze: a közgondolkodás által érzékelt problémák, zavarok, jelzések iránti éles figyelem, a társadalmi tudat és a társadalmi lét, vagyis az egész komplex társadalmi valóság ellentmondásaival és új fejleményeivel való *reális, bátor* és egyben *teoretikus-elvi igényességű* szembenézés.

Így tehát a kérdés csakugyan nem abban áll, hogy „Ki tanuljon kitől?", hanem abban – s gondolom, voltaképpen Ágh Attila is erre célzott –, hogy *„Hogyan* és *mit* tanulhatunk egymástól?"

Végezetül még a vitában felmerült két további kérdéshez teszek nagyon rövid megjegyzést. Egyik az elmaradottság kérdése. Vitathatatlannak tartom a történetkutatásnak azt a megállapítását, amely Közép-Kelet-Európa és Magyarország viszonylagos elmaradottságát jelzi. Bizonyos vonatkozásokban ez mellőzhetetlen kiindulópontja az elemzésnek, és ez semmiféle degradálást nem jelent. Szeretném azonban hozzátenni, hogy ennek a megállapításnak a dogmatikus kezelése is lehetséges (például a gazdasági elmaradás tényének mechanikus kiterjesztése a kultúrára, az eszmei fejlődésre történelmünk egyik vagy másik időszakában), ami aztán visszájára fordul és valóban sérti a nemzeti érzékenységet. De magát az elmaradottság tényét a történeti vizsgálódás során nem lehet mellőzni.

A másik rövid megjegyzés, amire szintén történt valamelyes reagálás: a szellemtörténet, a pozitivizmus és általában a különböző irányzatok kérdése. Szeretném hangsúlyozni, hogy nem történettudományi részletkérdések ezek, de ha azok volnának, akkor is lehet, sőt kell foglalkozni velük egy olyan vitában, amilyen a mai.

De nézzük meg, mikor jelentkezett, mikor terjedt és miért terjedt el a szellemtörténet? A XIX. század végén, a XX. század elején fellépett szellemtörténet azért tudott elterjedni, híveket szerezni, mert érezhetővé vált, hogy a pozitivista, sőt a materialista felfogás nem tudott megfelelő választ, magyarázatot adni a társadalmi fejlődés akkor felmerült kérdéseire. Nekünk éppen ebből a szempontból kell történettudományi irányzatokkal is foglalkoznunk, és ma is ezért kell nagy figyelmet fordítanunk a különböző polgári és nem marxista irányzatokra. Nemcsak azért, hogy harcoljunk ellenük és ideológiai küzdelmet vívjunk, hanem mert élesen ráirányítják figyelmünket olyan problémákra, amelyeket mi még nem tudunk adekvát módon megoldani, meggyőző módon megvilágítani. Tehát az irányzatok vizsgálata, értékelése nem egyszerűen szakmai részletkérdés, hanem marxista elméletünk továbbfejlesztésének egyik feltétele, követelménye.

II

KÖZELMÚLTUNK NÉHÁNY KÉRDÉSE A KÖZ-GONDOLKODÁSBAN

JUHÁSZ GYULA

Magyarország második világháborús részvétele a nemzeti köztudatban

Magyarország második világháborús története iránt igen nagy az érdeklődés mind a háborút átélt nemzedékek, mind pedig az azóta felnőtt generációk részéről. Ezt az érdeklődést közmegelégedésre kielégíteni a történetírás nem tudja. Nem azért, mintha nem születtek volna olyan történeti munkák, amelyek Magyarország második világháborús szerepét – vagy történetének egy-egy síkját – árnyaltan, a valóságnak megfelelően tárnák fel. Ilyen munkák szép számmal születtek, a szakma teljesítményei azonban nem (vagy alig) jutottak el a nagyközönséghez. Pedig ezek a szakmai teljesítmények az utóbbi évtizedekben már olyan színvonalat értek el, amelyek lehetővé tették – hogy másról ne beszéljek – a memoárirodalom áradatának megindulását is. Külön kiemelném – a magyarországnyi méretű országok tekintetében egyedülálló – forráskiadványokat, amelyek nemcsak a magyar külpolitikára vonatkozó magyar, de a nagyhatalmaknak Magyarországgal kapcsolatos iratait is hozzáférhetővé tették. Ugyanez áll a más jellegű (katonai vagy például a zsidóüldözésekre vonatkozó) iratok tömegére is.

Ennek ellenére, vagy pontosabban azért, mert ezek a teljesítmények nem jutnak el a nagyközönséghez, a történetírással kapcsolatban még gyakran elhangzanak olyan sztereotipiák, hogy nem elég árnyalt, nem jutott túl az „utolsó csatlós" koncepción. Bár magam nem ismerek olyan történetírói munkát az utóbbi húsz év teljesítményeiből, amely ezt a kon-

cepciót képviselte volna, mégis, ha fölmerül e vád, keresni kell annak eredőit. Annál is inkább, mert tovább vive azt a gondolatot, hogy a szakma nem tudja kielégíteni a nagyközönség érdeklődését, talán nem túlzás azt mondani, hogy a *dilettáns válaszok annál inkább.* (Dilettánson persze nem a szakmán kívülieket értem, hanem a rossz történészt, a rossz írót, a rossz művészt.) Az eredőket keresve nem tartanám helyesnek a felelősség áthárítását a közoktatásra (aminek bírálatáról ugyancsak gyakran hallunk vagy olvashatunk), az érvényben levő tankönyvek ismeretében különösen nem. Igaz, a tankönyvek többsége tíz-tizenöt éves, s gyakran találni bennük sommás értékeléseket, valójában azonban a hatvanas-hetvenes években készült tankönyvekre semmiképpen sem lehet már ráhúzni – vádként – az ötvenes évek szemléletét.

TALÁLKOZÁS A HÁBORÚVAL

Talán közelebb jutunk a válaszhoz, ha azt hangsúlyozzuk, hogy egy igényt még kevéssé vettünk figyelembe. Azt, hogy a háborút nemcsak a kormányzat, nemcsak a hatalmi elit, nemcsak a politikai és a katonai vezetés, vagy a különböző politikai irányzatok aktív képviselői, még csak nem is az értelmiség, hanem az egész ország – akkor tizennégymillió ember – élte át. Róluk keveset tudott mondani a magyar *szellemiség,* tudomány és irodalom egyaránt. Mert az a kép, amelyet a társadalom különböző rétegeinek, a nagy tömegeknek (s itt a középosztály vagy a kispolgárság tömegéről éppúgy beszélek, mint a munkásságról és a parasztságról) háború alatti életéről a történettudomány vagy az irodalom nyújtott (ha egyes sávokat valósághűen fel is térképezett), nem azonos vagy nem egészen azonos azzal a tapasztalattal, amelyet a háborút átélt nemzedékek szereztek. S e tapasztalatok továbbadása, természetszerű továbbélése kelti fel részben a gyanút a mai lakosság fiatalabb felében is. Mert alig tudtuk érzékeltetni,

hogy a háborút átélt lakosság nagyobbik része nem volt, nem lehetett hős – csak *élt*, de nem volt fasiszta vagy Hitler-barát sem, csak *félt*. Alig tudtuk érzékeltetni a magyar társadalom különböző rétegeinek tényleges találkozását a háborúval. Hiszen a hadköteles férfilakosság nagy része sem a frontokon élte át a háborút (nem úgy, mint az első világháborúban), hanem otthonában, városában, falujában, munkahelyén.

A háborút az 1944-es német megszállásig és a bombázásokig a lakosság nagy része inkább csak a fokozódó megélhetési nehézségekben, a háborús gazdálkodás következményeiből fakadó kényelmetlenségekben észlelte. A hírekben és a propagandában, az uralkodó eszmeáramlatokban, amelyeknek gyűlöletkeltő frazeológiája, faji és antidemokratikus uszítása a nagy példányszámú szélsőjobboldali lapok révén jelentős tömegekhez jutott el, de amelyekkel szemben 1944-ig ott állt az összességében majd akkora példányszámú nem fasiszta sajtó, hogy a könyvkiadásról ne is beszéljek. Az akkori lakosság alig két százalékát kitevő frontkatona, meggyötört munkaszolgálatos és politikai üldözött élménye, rettenetes tapasztalata 1944-ig nem volt általános tapasztalata a lakosságnak. S nem azonosult a már sokkal nagyobb arányú, az összlakosság hat százalékát kitevő zsidó lakosság faji törvényekből fakadó szorongásával, félelmével sem. Amikor pedig a német megszállás után a vidéki zsidó lakosság eszeveszett tempóban végrehajtott „holocaust"-ja megtörtént, éppen a vidék szétszórtsága és a külföldre hurcolás, a „zökkenőmentes" végrehajtás is hozzájárult, hogy a nem virulensen antiszemita vagy egyáltalán *nem antiszemita* tömegek számára sem vált döbbenetté e genocidium.

A tényleges találkozás a háborúval mindezek következtében a lakosság nagy része számára a felszabadító harcok folyamán történt. A háború nagyon sok ember tudatában – kimondva vagy kimondatlanul – azonosult tehát a hosszabb-rövidebb ideig tartó „ostrommal", ez volt számukra a „front", háborús élményei innen adódtak. Ezek bizony egyoldalú

tapasztalatot jelentettek. Ezeket az egyoldalú tapasztalatokat nem tudták kellően ellensúlyozni a felszabadulás után jó ideig „szelektált" második világháborús történelmünk féloldalas igazságai. Különösen a felszabadulást követő években felburjánzó – 1945–47-ben szélesen értelmezett, később szűkkeblű – ellenállási irodalom. Ez elsősorban visszaemlékezéseket jelentett. Méreteire jellemző, hogy amikor 1973-ban a Második Világháború Történetének Nemzetközi Bizottsága Budapesten rendezte meg historiográfiai konferenciáját, s a résztvevő országok történészei nemzeti bibliográfiát állítottak össze, kiderült, hogy jószerint a „legnagyobb" ellenállási irodalom Magyarországon született.

Korábban tehát gyakran az elvárásokból, a rosszul értelmezett politikai érdekekből következő elhallgatások, az utóbbi évtizedben viszont már inkább az alapkutatások lassultak le, ami részben a korszakkal foglalkozó új kutatók hiányából, illetve kényelmességéből, a könnyebb út választásából fakadt. Mert egyszerűbb hipotéziseket gyártani, legendákat szélnek ereszteni, a teljesítményekkel szemben fanyalogni, vagy azokat elhallgatva a történetírás hiányosságairól nyilatkozni, mint idegőrlő rendszerességgel levéltárakban és könyvtárakban hosszú évekig tartó alapkutatásokat végezni. Mindez csak erősítette és erősíti a Magyarországon amúgy is nagy hagyományra visszatekintő mentalitást, amely a *szembenézés,* az *analízis* és az ebből fakadó *katarzis* helyett inkább a *mentségkeresést* részesíti előnyben.

FELELŐSSÉGELHÁRÍTÁS

Azt a magatartást, melynek megfelelőjét Szabó Dezső az egyik – igazán nem ritka – dühös pillanatában, 1940-ben így írta le: „Nyakig ül a magyar ősvallásba, mint bivaly a nyári pocsolyába... Kuruc, *ízig-vérig* ellenzéki, Botondosan Balogh-Ádámos Kossuth katonája... Minden vérátömlesztési utánpótlás nélkül napi huszonnégy órát vérzik a hazáért. Egész kis múzeu-

mot gyűjtött össze a hontörténet szent emlékeiből. Őrzi Bocskay harmadik bal alsó zápfogát, azt a házisipkát, melyet menyasszonya varrt Rákóczinak, Czinka Panna nyirettyűjének két szálát, egy árvalányhaj csokrot Balogh Ádám törökbársony süvegéről, babérlevelet a Kossuth koszorújából stb. Kifürkészte a magyar történelem legszörnyűbb titkait. Titkos egybehúnyásokban mutogatja a költő Zrínyi gyilkosának gyermekkori fényképét, egy fél adagja van abból a méregből, melynek másik felét II. Józsefnek adta be a kamarilla, amikor észrevette, hogy ki akar békülni a magyarokkal. Döbbenetes megelevenítéssel tudja megsúgni Széchenyi meggyilkolását, de nem akarja elárulni a gyilkos fiának nevét, ki ma is előkelő hivatalt foglal el Budapesten." Ezt az örökké mentséget kereső szemléletet erősíti az emberekben jelenkorunk tapasztalata, az, hogy nemegyszer kapnak korunk különböző jelenségeiről hamis, „mentséget kereső", a dolgokkal nem őszintén szembenéző magyarázatot. Miért ne vetítené vissza e tapasztalatait történelmünk magyarázatára is?

Tudjuk, s nem hallgathatunk róla, hogy közvéleményünk jó részének – mint általában történelmünkkel – a második világháborús történetünkkel kapcsolatban is vannak *elvárásai – vágyai.* Ezek többnyire a „mi lett volna, ha" vonalán mozognak, de tartalmaznak valóságos problémákat is. Említettem már néhányat ezekből. S talán még egyet szóvá kell tenni. Ez pedig a nemzetiségi kérdés, illetve a területi döntések kérdése. A második világháború után ugyanis az egyetlen nemzet maradtunk Európában, amelynek etnikumából több millióan élnek nemzetiségként a szomszédos országokban. Itt is, azt hiszem, a gondot elsősorban a jelenkori tapasztalatok – a valóság és az elvek közötti mély szakadék – visszavetítése okozza. Ne csodálkozzunk hát, hogy közvéleményünk jelentős része nemcsak azt nem érti, hogy miért ismétlődtek meg „Trianon hibái", de maga is szelektál. Mert amit felháborítónak érez abból, amit a háború végén és után a magyar kisebbségekkel műveltek, vagy szándékoztak tenni, azt jogosnak érzi

például a magyarországi németséggel történtekkel kapcsolatban. A zűrzavart csak a tiszta beszéd oszlathatja el, s az egyenlő mérce.

Ami a területi döntések második világháborús előzményeit, történetét illeti, a szakma már megtette a maga dolgát. Nemcsak feldolgozásokban olvasható magyarul, de forráskiadványokban is. Csak olvasni kellene. A kérdés háború alatti, vagy háborúval összefüggő társadalmi és tudati vonatkozásai azok, amelyek részben még feltárásra várnak. Enélkül nehezen lehet megérteni Magyarország utolsó háborús évének történetét. A történetírás segítséget kaphat tehát, ha *figyel* azokra a problémákra, amelyek a közvéleményt izgatják, mert ösztökélheti a teljes valóság feltárására. Egyet nem tehet azonban a történelemtudomány, ha igényt tart a tudomány rangjára: nem válhat *„érdeklírává"*, azaz nem vállalkozhat az éppen időszerű vágyaknak a történeti valóságtól független kielégítésére. Nem vállalkozhat olyan *„lírára"*, amelyik a teljes történeti igazság feltárására irányuló törekvést átbillenti egy „parttalan" szemléletbe, s – még mindig „az utolsó csatlós" fantomjával viaskodva – mondjuk második világháborús történetünk árnyalt ábrázolását ezzel a jelszóval helyettesítené, hogy „Magyarország ellenálló nemzet volt a háborúban". Mert ez a szemlélet az alapja annak az erősödő tendenciának, hogy ha a *valóság tényei* nem támasztják alá az ilyen megközelítést, akkor a *felelősségáthárítás* ismert, de a nagyközönségre mindig hatásos módszere következik.

ÖRÖKZÖLD TÉMÁK

Ebből a kategóriából „üstökösként" tűnt fel néhány téma az utóbbi években. Az egyik *gróf Teleki Pál újabb keletű meggyilkoltatása.* Szabó Dezső sem tudott olyasmit kitalálni, amit ebben a vonatkozásban az elszabadult fantázia produkált. A dilettantizmus diadala ez a tudományon, mert amit a fantazmagória közzététele nem tudott egészen elhitetni, azt a tele-

vízió nyilvánossága beleverte az ilyesmire amúgy is érzékeny koponyákba. Kit érdekelnek most már a tények, a szakszerű magyarázatok és cáfolatok, a hiteles források közzétett tömegei, ha egyszer olyan magyarázat született minden háborús bajunkra, nyomorúságunkra, ami felszabadítja a lelkeket a nemzeti önvizsgálat kényelmetlen nyomása alól? Kit érdekel a logikai bukfenc világcsodája, amely feltételezi: el kellett tenni láb alól a miniszterelnököt, hogy a németek kívánságai teljesüljenek? Egy olyan országban, amelyben ugyanezen állítás szerint a Gestapo már olyan úr volt, hogy átjáróháznak használhatta a Sándor-palotát is, s ahol a miniszterelnök pokrócba csavart hulláját ide-oda hurcolhatták székesfővárosunkban. S kit érdekel az, hogy olyan „szakember" tollából és szájából indult diadalútjára mindez, aki legalább 3–4 órát foglalkozott elmélyülten a Teleki-kérdéssel?!

A másik „örökzöld" téma a kassai bombázás ügye, a lázas keresés minden égtáj felé, a bombázás, tehát háborúba lépésünk felelőse után. Kivéve egyet: *a magyar katonai vezetést. S egyre kevésbé kutatva a német hadvezetés felelősségét.* Igaz, hogy a magyar vezérkari főnök több memorandumban is követelte az önkéntes csatlakozást a Szovjetunió elleni háborúhoz; hogy június 23-án – Gosztonyi Péter forrásai szerint – a honvédelmi miniszterrel együtt Kenderesen azzal zsarolta Horthyt; „ha most nem vesz részt a honvédség a németek oldalán a háborúban, az könnyen forradalmat válthat ki a honvéd tisztikarnál. A honvédség becsülete követeli meg, hogy végre cselekedjünk." De mit számít mindez, amikor végre olyan valóságnak hirdetett hipotézis kapott szárnyra már a napilapok hasábjain is, amellyel a legjobb narkotikum sem vetekedhet: hogy tudniillik a román légierő bombázta Kassát.

Ki figyel ezek után arra, hogy Magyarország háborúba lépésének provokációs megoldását már a Jugoszlávia elleni akciónál is felkínálták Hitlernek, mint ahogy Sztójay Döme berlini magyar követ 1941. április 6-i jelentésében olvashatjuk. A jelentés Bartha honvédelmi miniszter Hitlerrel és Keitellel április

4-én folytatott tárgyalásáról szól, amelyen Bartha átadta a kormányzó levelét gróf Teleki Pál öngyilkosságáról. Idézzük csak: „Miután a Führer a Kormányzó Úr Őfőméltósága levelét elolvasta, a honvédelmi miniszter szóbelileg kiegészítette ezt azzal, hogy leszögezte, miszerint a magyar beavatkozás a Jugoszláviával fennálló barátsági szerződés következtében csak az esetben volna lehetséges, ha egy casus belli konstatálhatnék. Egy ilyen a magyar kormány nézete szerint az volna, ha a jugoszlávok megtámadnák vagy a német vagy a magyar csapatokat, illetőleg ha sikerülne ilyen konfliktust kiprovokálni."

Hitler idevonatkozó válaszáról ezt írta Sztójay: „Ami a casus belli kérdését illeti, a birodalmi kancellár azon nézetének adott kifejezést, hogy az tulajdonképpen már be is állt, legalábbis Németország részére." Két bekezdéssel később: „Ismételte azon nézetét, hogy a casus belli tulajdonképpen beállt már, úgy Németország, de Magyarországra nézve is, de hangsúlyozta, hogy megérti teljesen a magyar álláspontot, s foglalkozni fog a magyar elgondolással." Ugyanez a jelentés írja a Keitellel folytatott tárgyalásokról: „A honvédelmi miniszter úr folyó hó 4-én hosszabb beszélgetést folytatott még Keitel tábornaggyal a követségen jelenlétemben... A casus belli kérdésében ugyanazon álláspontot képviselte, mint a Führer. Azonban teljes megértéssel kilátásba helyezte, hogy e kérdésben is támogatni fog, s hogy a Führernél ilyen irányú javaslatot fog tenni." Gyakran hivatkoznak arra is, hogy a német provokációra nem találtak forrásokat. De hogy miért nem forrás Halder német vezérkari főnök ún. naplójának 1941. június 25-i, s nemigen idézett bejegyzése, azt nem tudom. A bejegyzés így szól: „Magyarország részvétele kívánatossá vált. Magyarország azonban azt kívánja, hogy hivatalosan kérjék fel. Politikai okoknál fogva Hitler nem akarja ezt." Nem volt elég indok Hitler állásfoglalása az alkalomteremtésre az Abwehr számára?

S talán a legrégibb, éppen ezért jól beidegzett módja a felelősségáthárításnak az „idegenekre", a magyar

katonai és politikai vezetés „asszimiláltjaira" való áthárítás.

A felsorolt és ma megint „sikertémák" egyike sem új keletű. Ezek háborús történetünkkel egyidőben születtek meg, de virulensek, mint az antibiotikumot megszokó baktériumok. Mondhatná bárki: mi baj származik abból, ha történelmünk valóságos vagy annak vélt sorsfordulóit „közkívánatra" oldjuk meg, ha csorbát szenved ugyan a valóságos történet, de legalább az *nekünk jó* és nem *ellenünk* jó történelem? Baj származik belőle! Mi ne tudnánk, hogy a valóság elhallgatása, elferdítése, akárcsak picinyke megmásítása is hova vezethet? A történész nem fogadhat el ajánlásokat sem „fentről", sem „lentről" a valóság feltárása helyett. Ha bármilyen indokkal mégis elfogadja, rosszat tesz szakmájának is. Mert Kelet-Európa története nem egy példát adott rá, hogy ott, ahol nincsenek, vagy gyengék a demokratikus hagyományok, ott a dilettantizmus az, amely közvéleményt tud teremteni, akár valami ellen vagy mellett, s erre a közvéleményre támaszkodva esetleg még a politikára is hatást tud gyakorolni.

KIBESZÉLETLENSÉG

Mostanában, ahogy egyre több visszaemlékezés lát napvilágot volt katonatisztektől, egyre gyakrabban hangzik el: amíg az első világháború után a frontot megjárt férfiak élménye évtizedekig meghatározó vonása volt a beszélgetéseknek, addig a második világháború magyar katonáinak ez a „kibeszélés" nem adatott meg. Igen fontos dolog ez, de ne feledjük: Magyarországon nem volt a férfiak általános élménye a front, s akárhogy is vesszük, nem lehet sem a megszálló hadsereg, sem a harcoló magyar hadsereg szerepét negatívumból pozitív előjelűvé változtatni. Még úgy sem, ha magunkévá tennénk a „kitakarítás" tetszetős elméletét. Hiszen minden reguláris hadsereg háborújának velejárója, hogy a hatalom a legnehezebb frontszakaszokon való szolgálatot a megtorlásra,

a büntetésre *is* alkalmazza. Így volt ez a német hadseregben is. S így volt ez a román, a szlovák, az olasz hadseregben is. A „kitakarítás" elméletének vajon miért nem része az a szintén ismert, a magyar hadsereg volt vezető tábornokai által megírt tény, hogy a területi elv alapján verbuvált második hadseregbe aránytalanul nagy számban hívták be a nemzetiségi katonákat? A rekviem nem őszinte, ha nem szól értük is.

Az igazság az, hogy valójában senki sem beszélte ki még magából nálunk ezt a háborút. A katonák azért nem, mert frontélményeik a szovjet hadsereg elleni harcokhoz fűződtek. De nem beszélhette ki magát a megmaradt zsidóság sem, hiszen itt, ebben az országban kellett tovább élnie, s az általános katarzis hiánya nem nagyon segítette, hogy görcsein túljusson. S nem beszélte ki magát ą falusi és városi ember sem, mert emlékei nem voltak teljesen azonosak a sokszor nagyon is szűkkeblű igényekkel. Mindez a „kibeszéletlenség" mint megannyi gránátrepesz ott maradt a lelkekben kioperálatlanul. Lehetett reménykedni abban, hogy majd csak betokosodik. De tudjuk, az ilyen repeszek egyszercsak egy váratlan történés hatására elkezdenek vándorolni, s vagy kilökődnek vagy pedig súlyosan roncsolnak. Nincs más lehetőség; megfontoltan kell dönteni, s amint lehet, ki kell operálni: a történészeknek, az íróknak, a művészeknek. De a műtéti felelősség nem csekély. Nem lehet műhibát elkövetni. A sebészkést sem adják dilettánsok kezébe. Egyik könyvem mottójául választottam Radnóti 1944. január 17-én leírt sorait:

„Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
S tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp,
de élnek dolgozók itt, költők is bűntelen,
és csecsszopók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujja,
s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek..."

Nem azért választottam ezt, mert valóságként fogtam fel, főleg az első két sorát, hanem mert üzenet-

nek éreztem, programnak munkámhoz. S hogy e megálmodott sorok valósággá váljanak, s ezek segítsenek bennünket belső harmóniánk megtalálásában, a „kibeszélésre"-re. Persze az egyenlő lehetőségek alapján, a *teljes történet,* az összes dimenzió feltárása révén. Ki kell hát beszélnünk magunkból egyszer ezt a háborút is.

IRODALOM

Ránki György: A második világháború. 3. kiad. Gondolat Könyvkiadó 1982.

Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945, 2., átdolgozott kiadás. Kossuth Könyvkiadó 1975.

Juhász Gyula: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Kossuth Könyvkiadó 1978.

Ránki György: 1944 március 19. (Magyarország német megszállása). 2., bővített kiadás. Kossuth Könyvkiadó 1978.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig. V. köt. 1940–1941. Akadémiai Kiadó 1982.

ORBÁN SÁNDOR

A felszabadulás nemzeti közgondolkodásunkban (1944–1945)

A múlt eseményeit, állomásait, kiváltképpen történeti jelentőségű fordulóit – bármennyire is törekedett arra a mindenkori hivatalos történetírás és az oktatás, vagy akár az egyszerűsítő sztereotípiákat ontó propaganda – sohasem nyugtázta egyazonképpen a közgondolkodás. A különbségek nemcsak a társadalom osztálymegosztottságából, de a megismerés eltérő fokából, a társadalmat alkotó egyedek hajlamaiból, érdeklődéséből, vagy éppen az egymást váltó generációk más-más ihletésű historizálásából is adódhattak.

Bár a közelmúlt változásai is, éppen úgy, mint a távolabbi múlté, immanens jelentéssel és jelentőséggel bírnak – és a történetírás meg a propaganda is végzi a maga dolgát –, a közgondolkodás mégsem egyöntetű ezek regisztrálásában, köztük oly jelentős történeti' forduló értelmezésében és megítélésében sem, mint az ország felszabadulása. Pedig ma már nemhogy valaminő régi típusú osztálymegosztottságról, de éppen a társadalom bizonyos egységesüléséről lehet beszélni. Bagatellizálása lenne a kérdésnek az is, ha az egyöntetűség hiányával kapcsolatban a történeti megismerés eltérő fokára, vagy csak a hajlamok, az érdeklődés különbözőségére hagyatkoznánk. Ami pedig a generációváltást illeti, ott éppen arra lehetne gondolni, hogy ami az egyidejű átélőknél a puszta megmaradás öröme, vagy éppen a szenvedés ütötte seb, esetleg az emlékezetből kihulló jeltelen nap volt – tehát a hajdani élmény többfélesége vagy hiánya –, annak az utódok számára már nincs jelen-

tősége. Mint más dolgoknál is, az idő múlása itt is elmosta a valahai kontúrokat és az értelem egy higgadtabb, egységesebb összegezést teremtett.

Egyáltalán nem így történt. Bár korántsem abszolutizálható egy viszonylag nem nagy sokaságra kiterjedő felmérés eredménye, mégis figyelmet érdemel, hogy a felszabadulás jelentőségéről megkérdezett – alsó, közép- és felsőfokú tanintézményekben – tanulók egy részének a válaszában szinte éppen úgy jelen volt az egykori pozitív élmény nyoma, mint a hajdani közömbösség, vagy ami még rosszabb: az elutasítás azokéban, akik vagy nem írtak semmiféle választ a kérdésre, vagy ha írtak, válaszuk negatív, súlyosabb esetben cinikus volt. És az sem tanulságok nélkül való, hogy a válaszok egy részéből, szinte korosztályra való tekintet nélkül, egyként áthallatszottak a közbeszédben a felszabadulással egyidejűleg és azóta is használt, a hivatalostól eltérő olyan kifejezések, mint pl. „az oroszok bejövetele" vagy „bevonulása", a „megszállás", a „front", az „ostrom" alatt és után, vagy más körülírások.

Az elnevezések (egyszersmind ítéletek) ilyen alakulásában bizonyára nem a tankönyveknek, s talán nem is csupán a már sok oldalról szabadon áramló különböző információknak van részük. Úgy tűnik, alapvetően arról van szó, hogy az egykori különböző előjelű benyomások, tapasztalatok, köztük mindenekelőtt az ország területén folyó háborút kísérő élmények, illetve a hozzájuk kapcsolódó ítéletek sorra átöröklődtek a következő generációkra. E generációk tagjai ugyanakkor természetesen érzékenyen reagálnak az ország nemzetközi és belső helyzetének a felszabadulás történeti jelentőségére hol fényt, hol árnyékot vető alakulására.

Egy további oldalról is ugyanerre a problémára, tehát a közgondolkozásban kialakult felszabadulásképegységének hiányára utalnak a hazai és a nemzetközi helyzet jegyeit egyaránt magukon viselő különböző súlyú és előjelű viták és félviták is. Ezúttal mellőzve az ellenséges, részben emigránsoktól hangoztatott véleményeket, inkább Bibó Istvánra érde-

mes utalni, aki szinte már a felszabadulás másnapján kifejtette aggályait az ahhoz közvetlenül kapcsolódó – és mint helyesen megsejtette: egy-két nemzedéket fogva tartó – élmények és közgondolkozás problematikusságáról. Közvetlenebb politikai céljainál sokkalta fontosabb volt, hogy ezzel mintegy ráterelte a figyelmet egyfelől a nemzeti önkritika mulaszthatatlanságára, másrészt pedig a fordulatnak a *közvetlen élménynél jelentősebb értelmére*, a lényegre: hogy a felszabadulásnak „azok által az eredmények és kedvező fejlődés által" kell „tiszta történeti realitássá" emelkedni, „amelyeket az *hosszú* lejáratra megnyitott"[1]. Azonban sajnos, a több szempontból amúgy is fölöttébb kényes problémakomplexumnak más politikai kérdésekhez való kapcsolása alkalmat nyújtott egy olyan vitamódszerre, amellyel a nyilvánosság előtt meg lehetett kerülni a kérdés lényegét, és a felszabadulás igazi történeti jelentőségének tisztázására irányuló argumentálás helyett sommázásul jobboldalinak titulálni azt, aki ilyenre törekszik. Mindez annál szomorúbb, mert – mint a belső dokumentumokból kiderül – egyidejűleg a kommunista párt is ismerte a felszabadulást kísérő problémákat.

A felszabadulás általánosabb tisztázatlan kérdései közül egyesek ugyan szüntelenül felmerültek, azonban komolyabban (például a felszabadítás katonai vonatkozásai és a szovjetellenes nacionalizmus) csak az úgynevezett „jugoszláv üggyel" kerültek látótérbe. Ám tényleges vita és tisztázás helyett ezúttal már keményebb lezárás és döntés következett, amelyet csak azért nem érzékelt kellően és vonatkoztatott egyöntetűen magára a hazai közvélemény, mert egyrészt a közvetlen elmarasztalás tárgya nem a magyar párt volt, másrészt mert a kemény lezárás és döntés tragikus magyarországi következményei csak később váltak ismertté. Ez a későbbi stádium maradéktalanul, sajnos, csak a XX. kongresszus után, 1956-ban, meglehetősen alkalmatlan körülmények között kö-

[1] *Bibó István:* A magyar demokrácia válsága. Valóság 1945. október–december 9. old.

vetkezett be, amikor a vitatkozó és tisztázó szót már elnyomta az eluralkodó demagógia, és végül ezt is, azt is felváltotta a fegyverek szava. Így aztán a felszabaduláshoz kapcsolódó problémák a köztudatban nemhogy szűntek volna, de átmenetileg újabb valós és vélt tehertételekkel nehezültek. Mindez még akkor is igaz, ha ugyanakkor a felszabadulás fokozatosan kiteljesülő értelmének, a szocialista fejlődés vivmányainak ellenforradalmi úton való megsemmisítése iránt táplált reakciós illúziók végérvényesen veszendőbe mentek.

A hatvanas, de még inkább a hetvenes évek vitái és pótvitái már csak olyan kérdések körül folytak – és éppen ezért is jobbára csak a szakmabeliek pillantottak vagy éppen legyintettek rájuk –, mint hogy szabad-e egyebek között olyan egyidejű dokumentumot is közzétenni, amely a felszabadító szovjet hadsereg egyes katonáinak kilengéseire utal. Vagy olyan ténykérdések körül, hogy vajon melyik helység szabadult fel előbb: az-e, amelyiket a szovjet csapatok elfoglaltak, majd átmenetileg feladtak, avagy az, amelyikből, ha később került is rá sor, átmenetileg sem vonultak vissza. Furcsa fricskája a közgondolkodás békéjét mindenáron kímélni kívánó könyvkiadásnak, hogy az előbbi esetre éppen egy évtizeddel később, tehát manapság is fennakadhatott egy megyei dokumentáció a rostán, azért, mert az abban közölt egyik 1946-os irat szerint az egyik községben bizonyos, a Vörös Hadsereg ellátására utalványozott összeg fél éven belül még nem nyert elszámolást.[2] A viták vagy inkább a problémák sorában említeni lehetne természetesen még más, bizonyos szempontból elgondolkoztató, olyan eseteket is, mint például annak

[2] E viták és tisztázó lezárásuk főleg a következő munkákhoz kapcsolhatók: Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. (Szerk.: Karsai Elek és Somlyai Magda) Budapest 1970. *Somlyai Magda:* Történelemformáló hétköznapok Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében. Szolnok megyei Levéltár kiadványa 1981. *Somlyai Magda:* Nagy csaták után 1944–1945. Kossuth Könyvkiadó 1975. *Korom Mihály:* Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet. Akadémiai Kiadó 1981.

a kérdésnek a felmerülése, hogy az április 4-i felszabadulás helyett miért nem a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-i megnyitása az újjászületés napja.

Ez az ugyancsak hevenyészett, rövid áttekintés egyáltalán nem a vitákban való igazságtevést és nem is a bennük elrejtett és elejtett fonal felvételét szolgálja. A felszabadulásképegyöntetűségének hiányára való utaláson túl azonban már ennyiből is kiderül, hogy a különböző kérdések felvetődése egyrészt egyáltalán nem előzmények nélkül való, másrészt pedig már önmagukban is visszautalnak a kezdetekre, a felszabadulás jelentőségének az idők változásától feltételezett értelmezésére, megítélésére.

Ha tehát most ebben a vázlatszerű előadásban *három* olyan, egymástól nem mindig elválasztható tényezőről, problémakörről esik szó, amely – megítélésem szerint – nagyban meghatározza a felszabadulás közgondolkozásunkban való különböző számontartását, az egyáltalán ne valaminő reveláció erejével hasson. Ezek közül az *első:* a felszabadulással érintett tömegek, a lakosság készültségi állapota; a *második:* a felszabadulással előállt helyzet ellentmondásai, nehézségei; a *harmadik:* a felszabadulás propagandájának és történeti megjelenítésének egyes problémái.

Mivel az *elsőről*, a hazai társadalmi és tudati viszonyok felszabadulás előtti alakulásáról, állapotáról a letűnt korszakok avatott értői annyiszor írtak és beszéltek, itt csupán a felszabadulással való szembesülésnél tapasztaltakról, illetve azoknak is inkább a differenciáltság szempontjából való jelzéséről essék szó. Mert nem kétséges, Magyarországot 1944–1945 fordulóján nemcsak a valóban veszélyhelyzetbe került „urak futása", valamint a vélt veszély elől menekülők hosszú (de nagyobbrészt még a hazában visszaforduló) sora jellemezte. *Meglehetősen népes volt azok tábora is, akik a felszabadulást várták.* E tábor a baloldali meggyőződésük vagy antifasiszta nemzeti ellenállási tevékenységük miatt üldözöttektől a fasizmus által megsemmisítésre ítélteken át, mindazokat az ipari és agrárproletár tömegeket, valamint értelmi-

ségi csoportokat is magába foglalta, amelyek már az ellenforradalmi korszakban, de még inkább a végveszélyt hozó nyilas polarizáció időszakában a fasizmus, a németek és – amiben leginkább kiszélesedett e tábor – az értelmetlen háború ellen léptek föl.

Ismeretes azonban, hogy ez a tábor, vagy inkább várakozás két irányban is rendelkezett bizonyos affinitással. *Egyfelől jócskán voltak olyanok is abban, akik bár realitásként,* sőt a pillanat jöttén örömmel fogadták az ország Szovjetunió általi felszabadítását, ám a *távlatosabb fejlődést már akkor vagy később egy nyugati mintájú demokrácia keretében látták volna szívesebben.* Másfelől, különösen az ország keleti részének különböző proletárelemei közül *nem kevesen a levert Tanácsköztársaságnak valamiféle új kiadását várták* a szovjet hadsereg nyomában. Természetesen nem kell eltúlozni ezek súlyát már csak azért sem, mert a Tanácsköztársaság egy-egy intézkedésének negatív emlékét oly mértékben nagyította fel és sokszorozta meg az ellenforradalmi rendszer kommunista- és szovjetellenes propagandája, hogy az a lakosság többségében valóban félelmet keltett. Ha a kommunista párt 1944–1945-ben okkal számolt és leszámolt is a baloldaliaskodásnak ezzel a nemkívánatos formájával, bizonyos, hogy általa az első sebeket okozta a szovjet hadsereget várók körében. Nem kisebb traumával járt a felszabadítás művéhez való elégtelen saját hozzájárulás, a meg nem érdemelten kapott szabadság már akkor felerősödő és szüntelen önmarcangolást követelő hirdetése. (Egyébként nem nehéz felismerni a debreceni újjászületés ünneplésének az előbbi – bolgár vagy román mintára utaló – javaslatában sem a felszabadításban hiányzó kellő aktivitás kései kiigazítására irányuló törekvéseket.)

Ma már a történetírás nemcsak az előbbi, könnyen elrákosítható traumák egyidejű manipulatív funkciójára kezd rámutatni, de a saját hozzájárulás valóságos méreteinek ábrázolásán túl, meglehetősen körülhatárolható magyarázatát leli annak a kérdésnek is, hogy miféle belső és külső okokból nem szerveződ-

hetett olyan magyar fegyveres alakulat, amely – akárcsak jelképesen is – részt vehetett volna az ország felszabadításában.

A felszabadulást pozitív módon fogadók eredendően és művi úton is differenciált táboránál sokkal változatosabb volt annak a többségnek a magatartása, amely ugyan nem vett részt az „urak futásában" vagy az oktalan menekülésben, de nem tudta megérteni, elfogadni a történteket sem. Természetesen itt is joggal elsőrendű felelőssé tehető az elmaradott tudati viszonyokra telepített ellenforradalmi ideológiai mákony. Csakhogy azt sem szabad feledni, hogy *ehhez, különösen a középrétegbeliekre, már-már a korrupcióval határos fogvatartás* bizonyos eszközei is hatottak, így a visszacsatolt területen kínálkozott lehetőségek és az állampolgárok között különbséget tevő fasiszta törvényekkel konfiskált javakon való osztozkodás. Sőt, az átmeneti háborús konjunktúra szerényebb, a hadiszolgálat nemritkán potyán szerzett gyümölcseibe még a szegényebb néprétegekből valók is belekóstolhattak. S ha az ezekkel kapcsolatos számla összegét Hitler busásan be is hajtotta az országon, és ráadásul még meg is szállta azt, mindez együtt sem bizonyult olyan elemi és tartós nemzeti élménynek, amely valamennyi népréteget felrázta volna. Ezeket figyelembe véve nyugodtan mondható tehát, hogy nemcsak a tudati elmaradottságnak róható fel a felszabadulással szembeni értetlenség vagy elutasítás, de bizonyos morális, *sőt a normális nemzeti érzést is eltorzító tompultságnak is,* amelynek tragikus végletei, különösen 1944. október 15. után nem egy jobb sorsra érdemes dolgozó embert sodortak mélyre. Ilyenképpen – s ez kitetszik egyik-másik emlékiratból is – a háború valós elvesztésétől csupán lépésnyire gondolt haza- és függetlenségvesztéstől való őszinte félelem mögé néha nagyon is gyakorlatias önös érdekek is becsempészést nyertek. Mindez természetesen nem ronthatja le annak a széles körökben jelentkező magatartásnak az értékét, amely gyakorta hasonló motívumokon épülve, de az előbbiekkel éppen ellentétes előjellel a né-

metekkel, a háborúval szembeni aktív vagy passzív ellenállás vonalába vágott.

Vajon – és ez a *második* köre a felszabadulás differenciált értelmezését és megítélését illető problémáknak – a felszabadulással előállott valós történeti helyzet ellentmondásai, nehézségei elősegíthették-e a tudatban szinte előlegezetten kialakult változatos kép kitisztulását?

Ismeretes, amikor a Vörös Hadsereg átlépte határainkat, első felhívásában kijelentette, hogy „bevonulását Magyarország területére kizárólag a katonai szükségszerűség tette elkerülhetetlenné". Továbbá, hogy úgy jött Magyarországra, „mint a magyar nép felszabadítója a fasiszta iga alól".[3] A többi győző nagyhatalommal való egyetértés alapján megkötött 1945. januári fegyverszüneti egyezmény szövege azonban már Magyarország háborúvesztését, valamint a katonai megszállás meglehetősen kemény követelményeit, illetve a Hitler-ellenes háborúnak a továbbiakban minden lehetséges eszközzel való támogatását is megfogalmazta.[4] Mindez éppen úgy jelentős terheket rakott az ország lakosságára, gazdaságára, mint az ugyanakkor meghatározott jóvátétel kirovása, a hadifoglyok átmeneti visszatartása.

Ha akkor bővében volt is ilyen, *ma már alig akadhat józan eszű ember, aki ilyennek a jogosságát egy totális igazságos háború esetén a súlyos károkat szenvedett győztes országtól elvitathatná.* De nem kétséges, hogy azt a – felszabadulás utáni történeti helyzet legfőbb sajátosságát megszabó – rendkívüli nyereséget, amelyet (például éppen Németországhoz képest) az önálló államiság újjáteremtése, továbbá az ország demokratizálásának kibontakoztatása jelentett, az iméntiekkel nem kis nehézségek terhelték a mérleg másik serpenyőjét.

A mérleg két serpenyőjébe helyezett különböző sú-

[3] Felszabadulás, 1944. szeptember 26–1945. április 4. Dokumentumok. 5. old. Szikra Könyvkiadó 1955.

[4] Uo. 221–229. old.

lyú tényezők azonban ebben az esetben sem egyszerűen valamiféle ellentétpárt, hanem okozatiságot is mutatnak. Hiszen a hitleristák oldalán való háborúvesztés és az azzal szükségszerűen együtt járó következmények nélkül nem köszönthetett volna be a régióban egy demokratikus irányú fordulat. Ám az ország területén folyó háború attól még kemény realitás volt és az emlékezetben is az maradt. Továbbá a terhek, amelyekhez még a lerombolt ország újjáépítésének gondját is viselni kellett, súlyosak voltak. Ezt csak tetézte, hogy azok a közgondolkodás jelentős részében nem az elveszett háború következményeként, hanem – az iménti okozatiságot mintegy megfordítva – úgy jelentek meg, mint az ország Szovjetunió általi felszabadításának velejárói és a népi demokrácia valamiféle megelőlegezett magas kamatai.

Az ok és az okozatiság közgondolkodást jellemző logikájának csődje különösen a vesztett háború valóban legsúlyosabb következményével, az iménti terheket ismételten megerősítő és – ami a döntő – a trianoni országhatárokat újra rögzítő békeszerződéssel vált világossá. Ennek elutasító fogadtatásán a közvéleményben természetesen nem segített még annak a látszatnak a tartása sem, hogy mintha ez azért következhetett volna be, mert az ország – mint a párt moszkvai Külföldi Bizottsága által elkészített 1944. őszi programban állott – „a hitleri Németország utolsó csatlósa maradt".[5] Nem azért nem segített ez, mert mintha már egyidejűleg ismert lett volna az, amit az utókor Rákositól Churchillig a legkülönbözőbb forrásokból megtudott, hogy tudniillik a határok kérdése már jóval az „utolsó csatlós" megbélyegzés keltezése előtt eldőlt. De azért sem, mert az ország lakosságának többsége még nem került ki a területvisszacsatolások – újabban erőszakos kitelepítésekkel felerősödött – sokkoló hatása alól. Annál súlyosabb,

[5] A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének programjavaslata a közvetlen politikai és gazdasági feladatok megoldására. Szeged 1944. november 30. A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948. 37. old. Kossuth Könyvkiadó 1967.

hogy a békeszerződések árnyékvetése korántsem szűnt meg azzal, hogy a közgondolkodás vagy legalábbis annak jelentős része kigyógyult ebből, és a történtek megítélését illetően képessé vált a látszat és a valóság különválasztására.

A felszabadulásról kialakult közgondolkodást meghatározó tényezők közül a *harmadik:* a propaganda és még az annál is alacsonyabb hatásfokú történetírás volt. A Hitler rabságában vergődő népek felszabadítása, mint beváltható ígéret, és egyre reálisabb célkitűzés egyként ott szerepelt Sztálin vagy bármelyik szövetséges nagyhatalom államfőjének megnyilatkozásaiban vagy a „három nagy" közös megbeszélésein. A jaltai találkozó egyik napirendje a „felszabadított Európáról szóló nyilatkozat" volt.[6] A felszabadulás osztatlanul egyértelmű jelentése az orosz síkságtól az Atlanti partokig, Észak-Afrikától Skandináviáig éveken át lelkesítette az e célért harcoló katonákat, és tartotta a reményt a Hitler által elnyomott népekben.

A háború végétől azonban a felszabadult országokban – egyáltalán nem függetlenül, hanem nagyon is feltételezetten a korábban felsorolt tényezőktől: a tömegek felkészültségétől, valamint az adott történeti helyzettől, bizonyos eltérő változatok alakultak ki a felszabadulás értelmezésében, jelentőségének megítélésében. Ha elsődlegesen és általában a náci hatalom felszámolása utáni fellélegzést asszociálták is hozzá – s talán ebben még a „megszállt" szóval jelzett Németország sem volt teljesen kivétel –, a felszabadulás majdnem mindenütt más-más gondolatokat és érzéseket idézett fel. Míg jugoszláv szomszédaink többségének a keblét dagasztotta, Ausztria keleti felének polgárai megszeppentek és Vorarlberg meg Salzburg tartományok sorsát irigyelték. S míg Bulgáriában egy háromnegyed százada lezajlott felszabadulás történeti emlékét, Romániában pedig az évtizedekkel korábban létrehozott államterület is-

[6] Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény, 166. old. Kossuth Könyvkiadó 1972.

mételt szentesítését idézte a szó, Lengyelország keleti határaitól a nyugatiakig sokszor a nemzeti nyugtalanság érzését keltette.

Természetesen kezdetben Magyarországon is egyfelől a német megszállás, másfelől az az alóli felszabadulás kontrasztjának propagálása vitte a vezető szólamot. Csakhogy mivel sem a nemzeti függetlenségnek nyílt megszállással való átmeneti elvesztése, sem a felszabadulás – mint az a korábbiakban már említést nyert – nem nyújthatott egyöntetű és teljes körű, egyidejű és közvetlen igazi nemzeti élményt, a propaganda gyakorta pótmegoldásokhoz folyamodott.

E pótmegoldás mindenekelőtt olyan formában jelentkezett, hogy a propaganda negligálta az alapvetően a háborúhoz és annak természetes velejáróihoz kapcsolódó felszabadulás vegyes emlékét, és csak azokat a primer élményeket legalizálta, amelyek – egyébként sokak számára csakugyan – pozitívak voltak, hiszen egyik napról a másikra életüket, szabadságukat, vagy éppen emberi kiegyenesedésüket jelentették. A propaganda e formáját, egyáltalán nem túlzások nélkül, de annál keményebben szemlélteti Révai Józsefnek a felszabadulás második évfordulóján írt vezércikke: „A föld, amelyet a Szovjet Hadsereg felszabadított, az ellenség földje volt... Akinek ma is panaszra nyílik a szája azért, mert harcoló hadseregek vonultak át földükön a háború kemény törvényei szerint, az gondoljon arra, hogy történhetett volna másképp is, mint Debrecenben történt."[7] Az egyik magasan kitüntetett publicista és író már sokkal körültekintőbben hirdeti emez élmény mindenkitől való elvárását, kötelező megvallását: „Aki sokat beszél egyszerű emberekkel, az tudja, milyen eleven pillanat mindenki számára a szabadság érintésének pillanata, mennyire részletesen, világosan és szeretettel emlékezik vissza..."[8] Sajnos, ezek nyo-

[7] Szabad Nép, 1947. április 6.

[8] Irodalmi Újság, 1952. március 27.

maként még 1956 után is felbukkantak bizonyos sztereotípiák. „Éhség és nyomor szakadt volna a magyar népre, ha nem jött volna a szovjet segítség...”[9] S mindezek miatt nem egyszerűen csak abból adódik a probléma, hogy egésszé túlozzák azt, ami „csak rész szerint igaz”, hanem mert a társadalom jelentős részénél könnyen szentesíthették a féligazságokkal, a képmutatással való mindennapi együttélést, s általa a teljesebb, a történeti perspektíva nyújtotta valóságos élményből való kizárást.

Sok minden történt azóta a közgondolkodás ettől való megóvásáért és a felszabadulás jelentőségének olyan távlatosabb felmutatásáért, amely szerint a rész (az átélőket tekintve ma már egyébként is igencsak megfogyatkozott rész) primér élményének mesterséges eltúlzása és tűzön-vízen át való általánosítása helyett a szocialista Magyarország népe valóban mindenki számára elérhető, természetes élményként vállalhassa azt. „Kinek mit mond ez a szó: felszabadulás, jót vagy rosszat, egyetértést vagy ellentmondást, de valami alapvetőt...”. – változást, ahogyan Erdei Ferenc írta az eltérő élményeken túllépő szintézis szükségességére utalva.[10]

A német megszállás, illetve az az alóli felszabadulás kontrasztjával kapcsolatos egyidejű, mély és általános élmény fogyatékosságait más módon is megpróbálta pótolni a propaganda. E kontrasztot mintegy történetileg elmélyítendő, előszeretettel idézte (és ehhez a történetírás is hozzásegített) a 400 éves, sőt – mint az egyik, később gyászos véggel távozott illusztris újságíró a Szabad Nép egyik felszabadulási évfordulós vezércikkében azt meghosszabbította – 900 éves német elnyomást, illetve az ellene szüntelenül fellángoló függetlenségi és szabadságharcokat.[11] Csakhogy ezek extrapolált logikai-történeti ívszakasza: a joggal

[9] Népszabadság, 1957. április 4.

[10] Élet és Irodalom, 1960. április 1.

[11] Szabad Nép, 1947. április 4.

elvárható betetőzés, meglehetősen nehezen volt összhangba hozható az „utolsó csatlós" szerepkör betöltésével. A dolgot csak nehezítette, hogy ebből a történeti ívből egy időn át többnyire kipontozták (vagy átrajzolták) azt az utolsó szakaszt, amelyben a Tanácsköztársaságot és a fiatal szovjethatalom, valamint a spanyol népfront védelmében vívott harcokat, vagy éppen a hazai ellenállás tragikusan szép fejezeteit, köztük a Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága tiszti vértanúit Gerő Ernő szavai szerint: „Magyar Front, katonai ellenállás már régen nincs, nem tudtak konspirálni az urak, az egész mozgalmat felszámolták."[12] Így aztán nemcsak valóságos érdeme szerint, de szükségtelenül torzítva jelenítették meg a felszabadító Vörös Hadsereget is, amely – amint a Szabad Nép vezércikke frissiben nyugtázta – „szuronyok hegyén a szabadságot hozta népünknek"[13]. „Csak a Szovjet Hadsereg hozhatta nekünk szuronyai hegyén a szabadságot" – olvasható egy későbbi vezércikkből is.[14]

Előbbi: *egyfelől* a függetlenségi és szabadságharcos, *másfelől* az „utolsó csatlós" ország hagyományainak együttes emlegetése, sőt ápolásának elvárása magában is próba elé állította a közgondolkodást, nem is szólva a bűntudatot plántáló utolsó csatlósságnak a felszabadulással és főleg a felszabadultsággal való összekapcsolásáról, amely már szinte megoldhatatlan ellentmondáscsomóként kezdett leülepedni a tudatban és az érzésekben. Utóbbi: a „szuronyok hegyén" hozott szabadságnak az „exportált forradalom" tagadásával való összeegyeztetése pedig már egyenesen zavarokat okozott – és nemcsak a köznapi tudat szintjén. Nem érdektelen talán azt sem jelezni, hogy ha az iménti túlzó megfogalmazások el is maradtak, a „szovjet példa gépies másolása", a „szovjet–magyar

[12] *Simonffy András:* Kompország katonái. 389. old. Magvető Könyvkiadó 1981.

[13] Szabad Nép, 1945. április 5.

[14] Szabad Nép, 1949. április 3.

barátság helytelen értelmezése", „a nemzeti érdekek háttérbe szorítása" – sorolja az MSZMP egyik, a Rákosi–Gerő-klikk vezetését elmarasztaló határozata – még hosszú ideig táplálta e zavarokat.[15]

Mindezek annál inkább érzékelhetővé váltak, mert volt idő, amikor a propaganda – ellentétbe kerülvén önnön kiindulópontjával – nem ismerte el felszabadulásnak (hanem csupán megszállásnak!) azt, amit a nyugati hadseregek a nácik által elfoglalt különböző országokban végbevittek. Egyébként ebben a szellemben született a felszabadulás nemzeti ünneppé nyilvánításáról szóló 1950-es törvény is, és csupán húsz év után, a magyar nép felszabadulása történeti jelentőségének ismételt külön törvénybe iktatásakor történt megemlékezés „más nemzetek fiaira, mindazokra, akik életüket áldozták, vérüket ontották népünk szabadságáért".[16]

A felszabadulás értelmének a korábbi – átláthatóan – a bel- és külpolitikai aktualitásokkal kapcsolatos leszűkítő magyarázata a propagandában ilyképpen nemegyszer az ideologikus elemeket is érintő politikai kérdésként ugyancsak felmerült, éppen ezért jelentőségét is ekként fenyegette a devalválódás veszélye. Mind e problémák azért sem utalhatók teljesen a múltba, mert a közgondolkodás azóta sem maradhatott érintetlenül például bizonyos nehéz, esetleg konfliktusos helyzetek kényszerű katonai megoldásának, valamint e megoldások legellentétesebb magyarázatának hatásaitól.

*

A felszabadulás közgondolkodásban kialakított igen változatos képét bizonyára mind az eltelt idő keretében, mind a társadalom szélesebb spektrumában még

[15] Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata (1956. december 5.) Lásd: a Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 2., bővített kiad. 13. old. Kossuth Könyvkiadó 1973.

[16] Népszabadság, 1965. április 4.

teljesebbé lehetne tenni. Annál is inkább, mivel az elmondottak nem annyira magát a közgondolkodást, hanem az abban jelentkező változatok, különbségek történetileg leginkább megközelíthető hármas okát próbálták áttekinteni.

A tanulságok oldaláról nézve így is be kell látni mindenekelőtt azt, hogy az okok közül a felszabadulást fogadó készültségi állapotban, valamint az akkor előállt történeti helyzet nehézségeiben objektiválódott valóságos viszonyok már értelemszerűen nem változtathatók meg. *Ha a három felsorolt ok közül valamelyik változtatható, az a felszabadulás propagandája, történeti értelmezése.* Természetesen nem abból a szempontból, hogy a változtatás az egyidejű valóságos viszonyok jobb magyarázatán túl, azok átrajzolására, és egyszer s mindenkorra mindenki számára kimerevített felszabaduláskép megszerkesztésére vállalkozzék. S nem is az alkalmatlan történeti előképek, analógiák pótlása, erőltetése annak a feladata. Hasonlóképpen korlátokat állítanak a felszabadulás propagandájának és történeti értelmezésének a napjainkban is szüntelenül változó, alakuló belső és külső történeti feltételek. Ámde látni kell, hogy ugyanezek a történeti feltételek – amint nem egy pozitív változás (így az agrárkérdés megoldása) példa erre – engedhetik is kiteljesedni és beérni *a felszabadulás igazi távlatosabb történeti jelentőségét, illetve annak ilyen értelmezését.* Ezzel egyúttal, remélhetőleg közelít majd a kötelezően tanultak és az egyéni megítélések egymástól még többnyire eltérő irányú vonulata is.

BERENDT. IVÁN

Az 1950-es évek a történelemszemléletben és a köztudatban

A jelenkor, többnyire elfogultságokból, közvetlen érdekekből, vagy egyszerűen a történelmi távlat hiányából adódóan, egyoldalú értelmezésekben, sokszor torzultan, a valóságos folyamatoknak nem megfelelően illeszkedik be a kor történészeinek, az élő generációknak a szemléletébe, a közgondolkodásba. Ha ez általában is elmondható, azt hiszem, különösen igaznak tűnik az olyan sajátosan kiélezetten kritikus, az érzelmek felkorbácsolására alkalmas időszakra, mint amit az úgynevezett '50-es évek (az 1948-tól az 1950-es évek közepéig tartó periódus) jelentettek a magyar történelemben. Ha itt az elfogultságok és a különböző valóságok részigazságai jelennek csak meg, az összefügg azzal, hogy a ma élő generációk, a mai harmincévesek szüleinek generációja a legkülönbözőbb módon élte át ezt a bonyolult periódust. Miközben közel egymillió ember státusa korábban elképzelhetetlen emelkedést eredményezve – gyökeresen megváltozott (munkásból, parasztból vagy vezetővé vagy értelmiséggé vált), és még ennél jóval nagyobb tömeg saját korábbi státusán belül ért el lényeges emelkedést, ugyanakkor mintegy másfélmillió ember deklasszálódott. Nemcsak a volt úri osztályok, birtosok és tőkések szűk csoportjairól volt szó, hanem a középrétegek és kisegzisztenciák nagy tömegéről is. Azt is tudjuk, hogy miközben millióknak igazságot osztott ez a kor, a lakosságnak mintegy negyedét valamilyen formában (bebörtönzés, rendőrségi eljárás, zaklatás formájában) sérelmek érték. Nyilvánvaló

tehát, hogy ezekre az évekre a ma élő generációk sokféleképpen emlékeznek vissza. Azt is figyelembe kell venni, hogy ezeket az éveket sokáig a valóságot semmibe vevő eufóriás öndicsőítés vette körül, és ez sajátos ellenhatásaival együtt – lényegében napjainkig – maga is az ellentétes megítélések egyik motiváló tényezőjévé vált.

De nem kívánom folytatni azoknak az okoknak a lajstromozását, amiért az egyharmad évszázaddal ezelőtti jelenünk ma is jórészt megemészthetetlenül üli meg gyomrunkat. E kor története ma is polarizálja a róla alkotott nézeteket. Ha az '50-es évek megítélését vizsgáljuk a mai történelemszemléletben és köztudatban, akkor talán nem túlzás egyfajta „köztudathasadásról" beszélni. E korról szóló írásokban, művészeti alkotásokban, tankönyvekben és a korra vonatkozó általános szemléletben – egy kis leegyszerűsítéssel – két ellenkező előjelű, de egyaránt árnyalatait vesztett fekete-fehér nézetet érdemes megemlíteni. A frontvonal – hangsúlyozni szeretném – nem a szaktörténészek és a kívülállók között húzódik, hanem egyaránt megosztja a szakmai és a szakmán kívüli táborokat.

Ha e két szélső pólust akarom jellemezni, akkor elsőként feltétlenül az *apologetikus felfogást* említeném. Ebben a szemléletben ez a periódus a szocialista építés olyan hőskora, amelyben az államosításoktól az iparosítás nagy lendületű megindításáig, a kollektivizálás megkezdésétől a proletárdiktatúra bevezetéséig a gazdasági, a politikai, a társadalmi élet minden területén történelmi horderejű átalakulások bontakoztak ki, mentek végbe.

Igaz, nem zárják ki, hogy jelentkeztek bizonyos torzulások vagy túlhajtások is. Túlfeszített volt az iparosítás, s eltúlozták a nehézipar, a vas- és acélipar fejlesztését, indokolatlan bizalmatlanság, sőt törvénytelenségek tragédiájára is sor került. Az apológikus felfogás hívei azonban sietve hozzáteszik, hogy a különböző politikai, társadalmi, gazdasági hibákat – ha ellentmondásosan is – már 1953 nyarától maga a politikai vezetés korrigálni kezdte, és különösen 1956

júliusában már tulajdonképpen útjára is indult a helyes politika. Ez a gazdaságban a második ötéves tervnek az előzőhöz képest jelentősen változott koncepciójában, a gazdaság működésének, a tervezési mechanizmusnak bizonyos korrekciójában, a politikában pedig a törvénytelenségek áldozatai rehabilitációjának felgyorsításában mutatkozott meg. Ebbe az apológikus felfogásba – amelynek nagyon sematikus jellemzését adtam csupán az előbbiekben – tehát belefférnek bizonyos kritikai elemek az '50-es évek politikai, gazdasági, társadalmi működéséről. Ezeket azonban rendkívül rövid életű, négy-öt évre jellemző vadhajtásként, gyorsan lenyesegethető, kedvezőtlen mellékjelenségként értelmezik. Ám a folyamatok fő irányát mindettől függetlenül minden lényeges kérdésben alapjában pozitívnak ítélik, s a megtörtént hibák jó része is a történelmi körülményekben talál felmentő magyarázatot. A történelmiség mellőzésével, valamiféle fichtei determinizmussal már-már úgy látják, hogy minden csak úgy történhetett, ahogyan megtörtént.

Ezzel az apológikus felfogással szemben az '50-es évekről kialakított álláspontok másik végletét *a teljes tagadás álláspontja* jellemzi. A korszak politikai folyamatai csakis és kizárólag torzultak: azonosak a demokratikus intézmények felszámolásával, a demokratikus koalíció megsemmisítésével, a törvénytelenségekkel stb. A gazdaságfejlesztésben pedig ugyanígy, a magyar gazdaság fejlődési folyamatait „megerőszakoló" átalakítást, a magyar adottságoknak meg nem felelő iparosítást látják. E nézet képviselői nemcsak az iparosítás feszítettségét, a „vas- és acél országa" koncepcióját marasztalják el, hanem magát az iparosítást is, szembeállítva vele a magyar fejlődés szerves folyamataként felfogott agrárfejlődési alternatívát. Az ilyen értelmű negáció tulajdonképpen összekapcsolódik a társadalmi folyamatok olyan történetfilozófiai értékelésével, amely szerint az '50-es évek a szerves történeti fejlődés megszakítását, megtörését, a magyar gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésbe attól merőben idegen elemek művi úton történő be-

építését jelentette. Ebben a szemléletben is alapvető a történetietlenség egyfajta utólagos bölcsessége. E szemlélet képviselői például az 1973-as olajválságot követő mai világgazdasági átalakulások fényében értelmezik át az 1948–1955 közötti gazdasági folyamatokat. (Figyelmen kívül hagyják például, hogy az exportpótló iparosítás gazdasági programja, amely abban az időszakban útjára indult, a viszonylagos elmaradás felszámolásának iparosítási programjaként úgyszólván egyedül lehetséges útként jelentkezett, s hasonlóan jellemezte a II. világháborút követően Ázsia és Latin-Amerika több országát is. Gyakorlatilag ugyanezt a gazdasági programot javasolta a későbbi, Nobel-díjjal kitüntetett svéd közgazdász-szociológus: Gunard Myrdal Indiának is.)

Azt hiszem tehát, hogy az akkor látott és lehetséges „kitörési utaknak" nem jelentkeztek alternatívái. Nem voltak ilyenfajta történelmi tapasztalatok sem, s *az utólagos számonkérés történetietlen.* De még inkább történetietlennek látom ebben a szemléletben azt a gondolati magvat, amely a „szerves fejlődési út folyamatának megtörését" vagy idegen elemek művi átültetését hibáztatja ebben a periódusban. Ebből vezetik le egyesek az elkerülhetetlen kudarcokat. Az egyszerű „immun-reakció" következtében az idegen – gazdasági, társadalmi, politikai szerkezet – testet a magyar társadalom szervezete nem tudta befogadni. A kísérlet tehát eleve kudarcra volt ítélve. Ez a gondolkodás történelmileg, történetfilozófiailag aligha elfogadható. Ez az interpretáció a nemzet történelmét kizárólag a belső folyamatok kibontakozásaként, előrehaladásaként fogja fel. Azt is mondhatnám, hogy egyfajta „történetszemléleti autarkiáról" van itt szó. E felfogás hívei mellőzik a történeti fejlődés lényegét, eltekintenek ugyanis attól, hogy a nemzeti fejlődés a világrendszer keretében lejátszódó folyamat. A világrendszer keretében lejátszódó nemzeti fejlődésben – A. Toynbee terminológiáját használva – kihívások és azokra adott feleletek sajátos kölcsönhatása érvényesül. Alkalmazkodások és átvételek együtt jelennek meg, a történeti

előzmények meghatározó kontinuitásaival és diszkontinuitásaival.

Ha valaki megkérdőjelezi tehát az úgynevezett szerves folyamatok megtörésének jogosságát, az idegen elemek művi beültetésének indokoltságát, akkor ezzel tulajdonképpen nem egyszerűen az '50-es éveket kérdőjelezi meg, hanem gyakorlatilag egész történelmünket. Akkor az '50-es évekkel együtt el kell vetnie az államalapító István király teljes életművét is, ami ugyancsak szerves folyamatok megtörését jelentette, idegen elemek művi beültetésével járt. De ugyanígy el kell vetnie a reformkort, 1848-at, Széchenyivel és Kossuthtal együtt, hiszen ők – mint ez közismert – nem egy munkájukban és beszédükben tételesen fogalmazták meg a szerves folyamatok megtörésének, a követendő idegen példák átültetésének *nemzeti* programját és követelményét.

Ha ezekkel a végletes álláspontokkal illusztráltam az '50-es évekről történetszemléletünkben és közgondolkodásunkban fellelhető nézetrendszereket, akkor hozzá kívánom tenni, hogy tulajdonképpen ide sorolhatnám azt a kétségtelen objektivitásra törekvő szimplifikációt, az olyan *„könyvelői" történetfelfogást is,* amelyben van egy tartozik és van egy követel oldal. Ezen szépen csoportosítani lehet e korszak történeti vívmányait, pozitív eredményeit, illetve gyengeségeit, hibáit vagy bűneit.

Az '50-es évek történetfeldolgozásában, művészeti bemutatásában vagy iskolai tanításában talán a legsúlyosabb fogyatékosság, hogy gyakran szem elől tévesztik vagy nem tudják visszaadni a korszak rendkívüli ellentmondásosságát. Hadd illusztráljam két példával ezt a dialektikusan ellentmondásos jelenséget. Az összekapcsolódó ellentmondásokat mindenekelőtt egy gazdaságtörténeti példával érzékeltethetem. A magyar gazdaság történetének kétségkívül egyik legnagyobb fordulataként könyvelhetjük el, hogy egy viszonylag szegény országban, ahol hagyományosan nagyon alacsony volt a nemzeti jövedelemből a tőkefelhalmozás és a beruházás aránya, ebben a korszakban a gazdaság szocialista modellje révén sikerült

elérni az áttörést jelentő fordulatot. A két világháború közötti hagyományos 5–6%-os felhalmozási aránnyal szemben az I. ötéves tervben a nemzeti jövedelem 35%-át halmozták ugyanis fel. Nyilvánvaló, hogy ez a nemzeti történelem rendkívüli fordulata, ami a viszonylag elmaradott agrár-ipari, paraszti túlsúlyú országban biztosítani tudta a kitörés eddig elérhetetlen új pályáját, lehetőségét a gazdaságban. Az is nyilvánvaló azonban, hogy ez elválaszthatatlanul összekapcsolódott a tömegek életviszonyait, életszínvonalát megnyomorító hatásokkal és következményekkel, a reálbérek csaknem egynegyeddel történő zuhanásával, az alapvető ellátás tragikus megromlásával, a mindenben jelentkező súlyos hiánnyal. És összekapcsolódott a mezőgazdaság helyzetének rendkívüli mérvű romlásával is. Ha a felhalmozás egyik forrása ugyanis kétségkívül a lakosság egészének fogyasztáskorlátozása volt, másik fő forrását vitathatatlanul a mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelem jelentékeny részének elszívása képezte. Ezzel járt együtt a magyar lakosság rossz ellátása, csökkenő életszínvonala, a termőföldek elhagyása, a faluról történő valóságos menekülés. Mindezt hitel nélküli, rendkívül egyoldalú és sok vonatkozásban hazug propagandával igyekeztek „ellensúlyozni". A tényekkel, a valósággal szemben az életszínvonal emelkedéséről beszéltek, és megpróbálták e nézetnek elfogadását rákényszeríteni az emberekre.

Mindez, amikor a gazdasági, erkölcsi, politikai tragédia egy sor elemét hordozta magában, ugyanakkor a magyar gazdaság történetének az eredeti tőkefelhalmozás korával párhuzamba vonható nagy fordulatát jelentette.

A gazdaságtörténeti példához a korszak dialektikus ellentmondásosságának illusztrálására megemlítek egy társadalomtörténeti példát is. Ebben a korszakban, amelyben a tömegek széles körét érintő törvénytelenségek mellett az adminisztratív kényszerítés a rendszer természetes működési eleme, a gondolkodás sémákba szorítása, a kultúra és a művészet egyenzubbonyba kényszerítése a politika természetes

törekvése volt, ugyanakkor a szocialista társadalmi modell jegyében olyan egyenlősítő folyamatokat indítottak el, amelyek – és ez aligha vitatható – a társadalmi igazságszolgáltatás rendkívül lényeges elemeit hordozták. Olyan, mondhatni évezredes különbségeket törtek össze, szüntettek meg nemegyszer rendkívüli agresszivitással, ami rövid idő alatt a társadalmi egyenlősítésnek szinte elképzelhetetlen kibontakozásához vezetett. Egy sor olyan társadalmi igazságtalanság – szegénység és gazdagság szélsőséges ellentéte, végletes és merev társadalmi hierarchizáltság, a műveltség monopolizálása stb. – gyors felszámolása indult meg az említett súlyos torzulásokkal együtt és közben, de részben ezek révén is, amelyeknek figyelmen kívül hagyása a korszak fő folyamatainak fekete vagy fehér leegyszerűsítéséhez, mindenképpen történetietlen szemlélethez, a valóság torzításához vezethet csupán.

E két példa is jelezheti, hogy mire szeretném felhívni a figyelmet. Természetesen nem juthatunk azonban arra a következtetésre, hogy az '50-es évek bizony „ellentmondásos évek voltak", mert ezzel vaskos történelmi közhelynél kötnénk ki, és nem jutnánk közelebb a korszak igazi értelmezéséhez.

Azt hiszem akkor járunk el helyesen, ha a korszak valóságos történeti megítélésénél abból az alapvető tényből indulunk ki, hogy a szocialista átalakítás révén a társadalomban, a gazdaságban és a politikában egyaránt rendkívüli lendületű kitörés vette kezdetét, ha úgy tetszik, egy ország történeti fejlődésének, egy nép történeti fejlődésének valóságos pályamódosítására került sor. Új kitörési pályára indult el a magyar társadalom, a történelmi felzárkózás útján. A társadalmi kiegyenlítődés előbb említett folyamatai, a kulturális forradalom hosszan részletezhető nagy változásai, vagy a magyar gazdaság korábban az elmaradott-közepes szerkezetre utaló struktúráinak erőszakosan meginduló modernizálása jelzik a fő folyamatokat. Ugyanakkor ezek a fő folyamatok valóban torzultan bontakoztak ki. A nagy gazdasági áttörés programja – miközben nagy áldozatokkal és

lendülettel munkál régi lemaradások leküzdésén – nem ad választ a második világháború után, a XX. század második felében jelentkező új gazdasági, technikai fejlődési tendenciák követésének kérdéseire. Új lemaradásokat teremt, illetve a korábbi lemaradásokat magasabb szinten reprodukálja. Nem a gazdasági program egyik vagy másik részhibája emelhető tehát ki, hanem alapvető iránya is megkérdőjelezhető.

A társadalmi, politikai átalakulás tekintetében is elmondható, hogy egyszerre indulnak útra a történelmet formáló folyamatok és torzulások. A szocializmus jól ismert dogmatikus felfogása jegyében, egyfajta hadikommunista szemlélet jegyében nem akartak vagy nem tudtak szembenézni azokkal a történelmi problémákkal, amelyek a szocializmus addig kialakult modelljét és annak átültetési kérdéseit illették. Eltekintettek e szocialista modell konkrét történelmi helyzetben kialakult sajátosságaitól, melyekbe egyaránt beleértendő az 1930-as évek Szovjetunió-jának izolált, fenyegetett helyzete és az orosz történelem kontinuitásának hatása ezen folyamatokra. A szocializmusnak egyfajta bürokratikus, utasításos rendszerét alakították ki – az alapvető demokratikus intézmények félresöprésével. Ugyanakkor azonban mégsem foghatjuk fel ezen torzulásokat úgy, mint amelyek az ezen években meginduló folyamatokban rejlő értékek meggyökeresítését, történelmünkhöz való asszimilálását nem tették volna lehetővé.

Ebben az összefüggésben szeretném hangsúlyozni: az '50-es évek értékelésének egyik mozzanata azon történelmi folyamat értékelése, amely e korszak után, azóta egészen napjainkig lejátszódott. Nem lehet ugyanis kihagyni ezen harmad évszázaddal ezelőtti átalakulás értelmezéséből azt, amit és ahogyan szervesíteni tudtunk belőle, illetve amit a mai napig sem tudtunk fejlődésünk természetes folyamataiba asszimilálni. Nyilvánvaló példa, hogy az '50-es évek egyik legnagyobb drámája és tragédiája, egyik legsúlyosabb gazdasági, társadalmi és politikai hibája az a fajta kollektivizálás volt, ami 1948 nyarától elindult. De

nyilvánvaló, hogy a kollektivizálás megítéléséhez hozzátartozik a mezőgazdaság mai helyzete is. Végül is nem arról volt szó, hogy az 1956 utáni kollektivizálásban az addig követett úttal maradéktalanul szakított volna a magyar agrárpolitika. Igaz, sok vonatkozásban gyökeresen szakított vele, de az alapvető kérdésben mégis ugyanazt folytatta, a realitásokhoz alkalmazva, az emberek valóságos igényéhez idomítva. Ebből nőtt végül is ki az a mezőgazdasági modell, ami mind a mezőgazdaság, mind pedig a parasztság óriási felemelkedését, a régi paraszti munka és életforma fokozatos eltűnését indította el. Hangsúlyozni szeretném: az '50-es években megindult sok folyamat alkalmas volt a reformra és a továbbfejlesztésre. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy benne rejlett az az érték is, amely akkor nem, vagy csak töredékében érvényesülhetett.

Ezzel a néhány vonással kívántam felvázolni témám esetleg kibontakozó vitájának kérdéseit. Természetesen nem a mérlegkészítés igényével. A korszak történelmi értékelése és megítélése, egyfajta objektív történeti kép kibontakoztatása és a köztudatba való átplántálása a maga teljes összetettségében – ne áltassuk magunkat – ma még aligha lehetséges. Nyilvánvaló, hogy még nem tudunk mindennel szembenézni. Könnyű az '50-es évek kollektivizálási problémáit elemezni a magyar mezőgazdaság és a magyar parasztság mai helyzete alapján, de nem tudunk minden kérdésben úgyanígy eljárni. Az '50-es évek sok folyamata tulajdonképpen még nem zárult le, nem fejeződött be. Ezt az általánosítás vitatható igényével úgy is fogalmazhatnám, hogy a gazdaságban lejátszódó, az elmúlt negyedszázadban végbement változásokat – amelyek egyfajta új modell kialakítására vezettek – még áthatották az ötvenes évek bizonyos kontinuitásai is. A régi és az új ellentmondásos együttélésében és küzdelmében éltünk és élünk az elmúlt negyedszázadban. Ez még inkább elmondható a gazdaság és a politika viszonyára: az új, kialakuló gazdasági modell ugyanis még nem termelte ki, vagy nem találta meg a neki megfelelő politikai formákat.

A reformfolyamatok a gazdaság, a társadalom és a politika szféráiban nem egyforma léptekkel, nem egyforma gyorsasággal haladtak előre. Ahol még elmaradtunk, ott éppen a kontinuitások akadályozzák a szükséges valóságfeltáró elemzést is. Ha nem akarjuk áltatni magunkat, akkor ezt is látnunk kell. De azt is világosan kell látnunk, hogy az analitikus vizsgálat, a tényfeltárás, az elemzés és a közvéleményt, a történelemszemléletet formáló tevékenység eme nem kívánt kontinuitások elleni küzdelem egyik elengedhetetlen feltétele, a reformfolyamat további kibontakoztatásának eszköze is. A jelent és a jövőt nemzeti történelmünk egyértelmű felemelkedési szakaszává pedig végül is ez a reformfolyamat emelheti.

Vita

A vitában elhangzott azon kérdésre, hogy ki a dilettáns, *Juhász Gyula* válaszában megjegyezte: dilettánsnak tartja a rossz történészt, a rossz írót, a rossz művészt. És nem tartja dilettánsnak azt a *nem*-történészt, aki a maga hivatásának törvényei szerint – mondjuk az irodalom törvényei vagy a művészet törvényei szerint – őszintén és tárgyilagosan szembenéz azokkal a kérdésekkel, amelyek a II. világháború történetével való foglalkozás során az előadásban felmerültek. Több összefüggésben esett szó a prekoncepció megítéléséről és annak káros voltáról. Juhász Gyula szerint prekoncepciója minden szakembernek van, egy íráshoz mindenki valamilyen elképzeléssel kezd hozzá, akár történeti munkáról, akár regény megírásáról van szó. A prekoncepciót azonban, ha azt a tények nem igazolják, azt az igazi szakember, az igazi művész elveti. Utalt előadásának utolsó mondataiban arra, hogy elkészült egy film, amelynek témájával kapcsolatban évek óta ismeretes prekoncepciók éltek és virultak Magyarországon. Nos, amikor megnézték a filmet, még ma is élő tábornokok és közkatonák, akik részt vettek a II. magyar hadsereg harcaiban is, nem igazolták a prekoncepciókat, egyetlen olyan tétel sem „jött be", amit előzetesen ilyen értelemben az alkotók feltételeztek. Tehát lehet prekoncepciója valakinek, csak nem szabad ahhoz ragaszkodni, ha a tények azt nem igazolják.

A memoárok szakmai ellenőrzéséről felmerült

igénnyel kapcsolatban az előadó válaszában megemlítette, hogy tudomása szerint a Magvető Kiadó történészeket nem kért fel ellenőrző munkára. Pedig ebben az esetben nem csupán koncepciós kérdésekről van szó, hanem sok ténybeli melléfogást, valótlanságot ki lehetett volna szűrni ezekből a művekből. A memoárok hasznosságának elismerése mellett el kell oszlatni azt a tévedést, amely úgy szól, hogy ezek „felnyitották a történetírók agyát". Fordítva történt. A memoárirodalom áradata akkor indult meg Magyarországon, amikor a szakma már bizonyos szolid, megalapozott teljesítményeket produkált a II. világháború történetéről. Közismert, hogy Kádár Gyula könyve volt a legsikeresebb ebben a műfajban. Jó lett volna, ha a könyv szakszerű előszóval jelenik meg. Erre nem gondolt a kiadó. De amikor Kádár Gyula különböző összetételű közönség előtt előadást tartott vagy meghívták őt, hogy vegyen részt a könyvéről rendezett vitákon – én ezeket úgy hívtam, hogy „Kádár-sók" –, néha nekem kellett figyelmeztetnem Kádár ezredest, hogy az ott felmerült egyes kérdésekről bátrabban beszélhet, hiszen a történetírás már nyilvánosságra hozta őket. Például arról, hogy ő is benne volt a „kiugrási" csoportban, amiről a könyvében egy szót sem szólt, mert ő nem tudta, hogy a tárgyalások anyaga közben már megjelent. Ezzel csupán azt kívántam érzékeltetni – mondotta Juhász Gyula –, hogy a szakma is tud segíteni, sőt sokat tud segíteni a memoáríróknak és egy memoár annál hasznosabb, minél inkább támaszkodik a tudományos történetírás eredményeire.

Vita bontakozott ki Berend T. Iván előadásához kapcsolódva az 1948–56 közötti periódus, „az '50-es évek" kidolgozatlanságáról. *Somlyai Magda* megjegyezte: a felszabadulás utáni korszak történetének tudományos igényű feldolgozása sürgető és jogos igény, mert ennek hiánya súlyos zavarokat okoz általában a közgondolkodásban, különösen pedig az ifjúság körében. Tovább bonyolítja a helyzetet az is, hogy erre az igényre reagálva, vagy ettől függetlenül az irodalom, a színház, a film rendkívül sokat foglal-

kozik vele. Ha a történetírás ezen a téren nem tud előre lépni, a művészetek is zsákutcába kerülnek, vagy az „ellensematizmus" irányába tolják ennek az időszaknak a megítélését. Hangsúlyozta: oly mértékű késésben vagyunk már, hogy ennek a periódusnak a feldolgozása csak intézményesen, közös erőfeszítések útján oldható meg.

Ugyanehhez a problémakörhöz kapcsolódva *Császtvay István* elmondotta, hogy nehezen érthető, de tény, hogy értékes forráskiadványok sora jelent már meg a felszabadulás utáni történetünkről, de mindmáig hiányzik az 1948–1956 közötti periódus párthatározatainak a kiadása. A szocialista korszak alapdokumentumairól van szó, amelyek nélkül nem lehet reális képet alkotni sem a tudományban, sem az erről a periódusról szóló művészeti alkotásban. Furcsa ellentmondást is szül ez a helyzet. Például számos munkában hivatkozás történik az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozatára – ami érthető, mert korszakos jelentőségű döntésről van szó –, de még a szűkebb szakmai közvélemény sem ismeri azt. A Népszabadságnak az 1956. őszi ellenforradalomról szóló cikksorozatában is olvasható, hogy „az MDP vezetősége nem tette közzé az 1953. júniusi határozatát...". Azóta néhány évtized eltelt, s miután az alapdokumentumok publikálása késik, ez zavart okoz a tudományban, az oktatásban, a közgondolkodás számára pedig lehetővé teszi a variálgatást. Tehát ideje lenne tenni valamit ebben a kérdésben is.

Berend T. Iván – a téma előadója – válaszában utalt arra, hogy nem lehet egyetlen okban megjelölni a korszak történeti feldolgozatlanságát, mert ahogyan mondani szokás, „aminek egy oka van, az meg sem történik". A teljesség igénye nélkül az okok közül megemlítette, hogy ez nem hálás téma, nem vonzza túlzottan a kutatókat. Hosszú éveken keresztül szívesebben foglalkoztak az 1945–1948 közötti időszakkal, az utóbbi években már elindult az 1956 utáni évek kutatása, az 1949–1956 közötti korszak azonban változatlanul mostohán szerepel. Hogy miképpen függ ez össze például az alapvető határozatok

és dokumentumok kiadásának hiányával, arra igen röviden lehet válaszolni: szorosan összefügg. Azonban ez nem a tudomány zavarát jelzi, hiszen az alapvető dokumentumok kiadását nem a tudomány, hanem a politikai állásfoglalás dönti el. De az biztos, hogy a korszak alapvető dokumentumai kiadásának hiánya erősen gátolja a tudományos munkát, amire ellenpélda az 1956 utáni évtizedekről megjelent kiváló dokumentumkötetek pozitív hatása. Ezt látjuk az eredményekben is. Az említett kötetnek a hiányát az is növeli, hogy ma még igen esetleges a megfelelő levéltári források kutathatósága. Ennek egy további oka abban jelölhető meg, hogy bizonyos folyamatokkal máig sem számoltunk le teljesen. Nyilvánvaló, ez sok kutatónak elveszi a bátorságát vagy a biztonságát attól, hogy ilyen területre merészkedjék. Nem véletlen, hogy mindig vitákat váltanak ki e korszak témáiba vágó írások. Tehát annak, aki e bonyolult korszakot kutatni kezdi és publikál belőle, mindig vállalnia kell nemcsak a szakmai, hanem esetenként a politikai síkra is terelődhető vitákat. Ez is hozzátartozik a témához. Egy sor politikai töltetű kérdés tisztázatlansága még mindig fékezi a kutatás lendületét. Például annak tisztázatlansága, hogy mennyire azonosítjuk magunkat az '50-es évek első felével, illetve mennyire határoljuk el tőle magunkat. Ez alapvető politikai kérdés, ami a kutatás szintjén, annak intenzitásán is megjelenik. Nagyon nagy hibának tartom – mondotta Berend T. Iván –, hogy nem nézünk szembe ezzel a korszakkal, mert ez a szembenézés a mostani reformfolyamatnak szerves része, követelménye. Tehát tulajdonképpen a reform körül folytatott szellemi, szakmai vitáknak és harcnak a követelménye is, hogy intenzívebben foglalkozzunk ezzel a korszakkal.

KÖPECZI BÉLA

Zárszó

Az eszmecserében felmerült kérdések közül elsőnek a *„dilettantizmus"* vagy *a szakmai és nem szakmai megközelítés* közti különbségét emelem ki. Úgy vélem, szembe kell néznünk azzal, hogy kinek van joga hozzászólni a történelemhez. Ez messze túlnő azon a problémán, hogy történészeknek, íróknak az értelmiség egyik-másik csoportjának, vagy általában az érdeklődőknek van-e erre joguk. *Hozzászólni mindenkinek van joga, azt kell csak tudni, hogy ki milyen igénnyel és érvénnyel teszi ezt.* Ott, ahol a tudományos megismerés, a tények feltárása, az összefüggések megmutatása az igény, a szaktudomány feladata kerül előtérbe. Ugyanakkor nem hiszem, hogy bárkitől el lehetne vitatni azt a jogot hogy saját élményei és tapasztalatai alapján elmondja, hogyan élte át – teszem fel – Észak-Erdély történetét 1940 és 1944 között. Ebből nem következik, hogy ez a személyes tapasztalat az általános érvényességre tarthatna igényt. Úgy érzem, feszültség van a jog és gyakorlásának megítélésében történészek és írók között, mégpedig azért, mert a szükséges disztinkciót nem végezzük el.

A másik vitatott kérdés a jelenkor történelemírásáé. Azt hiszem, új helyzetben vagyunk abból a szempontból, hogy nemcsak Magyarországon, hanem mindenütt a világon előtérbe került egy új diszciplína, *a jelenkutatás.* Az igény nem az, hogy a politológia, a szociológia vagy az irodalom foglalkozzék a jelennel, hanem hogy a jelenkutatás *legyen része* a történettudománynak. Világszerte sorra alakulnak inté-

zetek, amelyek ezzel a diszciplínával foglalkoznak. A magyar történetírás is felismerte a jelennel foglalkozás szükségét az utolsó 8–10 esztendő gazdasági és ideológiai vitái kapcsán. A jelenkutatás egy sereg módszertani kérdést vet fel, itt mutatkozik meg talán leginkább az, hogy tudományosan csak akkor lehet tényleges eredményt produkálni, ha érvényesül az interdiszciplinaritás, a komplexitás, a különböző társadalomtudományi ágak együttműködése. Úgy vélem, azt is világosan kell látnunk, hogy miután közelmúltunkról van szó, a szemléletek és álláspontok különbözősége teljesen természetes. Nem tudom úgy elképzelni a jelenkutatást, hogy ne legyen benne a kor eszmeáramlataiban, és hogy ezeknek a hatása ne érződjék azokon a tendenciákon, amelyek a tudományban alakulnak ki. Úgy gondolom, érdemes volna a jelenkutatás problematikájával, módszertani és szemléleti kérdéseivel foglalkozni a társadalomtudósok szélesebb körének bevonásával. Egy ilyen tanácskozás nemcsak a legfontosabb elméleti-módszertani kérdések tisztázását segíthetné elő, hanem hozzájárulhatna a különböző társadalomtudományi ágazatok közötti együttműködés fejlesztéséhez is.

A harmadik megjegyzésem a különböző módon értelmezett *közgondolkodás, közvélemény, mindennapi tudat* fogalma vitájához kapcsolódik. Számomra nem egészen világos, hogy „kinek" a közgondolkodásáról, közvéleményéről van szó. Azok a felmérések, amelyekről itt hallottunk, parciálisak és csak parciális eredményeket hoztak, ennek következtében minden ezekből levonható általánosítást fenntartással kell fogadnunk. Érdekes megfigyelni, hogy kinek-kinek az egyéni tapasztalata milyen mértékben azonosul azzal, amit ő „közvéleménynek" vagy „közgondolkodásnak" tart. Miután magam is szívesen foglalkoztam és foglalkozom az eszmetörténet módszertanával, úgy érzem, hogy szükséges a megfelelő tudományos apparátust megteremteni, és fejleszteni kell azokat a szociológiai, pszichológiai kutatásokat, amelyek ezen a téren elindultak.

Ágh Attila inkább a mindennapi tudat értelmében

használta a közgondolkodást, mégpedig nagyjából a lukácsi meghatározás alapján, tehát a mindennapi élet közvetlen, nem szervezett formában, nem összefüggő rendszerben való tükrözéseként. Akár az általa említett mindennapi tudat értelmezést, akár a másoknál inkább közvéleményként emlegetett közgondolkodást fogadjuk el, mind a két esetben felmerül az objektív igazsághoz való viszony kérdése. Például az 1939-től 1945-ig terjedő időszakban a magyar lakosság jelentős részének mindennapi tudatában vagy közgondolkodásában olyan nézetek éltek – részben saját tapasztalatai alapján, részben az uralkodó ideológia hatására –, amelyek ellentmondanak a mai történetírás és nemcsak a magyar történetírás által feltárt ismereteknek és értelmezéseknek, a történelmi igazságnak. Annak a megítélésében, hogy a II. világháború idején milyen tendenciák érvényesültek, milyen eredményeket hozott ezeknek a harca, mi magunk hol helyezkedtünk el ezek között és mi a felelősségünk a választásban – a közvélemény és a történetírás teljes találkozására aligha lehet számítani. A II. világháborút megélt magyarság jelentős része aligha fogadja el azt a kemény tárgyilagossággal elmondott ítéletet – ismétlem, nem a magyar, hanem az egyetemes történetírásnak az ítéletét –, amely szerint mi magyarok *nem* a progresszió oldalán álltunk. Ez a közvélemény jóhiszeműen meg van győződve arról, hogy nem belső elhatározás, hanem a külső körülmények kényszerítő hatására, valamiféle vak determinizmus következtében került Magyarország a rossz oldalra. S itt nem pusztán tudományos, hanem etikai kérdésről is szó van.

Egy kicsit csodálkozom azon, hogy az etikai problematika a történetírással kapcsolatban alig merült fel. Végül is a történetírás nemcsak a mai politikával áll kapcsolatban, hanem meg kell határoznia a viszonyát a különböző tudatformákhoz, adott esetben az etikához is. Nem pusztán az a kérdés, hogy mit csinált jól vagy rosszul a politika, hanem az is, hogy mi volt a viszony a politika és az erkölcs között, s a történetírásnak erre is választ kell adnia.

Bármilyen réginek is tarthatjuk ezt a kérdésfeltevést, azt hiszem, hogy a történelem csak akkor lesz az élet tanítómestere, ha nem hallgatja el azokat az eredményeket, amelyeket az előző nemzedékek elértek, azokat a hibákat, amelyeket elkövettek. Felvetődik a kérdés: mit csináljunk abban az esetben, ha ellentmondás mutatkozik a történelmi igazság megismerésére való jogos törekvés és a közvélemény értékítélete között?

Felismerve azt, hogy a nemzeti megbántódottság mélyreható érzelmeket és gondolatokat válthat ki, nem mondhatunk le egyik nagyon is nemes hagyományunk folytatásáról, a nemzeti önismeret és önkritika szükségéről. Hadd jegyezzem meg – a történelmi igazság megismertetésével és felmutatásával nemcsak önmagunknak, hanem másoknak is használunk. Tudom, hogy a mi igazságot kereső, nacionalizmus elleni harcunk egyesek előtt „donquijoteiadának" tűnik, mert másutt ennek ellenkezőjét tapasztalhattuk. Mégis úgy vélem, hogy a mi feladatunk mind a megismerés, mind az erkölcs, tehát egész értékrendszerünk szempontjából a tudományos igazság megkeresése és elfogadtatása. Az igazságnak a felmutatása – természetesen – különböző eszközökkel történhet, és ebben a történetírás és az irodalom lehetőségeit és eszközeit nem szabad szembeállítani egymással.

Az a benyomásom, hogy a magyar értelmiségen belül bizonyos szakadás van ebben a kérdésben. Az utóbbi időkben a társadalomtudományok, ezeken belül a történettudomány egy dinamikus, változtatni akaró, reformpolitikát kíván támogatni a tudományos megismerés eszközeivel is. A humán értelmiség egy részében viszont felmerül az aggály: vajon jó úton haladunk-e, vajon nem szorul-e háttérbe az érték, az erkölcs, a nemzet. Vagyis a tudományos megismerés nem akarja-e háttérbe szorítani az érzelmileg is hatni tudó művészi megismerést. Én komolynak tartom azt a gondot, hogy nincs kapcsolat az értelmiség különböző csoportjai között, nincs készség egymás megismerésére és a párbeszédre. Elég, ha csak azt

nézi meg az ember, hogy mi történik például a megjelent történeti munkákkal vagy a történeti tárgyú regényekkel. A könyveket nem recenzálják, nem bírálják, az elért eredmények és a vitatható problémák alig kerülnek a szélesebb közvélemény elé. Ez persze a kommunikáció hiányának csak egyik fele.

Utolsó megjegyzésem. A jelenkor történetének van egy olyan része, amely tulajdonképpen a közelmúlt, és van egy olyan, amelyet most élünk. Ez utóbbi vizsgálatánál még inkább felmerül a különböző nézetek ütköztetésének az igénye. Egyetértek *Berend T. Iván* következtetésével. Ami a közelmúlt apologetikáját illeti, valóban tapasztalható egy olyan tendencia – még azoknál is, akik ezt az időszakot teljes egészében helyeslik –, hogy bizonyos hibákat elismernek. A vita azonban igazából nem egyes politikai, gazdasági vagy kulturális intézkedésekről szól, hanem a szocializmusképről. Az ötvenes évek szocializmusképe más volt, mint a 70-es éveké, és a megítélés ezen az általános alapon történik. Tehát ismét a tudományos megismerés és a mai értékítéletek konfliktusáról vagy legalábbis ellentmondásos viszonyáról van szó. Ez olyan gond, amely még inkább megérteti annak szükségességét, hogy a jelenkutatás szemléleti és módszertani kérdéseit érdemes lenne szélesebb körűen megvitatni. Végül azt is elmondhatjuk, hogy érdekes diszkusszió résztvevői voltunk, amely ezzel az üléssel nem zárulhat le, folytatni kell.

III

A TÖRTÉNELEM-SZEMLÉLETET FORMÁLÓ HATÁSRENDSZEREK MŰKÖDÉSÉNEK TAPASZTALATAI

UNGER MÁTYÁS

Iskolai történelemoktatásunk és középiskolai tanárképzésünk problémái

Elég általános az elégedetlenség a történelemtanítással kapcsolatban. Ez az elégedetlenség részben indokolt, részben indokolatlan, mert a kifogások egy részét más teherlapra kellene írni. Azt azonban, hogy sürgős megoldásra váró problémáink vannak, mindenki tudja, aki a történelemtanítást közelről ismeri. S akinek nem érdeke, hogy véleményét valamilyen okból elhallgassa, az ezt meg is fogalmazza.

Az elégedetlenséget kiváltó negatív jelenségek ugyancsak elég általánosan ismertek. Ezért – bár ezekre később visszatérek – előadásomat inkább azzal kezdem, hogy kísérletet teszek az okok – legalább részbeni – feltárására. Elemzésemben történészként hadd éljek a történetiség alkalmazásával.

Milyen volt az „örökölt" történelem tantárgy? A történelemtanítást – előző korok hagyományainak megfelelően – az események s a jelentős történeti személyiségek életének kronológikus rendben való elbeszélése uralta. Egyoldalú politikatörténet volt ez, melyben a hadtörténeti részek domináltak, s vezérfonalként a birodalmi gondolat húzódott végig, amit Petőfi idézettel lehetett szentesíteni: „nagy volt hajdan a magyar, nagy volt hatalma s birtoka"...

Egyoldalú volt ez a kép, mert a történeti múlt összetettségét, a politikai események mögötti gazdasági, társadalmi életet, a társadalom belső mozgását, ellentmondásait nem is akarta érzékeltetni. A történelemtanítás tulajdonképpen még a két világháború között is azt tette, amit másfél évszázaddal korábban a Ratio

Educationis határozott meg feladatául: vonzó és taszító példákkal az „Isten, Haza, Király" eszmény jegyében nevelni a keresztény vallás normáinak betartására, nacionalista érzelmektől áthatott önfeláldozó hazaszeretetre s feltétlen engedelmességre, állampolgári hűségre. Ehhez kialakult, nemzedékeken át használt tankönyvei, módszerei voltak s – legalábbis a középiskolában – számos, a történettudományban is ismert tanáregyéniség működött.

Erősödő hagyományt – nemzedékeken át érvényesülő koncepciót – hiába keresünk a felszabadulás utáni történelemtanításban (s ami ennél is nagyobb baj, közoktatásügyünkben). Egész közoktatásunk évtizedek óta a szakadatlan változások, kísérletezések korát éli. A történelemtanítás pedig – éppen politikai és ideológiai érzékenysége miatt – a többi tárgynál is jobban ki volt téve azoknak a permanens változásoknak, amelyek csak kisebb részben következtek a történelemtudomány vagy a történelemtanítás fejlődéséből. S amit nem kevésbé sérelmezünk, a történettudomány képviselőit sem a döntések előkészítésébe, sem a változások végrehajtásába nem vonták be érdemlegesen. A legutóbbi másfél évtized minden történelemoktatást érintő változása – mondhatnám azt, hogy – rendeleti úton, előzetes, nyílt érdemi vita nélkül került bevezetésre (s ennek megfelelően a kritikai észrevételek is csak évek múltán, nem kis ellenállás legyőzésével kerülhettek nyilvánosságra!).

Nem akarok hosszan időzni – az elmondottakra leginkább például szolgáló – rendelkezéseknél: a nagyon helyes alapgondolatú 1972-es párthatározat tragikusan rossz gyakorlati végrehajtásánál, amiből egy következetlen, tanári igényességet korlátozó „csökkentsük csak" mozgalom lett; sem a kötelező érettségi eltörlésénél, amely mindennél világosabbá tette, hogy a rendelkezés szülői és elrendelői nem tartották különösen fontosnak a történelemtanítás által közvetített ismereteket, készségeket, világnézeti alapelemeket. Ezeken szerencsére nagyrészt túl vagyunk. Hogy mekkora kárral, azt aligha lehet felmérni!

A történelemtanítás gondjai azonban – bármennyire fontos lépés is a kötelező érettségi visszaállítása – ettől még nem oldódnak meg. Számos egyéb – a köztudatban kevésbé élő, inkább csak negatív hatásaiból ismert – probléma is megoldásra vár. S ezek mindegyike súlyosabb, nehezebben megoldható, mint a kötelező érettségi ügye. Ezek ugyanis a történelem tantárgy jellegével, belső tananyagstruktúrájával, a történelemtanítás követelményrendszerével, továbbá a történelemnek s tágabban a történetiségnek az iskolarendszerünkben betöltött szerepével kapcsolatosak.

Kezdjük rögtön az utóbbival. A két világháború közöttihez viszonyítva a történelem, illetve – a többi tárgyat átható ismeretanyagként és rendező elvként – a történetiség: igen sokat veszített. Elveszítette a középiskola jellegét meghatározó szerepét. Ez nem elég közismert, mert a történelem – most is viszonylag magas – óraszáma ezt eltakarja. Állításom azonban világossá válik, ha utalok arra, hogy a régi gimnázium nyelvi-történeti jellegű volt. A latin, a magyar, a földrajz, de még a természettudományi tárgyak, sőt a hittan is a legszorosabban összefonódott – az egyszerűség kedvéért nevezzük így: a polgári szemléletű – történelemmel. Még abban is összhang alakult ki, hogy az előbb felsorolt tárgyak mindegyike a példaképállítást és a történelemtanításban érvényesülő eszmények erősítését szolgálta.

A korszerű műveltségeszmény értelmezése, újrafogalmazása természetesen minden nemzedéknek joga, sőt kötelessége. A tudományos-technikai forradalom korában – egy harmadik ipari forradalom küszöbén – az ellenforradalom középiskola-koncepciója nemcsak szemléletben, hanem tantárgystruktúrájában is gyökeres felülvizsgálatra szorult. Ez a felülvizsgálat azonban – szerintem – erősen prakticista szempontú, közvetlen hasznosságot mérlegelő volt, s a természettudományos műveltség hangoztatásával nemcsak az arányokat változtatta meg a cél szempontjából erősen eltúlozva, hanem a különböző természettudományi tárgyakból száműzte a történetiség

elvét. A természettudományokban megfeledkeztek az emberről, a természettudományok szinte teljesen „függetlenedtek" a történeti fejlődéstől, a társadalmi viszonyoktól. Ennek következtében a tanításban sem a tudományág történeti fejlődéséről, sem a társadalmi viszonyoknak a természettudományokra gyakorolt hatásáról nem esik szó.

Még fájdalmasabb az, hogy az irodalomtörténet idestova csak nevében „történeti" stúdium. A régi magyar irodalomból töredékek is alig maradtak, s ami még súlyosabb kihatású: a történetiség mint rendező elv elveszítette korábbi meghatározó funkcióját. Helyére az esztétizálás került, s a művek „történeti elemzése" kimerül néhány – gyakran pontatlanul fogalmazott – általánosságban, szociológiai utalásban. A történetiség ilyen szegényedése azzal fenyeget, hogy a történelem egyre inkább annak a fának a sorsára jut, melyet – miután számos gyökerét elvágták – lassú száradásra ítélnek.

A történelem – az elmúlt évtizedekben – egyre inkább elszigetelődött. Különösen jelenlegi iskolarendszerünk legbizonytalanabb profilú, de a középiskolák többségét kitevő iskolatípusában: a szakközépiskolákban.

Mindezt azért kell emlékezetünkbe idézni, mivel lecsökkent lehetőségeinkkel ellentétben a történelemtanításra háruló feladatok, *a történelemtanítással szemben támasztott társadalmi igények viszont egyre csak szaporodnak*. S nem lehet azt mondanunk, hogy ezek legtöbbje nem lenne indokolt. Már az ötvenes évek végén megfogalmazódott a történelem tananyagstruktúrájának korszerűsítését követelő igény, s ez még konkrétabb és teljesebb formában vetődött fel a 60-as, 70-es évek fordulóján. Arra gondolok, amit a *„komplex"*, illetve később az *„integrált"* történelemtanítás címszaván, illetve követelménylistáján értettünk és értünk. Azt, hogy tantárgyunknak a korábbinál szélesebb horizontúnak kell lennie, a múltat összetettebben kell bemutatnia. Ezért nemcsak a történelemtanítás (s rendszerint egyben a történettudomány) eddigi elhanyagoltabb területeit – például a

technika- és tudománytörténetet, a művelődéstörténetet – kell jelentőségének megfelelően beilleszteni tananyagába, hanem a rokontudományok elemeit is integrálni kell a régészettől és a néprajztól egészen a szociológiáig.

A tananyagbeli követelményekhez kapcsolódnak a *világnézeti nevelés és a sokoldalú személyiségfejlesztés* elsődlegesen a történelemre szabott, vagy az iskola egészére tervezett, de a történelemtanításra maradt, s elsősorban a történelemtanítástól számon kért követelményei. A terhek megosztása – különösen amit az integrált történelemtanítás címszava alatt találunk – messze meghaladja a tárgy teherbíró képességét.

Vajon reális követelmény-e az, hogy a gimnázium első három osztályában a réginél – az arányeltolódások miatt – sokkal kisebb óraszámban nemcsak a fejlődés „fő vonalát", „klasszikus" vonulatát, hanem az eltérő vonalakat is bemutassuk? (Pontosabban a „fejlődés területenkénti különbségeit, ütemeltolódásait és változatait".) A történelemtanítás óraszáma elbírja-e, hogy az eddiginél jobban kiterjesszük a történelem horizontját a közép-kelet-európai régió irányába és az Európán kívüli világra? Ezenkívül – hogy folytassam a teljességre egyáltalán nem törekvő felsorolást – az egyes csomópontoknál adnunk kellene „a világ akkori teljes képét". Ennyit nem lehet jó lélekkel vállalni. S „az önálló kutatómunkában" való jártasságot sem szabad a középiskolásoktól elvárni.

A tantervi irányelvek tulajdonképpen összegezik mindazokat a követelményeket, amelyeket jó lenne, kívánatos lenne megvalósítani, de amelyeket még a történettudomány sem oldott meg ebben a teljességében. A valóság nem bírja el az irreális vállalásokat. Történelemtanításunk jelenlegi problémái jelentős részben ebből erednek. A torzulások és ellentmondások okait keresve elsődlegesen az elhibázott arányokra kell rámutatnunk. Az arányok rendkívül sokrétű kérdését vizsgálva elsőnek az egyetemes és a nemzeti történelem arányairól kell szót ejteni.

Történelemtanításunk nagyon helyesen abból indult

ki, hogy ideje túllépni a szűk, provinciális szemléletet sugalló: „Extra Hungariam non est vita, si est vita non est ita" – szemléleten. Hogy valós nagyságrendet és nem korlátolt, kuruckodó nemzettudatot kell kialakítania. Abban is helyes volt a kiindulópontja, hogy ehhez egyetemes történeti kereteket kell adnia. A tévedés és a torzulás gyökere ott ragadható meg, hogy ez elsősorban tananyag és nem történetszemléleti, mennyiségi és nem minőségi kérdésként vetődött fel. A gyakorlatban ebből az következett, hogy az egyemetes történelem részaránya megnőtt – a középiskolában a tananyag közel kétharmadát teszi ki. A megoldást mégsem érzem megnyugtatónak. Részben azért, mert az egyetemes történelem tananyagként túlságosan önállósult, a kelleténél erősebben kivált, különvált a magyar történelemtől. Részben pedig azért, mert terjedelméhez mérten is túl sokat vállalt, s ezért a maga rendkívüli komprimáltságában – különösen vonatkozik ez a francia forradalom előtti periódusokra – rendszerint megreked az utalások, a félig vagy alig érthető utalások szintjén. Így ebben a formájában éppen azzal marad adós, amit adni kellene: olyan szélesebb történelmi kerettel, amelyben a nemzeti történelem eseményei, erőfeszítései, sikerei és kudarcai valós értelmezést kapnak.

Az egyetemes történelemmel szemben visszaszorult a nemzeti történelem, s ennek negatív visszahatását nagyon jól mutatják a felvételi vizsgák. Szándékosan nem a saját egyetemünk állásfoglalását idézem, hanem a Közgazdaságtudományiét, ahol egy évtizednél is nagyobb periódust feldolgozva úgy találták, hogy „a vizsgázók magyar történeti ismeretei minden korokban elmaradtak az egyetemes történetiek mögött". Ez a tény önmagáért beszél, s ez a tény különösen akkor megdöbbentő, ha a teljesítmények színvonalát vesszük figyelembe. Miért nem merjük jobban – arányaiban is következetesebben – történelemtanításunk középpontjába állítani a nemzeti történelmet?

A nemzeti történelemmel kapcsolatban még egy elszomorító jelenségről kell szólni: a nemzeti történe-

lem távlatainak beszűküléséről, történelmimúlt-képünk szegényedéséről. Ez pedig kardinális kérdést érint: a nemzettudatot, az identitás kérdését. Az első osztrák–magyar tankönyvegyeztetés alkalmával 1965-ben az osztrák delegáció vezetője a saját múltkeresésük gondjaival összefüggésben azt mondta beszélgetés közben: „Könnyű önöknek, önöknek ezeréves történelmük van". Ma ez már csak részben igaz! Ha tudniillik azt nézzük, hogy mi él ebből az ezeréves múltból – a mérleg elkeserítő.

A nemzeti történelem – a jól-rosszul megértett – XIX–XX. századra korlátozódik. A korábbi századokból már csak az államalapítás, a Hunyadiak, a parasztháború és a Rákóczi szabadságharc emelkedik ki egyre bizonytalanabb körvonalú magányos szigetként! Úgy tűnik, hogy a többiről lemondtunk! (Az érettségi tételekben is!) A törökellenes harcokról, Erdélyről, Bocskairól, Bethlenről még a felvételre jelentkezőknél sem merünk érdeklődni. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a történetiségét különben is aggasztó mértékben föladó irodalomoktatás a régi magyar irodalomról szinte teljesen lemondott, hogy az érettségiző diák számára „az élő" irodalomba már Ady sem tartozik bele, akkor világos, hogy a magyar múltkép s a magyar kulturális örökség milyen aggasztó mértékben zsugorodik. Pedig a nemzeti történelem sajátos vonásai leginkább a korábbi századokban ragadhatók meg!

Az arány kérdését a legújabb korral kapcsolatban is föl kell vetni. Az egyes korszakok közötti arányok drasztikusan eltolódtak a legújabb kor javára. Például a szakközépiskolában a most érvénybe lépő tanterv szerint az első két év anyaga az őstörténettől 1871-ig terjedő több évezredet fogja át, míg egyetlen évszázad marad a III–IV. évre, ahol az óraszám is magasabb. Az előző tantervben ez csak a IV. oszt. anyaga volt. Ez akkor is végletesen aránytalan, ha figyelembe vesszük, hogy az életünket *közvetlenül* meghatározó események erre a századra esnek. Hasonló a helyzet a gimnázium és az általános iskola tantervében is. Ez az egyoldalúság az általános mű-

veltség és a politikai műveltség szempontjából fontos korszakot ejt ki a történelmi emlékezés rostáján.

A torzulás oka egy helyes alapelv túlhajtott, kiegyensúlyozatlan alkalmazása. Természetes követelmény, hogy minden iskolázott magyar állampolgárt be kell vezetni a jelenkor történetébe, hogy igyekeznünk kell megértetni mindazt, ami határainkon belül s ami a nagyvilágban történik. De súlyos hiba ezt egyoldalúan mennyiségi kérdésnek tekinteni. A gyakorlati élet tapasztalatai elég határozottan figyelmeztetnek arra, hogy a legújabb kor ilyen arányú tanítására sem a tudomány, sem az iskola nincs kellően fölkészülve.

Anélkül, hogy teljességre törekednék, felsorolok néhány olyan nehézséget, amely jellegzetesen a legújabb kor tanításával kapcsolatos. A tananyag nem elég kialakult; nem elég differenciált; nem elég stabil, túl érzékeny a politikai változásokra; anyagmennyiségben nem elég egyenletes, helyenként túl sok adattal zsúfolt, helyenként túl általános; nyelvezete, stílusa eltér a korábbi koroknál megszokottól. A tanár számára nehézséget okoz, hogy a legfontosabb dokumentumokhoz csak részben jut hozzá, hogy az állandó változások elvi értékelése, meggyőző magyarázata rendkívül átfogó politikai, ideológiai tájékozottságot kíván, amire a tanárnak sokszor sem ideje, sem kellő affinitása nincs. A tanár pedagógiai és emberi magatartása is a szokottnál nehezebb próbának van kitéve, hiszen koránál, tapasztalatainál fogva, esetleg a sorsdöntő évek küzdelmeinek aktív résztvevőjeként másként látja a közelmúltat, mint a történelmi távlat nélküli, sokszor hiperkritikus ifjúság.

Sajátos tény, hogy a mennyiségi növekedés – legalábbis eddig – nem eredményezte a legújabb kor alaposabb ismeretét. „A legújabb kort tekintve a tanulók ismeretei történelemtudásuk átlagos színvonala alatt maradnak" – állapítják meg a Közgazdaságtudományi Egyetem oktatói a felvételizőkről. Tapasztalataik teljesen egybevágnak a miénkkel, s ami még inkább elgondolkoztató, úgy tűnik, hogy ez – bár ter-

mészetesen más fokon – az utolsó szigorlatukat tevő történészhallgatókra is áll.

A viszonylagos kudarc okai részben a már korábban felsorolt nehézségekkel, részben pedig más eredetű hiányosságokkal magyarázhatók. Éppen a korábbi tananyag elszegényesítése miatt nem látják az előzményeket, mennyiségileg nem tudják elrendezni, értelmezni, átfogni, belső összefüggéseit fölismerni. Sokszor pedig egyszerűen hiányzik a kellő élettapasztalat. Az mindenesetre világos, hogy a kérdés nagyon összetett, s csak a politikai vezetés, a tudomány, a pedagógia összefogása, együttműködése segíthet.

Egész történelemoktatásunk hatásfokát csökkenti a túlzott absztrakció. A történelmi fejlődés törvényszerűségeit érzékeltetni akarván fogalmi absztrakciókkal élünk. A gazdasági, társadalmi folyamatokat, a társadalmi viszonyokat, a politikai erőviszonyokat, a munkásmozgalom alakulását elemezve stb. megint csak absztrakciókkal élünk. Túl nagy, túl zsúfolt a tananyag, s túl kevés a rendelkezésre álló oldalszám a tankönyvben, túl kevés az idő az osztályban. Hogyan lehet ezt áthidalni? Absztrakciókkal! A történelmet egyre inkább a filozófia, a politikai gazdaságtan, a tudományos szocializmus nyelvén és fogalmaival mondjuk el. Méghozzá teljesen függetlenül attól, hogy az egyetemről vagy az általános iskoláról van-e szó. A 8. általános – még forgalomban levő – tankönyvének első leckéi például a következőket tárgyalják: „1. Hogyan vált a szabadversenyes kapitalizmus monopolkapitalizmussá? 2. Az imperializmus kiélezi a tőkés rendszer ellentéteit." Ennek megfelelő elvontságú a szöveg, s mivel a szerzők érezték, hogy a szöveg megemészthetetlen – a fogalmi nyelvezettel éles ellentétben –, leegyszerűsítő, primitív rajzokkal próbálták elérni azt, amire a szöveg reménytelenül alkalmatlan.

A torzulás oka világosan megfogalmazható: ismét csak túlhajtottunk egy helyes alapgondolatot – mégpedig iskolatípusra való tekintet nélkül. Rendkívül fontos, hogy a fejlődés törvényszerűségeit – az életkornak megfelelő szinten – megfogalmazzuk, de véle-

ményem szerint nem szabad emiatt a történelmet fogalmi nyelvezetre fordítanunk. A módjával alkalmazott absztrakció világnézetet tudatosító racionális élmény, a történelem absztrakciókkal, fogalmakkal való helyettesítése azonban elidegenít.

A túlzott absztrakció miatt a történelemtanításból lassan, fokozatosan kiszorulnak az események. A történelmi személyiségek – élő, emberi figuraként – egy-két kivételtől eltekintve már korábban száműzetésre kényszerültek. Szerepük arra korlátozódik, hogy homlokukon a pozitív vagy negatív minősítő bélyeggel, a történeti törvényszerűségek hordozói, megtestesítői legyenek.

Az eseménytörténet a történettudomány másodrangú, amolyan részben megtűrt, de inkább megvetett, alacsonyabb rendűnek bélyegzett része lett. A gimnáziumok új tantervéhez készült *Útmutató* kéziratában a következőket olvashattam: „Az eseménytörténet javarészt kiegészítő anyaggá vált", amelyet kérdezni, számon kérni, osztályozni tilos! A „legfontosabb, hogy a tankönyvben benne van..., a tanuló bármikor elolvashatja s a tanár – saját belátása szerint – bármikor földolgozhatja". A „sztori" úgyis ragad – írja másutt a szerző. (S ebben még igaza is van. Csak azt nem tudom, hogy miért kell róla lemondani.)

A nagy baj az, hogy ugyanakkor az eseménytörténeti rész szolgálna indukciós bázisként, vagyis a következtetések, az „összefüggések" megalapozására. Mivel pedig az indukciós bázis szegényes, de a belőle levont „összefüggések" száma viszonylag igen magas, ebből az következik, hogy az úgynevezett összefüggések mögött – az esetek túlnyomó hányadában – nincs egyéb üres szólamnál. Sokszor – ezt a felvételiknél gyakran tapasztaljuk – félig sem értett dolgok nagyképű előadása lesz az „eredmény".

Igen jellemző tünet a sematizmus, előre gyártott üres sémák alkalmazása, frázisok pufogtatása. A frázisalkotásnak megvan a maga nagyon egyszerű kaptafája. Valós történelmi fogalmak szerepelnek benne, csak éppen konkrét tartalom nélkül. A frázisalkotás

azért olyan kísértő, mivel nagyon szegényes történeti szókincs is elegendő hozzá, és máris kész a minden alkalomra használható fordulat. Alanya vagy tárgya a nép, a jobbágyság, a munkásosztály, a földesurak, a Habsburgok stb., akik elnyomnak, illetve akiket elnyomnak stb. Különösen a XX. századdal kapcsolatban gyakoriak az ilyen sztereotípiák: „A munkások elnyomása mélypontra jutott." „A magyar munkásokat összefogta az elnyomás!" stb.

A frázisosság súlyosan torzítja a történetszemléletet. Tudománytalanná teszi. Ennek bizonyítására elég rámutatnunk arra, hogyan torzul el a marxizmusnak az osztályharccal kapcsolatos alaptétele. A gyakorlatban a frázisok gyakran kapnak „osztályharcos" külsőt. A „jobbágyság elnyomása állandóan fokozódik"; „a jobbágyság helyzete állandóan rosszabbodik" – évszázadokon keresztül! Ez persze időtlen séma, mert elég a jobbágyságot a proletariátussal helyettesíteni.

Előadásomban – miután az, bár ezzel összefüggő, de mégis más témakör – nem kívánok kitérni azokra a konkrét eseményekkel kapcsolatos szemléleti problémákra, amelyekből a származástudat újabb keletű zavaraitól a „válság és megújulás" legutóbbi 25 évének vitakérdéseiig meglehetősen sok van.

Befejezésül néhány gondolatot *az egyetemen folyó tanárképzésről*. A tanárképzésre és a közoktatásügy egészére vonatkozó koncepciók kiforratlansága, a tanári pálya minden korábbinál alacsonyabb társadalmi értéke és méltánytalan anyagi nehézségei kedvezőtlenül hatnak munkánkra. A hallgatók között is inkább a tudományos pálya a vonzó, amely sajnos ma már alig kapcsolható össze a középiskolai tanári működéssel. Ezek a tények egyre inkább kontraszelekciós tényezőként hatnak. Fogy a magas hivatástudattal induló friss diplomások száma. Hallgatóink közül egyre többen nem pályát, hanem egyetemet választanak.

Nagy gondunk, hogy a különböző iskolatípusok között nem érvényesül egy valódi munkamegosztás. Ezt az egyetem érzi leginkább, hiszen mennél magasabb fokú intézményről van szó, annál halmozottabban érezni az előző iskolatípusokban felgyülemlett

mulasztások terhét. A hiányok – amiket mi annak ellenére érzünk, hogy nekünk van az országban a legnagyobb „merítési lehetőségünk" – szerintem két dologra vezethetők vissza: funkcióbeli bizonytalanságra és igénytelenségre. Az egyes iskolatípusok feladatai összemosódnak. A helyesírást például már az általános iskolában el kellene sajátítani, de a középiskola sem tanítja meg. Az egyetem pedig már nem tud erre berendezkedni. Alsó és középfokon nyolc éven át tanítanak nyelvet, nyelveket, a modern idegen nyelvek programját mégis gyökeresen meg kellett változtatni, az első évet nyelvtanításra szánva, mert még a viszonylag legjobbaktól sem lehet elvárni azt, ami korábban még természetes volt, hogy tudniillik az első egyetemi órától kezdve a választott nyelven lehetett tudományos igényű előadásokat tartani. Ugyanakkor viszont – a tantervi követelmények szerint – a fakultáció már a középiskolában olyan speciális témakörökben való elmélyedést, sőt kutatást ír elő, aminek a lehetőségét csak a felsőoktatás biztosíthatja.

Az egyetem viszont ma is egy kicsit a közoktatásügyön kívüli intézménynek tekinti magát. Módszereiben megkövesedett, nehezen alkalmazkodik az élet követelményeihez. A középiskolával való szerves kapcsolata – amit korábban a középiskolából kikerült professzorai biztosítottak – megszűnt. Emiatt a középiskola igényeit sem tudja mindig érzékelni. Az egyetem bizonyos értelemben elszigetelődött.

Részben rajtunk kívül álló okok miatt nem tudunk túljutni azon az alapproblémán, hogy milyen legyen a tanárképzés, illetve a bölcsészképzés. Az egyes stúdiumok nem illeszkednek elég szervesen. Külön, párhuzamosan folyik a szakmai, az ideológiai, a pedagógiai képzés, s közöttük a szükségesnél jóval kevesebb a kapcsolat. A szakmai képzés egyenetlen, ha a kívánatos ismereteket, ha a megfogalmazott s a ténylegesen számonkért követelmények közötti különbségeket nézzük. A problémákat lehetne tovább sorolnunk, de úgy hiszem, jelzésnek ennyi is elég.

Előadásom bizonyára túl sötétre sikerült. Jól tu-

dom! Elismerem, hogy eredményekről, biztató jelekről is lehetne szólni. Erőfeszítésekről, őszinte elismerést érdemlő szándékokról. De a problémák ettől még megmaradnak. A problémákat nem szabad semmibe venni. Ahhoz túlságosan súlyos kihatásúak. Szólni kell róluk, hogy segíteni lehessen.

IRODALOM

Az előadás megállapításait az általános iskolai, a szakközépiskolai, a gimnáziumi tantervekre és tankönyvekre, illetve az MTA II. Osztálya számára készített *Buza–Csató*-féle fölmérésre (MKKE) és a saját tapasztalatainkra alapoztam. Előadásom közvetlenebb előzménye két folyóiratban megjelent cikkem:
Történelemtanításunk gondjai. Történelmi Szemle 1974. I–II. sz.
Középiskolások az egyetem küszöbén. Pedagógiai Szemle 1979. 5. sz.

NAGY JÓZSEF

Közelmúltunk története az általános iskolai tanárok történelemszemléletében

Történeti tudat – nemzeti tudat – társadalmi tudat szoros összefüggésben vannak egymással. Helyesen értelmezett és kialakított történeti tudat nélkül nem lehet reális nemzeti tudat, e nélkül pedig nem szilárd a társadalmi tudat sem.

A társadalmi tudat kialakítási folyamatának egyik lényeges tényezője az általános iskolai történelemtanár. Az általános iskola elvégzése elvileg minden magyar állampolgár részére kötelező, s 16 éves korig a lakosság több mint 90%-a ezt teljesíti is. Az általános iskola elvégzése után a fiataloknak mintegy 40-45%-a tanul tovább középiskolában; a szakmunkásképző intézményekben pedig a közismereti tárgyak már csak kisebb óraszámban szerepelnek. Így az általános iskolai történelemtanításra várna az a feladat, hogy a történelmi alapismereteken keresztül lerakja a történeti tudat alapjait is.

Az általános iskolai tanárképzés jelenlegi rendszere 1947/48-ban bontakozott ki, s az első történelemszakos tanárokat 1950-ben bocsátották ki. Az egyetemek és a főiskolák az elmúlt bő három évtized alatt nappali és levelező tagozaton több mint tízezer történelemszakos nevelőt adtak a magyar közoktatásügynek. Ez a közösség egy emberöltő alatt egy egész új generációt nevelt fel, amelynek nemcsak az 1930-as évek jelentenek már történelmet, hanem a felszabadulás utáni évek, évtizedek is. Ennek a generációnak nincsenek élményei sem a német megszállásról, sem a

beszolgáltatásról, úgy fogadja el az eseményeket, ahogy az iskolában jól-rosszul megtanítják neki.

Ezért nagy a felelősségük az általános iskolai történelemtanároknak. De súlyos hibát követnénk el, ha a felelősség kérdését csak az általános iskolával szemben vetnénk fel. A történelmi tudat formálásáért felelősek a tanárképző intézmények és azok a történész szakírók is, akik munkáikban egy adott tényből egymásnak teljesen ellentmondó következtetéseket is le tudtak vonni. Igaz, nincs értelme az egymásra mutogatásnak, mert ebből a körből előre nem megyünk. Hogy a történelmi ismeretekkel hogyan állunk a középiskolák szintjén, azt az előttem szóló Unger Mátyás jól érzékeltette. Ha az ismeretszint ilyen alacsony, akkor milyen a történeti tudat? Meggyőződésem ugyan, hogy az utóbbi másfél-két évtized nagyarányú gazdasági és társadalmi fejlődése következtében népünk identitása korábban nem tapasztalt mértékben megnőtt, nemzeti tudata azonban sztereotípiák hangoztatásán nem megy túl.

Tehet-e azonban minderről az általános iskolai történelemszakos tanár? Hiszen az ő történelemszemlélete is – különösen, ha régebben végzett – komoly megpróbáltatásokon ment keresztül. Az 1950-es évek fekete-fehér korszaka csak hősöket és árulókat ismert, illetve régebbi történelmünket átszőtte a parasztság osztályharcos mozgalma. Aztán jött a „hamis tudat" korszaka, amikor kiderült, hogy szegény történelmünkben az is negatív volt, amit eddig pozitívumnak tartottunk. Végül kikötöttünk a deheroizálás mindent megkérdőjelező aspektusainál, amivel viszont reméljük, elértünk a negáció negációjához is.

Még bonyolultabb a szemléletformálás kérdése, ha a XX. századi magyar munkásmozgalom történetét nézzük. Volt egy szociáldemokrata párt, amely ugyan jelentős szerepet játszott a magyar munkásmozgalom történetében, de mindig opportunista volt, a baloldala is csak álbaloldal. Vagy itt van a magyar kommunista mozgalom értékelése az ötvenes évek első felében. Például eszerint Kun Béla hibát hibára halmozott, s szerencse, hogy akkor már ott volt Rákosi Mátyás,

aki az egész későbbi kommunista mozgalmat meghatározó egyéniség volt. Aztán a hatvanas években kiderült, hogy mégis Kun Béla volt a Tanácsköztársaság vezetője, még akkor is, ha 1979-ben Borsányi György bebizonyította róla, hogy ő is ember volt.

Vagy mit kezdjen egy vidéki tanár a magyarországi fasizmussal? Fasiszta volt-e Bethlen István is, vagy csak Szálasi volt az? De, lehet-e egyenlőségjelet tenni a Bethlen–Gömbös–Imrédy–Szálasi vonulat közé? Hogyan értékelje a féligazságokat kimondó irodalom alapján a tanár a párizsi békét? Trianon és Párizs formailag ugyanaz, de az egyik imperialista béke, a másikat viszont aláírta a Szovjetunió is. Közöttük nemcsak időben, hanem tartalmilag is nagy a különbség.

A történelem tanításának alapvető célja a hazafias érzés kialakítása és tudatosítása, a nemzeti tudat fejlesztése. Nemzeti történelmünk bővelkedik olyan korszakokban, amelyeket büszkén magunkénak vallhatunk, amelyeknek történelmi személyiségeit a nemzeti és társadalmi haladásért folytatott harcban joggal tekinthetjük elődeinknek. A szocialista társadalom azonban minőségileg más hazafiságot, szocialista hazafiságot vár a felnövekvő nemzedéktől. Rákóczi kurucai vagy 1848 honvédei a maguk idején a haladásért küzdöttek és tették amit kellett, de tekinthetjük-e őket a szocialista hazafiság eszményeinek? Úgy érzem, hogy a szocialista hazafiság példaképeit elsősorban a munkásmozgalomból, vagy éppen a kommunista mozgalomból kellene meríteni. Korvin Ottótól Ságvári Endréig hősökben és mártírokban bővelkedik a kommunista mozgalom. Ezek azonban nem emberek, hanem arc nélküli emlékművek, akikről nevükön kívül még a történelem szakra felvételiző érettségizett ifjúság is alig tud mondani valamit.

De ott van a Tanácsköztársaság valóban dicső példája, amikor az orosz munkásokat elsőként követve, a magyar proletariátus 133 napig dacolt az imperialista hatalmakkal és a szomszédos burzsoá országok katonai túlerejével. És ott van az oroszországi százezernyi magyar hadifogoly, akik az orosz Vörös Had-

seregben gyakran kritikus órákban és kritikus pontokon teljesítették internacionalista kötelességüket. Joggal lehetünk büszkék rájuk, de példájukat nem használjuk fel kellően sem a történelemtanításban, sem az ismeretterjesztésben. Mi az oka ennek? Túl közelinek tartjuk, vagy talán az, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom sem értékelte különösebben egyik cselekedetüket sem?

Ha pedig ezeket nem értékeljük kellőképpen, akkor XX. századi történelmünk további részeit jelenlegi felfogásunk szerint akár ki is dobhatjuk a pozitív példák kosarából. Mert volt egy első világháború, aminek semmi értelme nem volt. Sőt! Idegen célok érdekében áldozták fel magyar katonák százezreit, ráadásul jött Trianon. Volt egy második világháború, aminek még kevesebb értelme volt, ráadásul mi voltunk a fasiszta Németország utolsó csatlósa. Csupa mélység, csupa regresszió, kollektív bűnösség, amelyen csak gyönge fénnyel pislog át a kommunista ellenállás mécsese. De lehet-e csak negatívumokkal pozitív hatást elérni? El lehet-e várni, hogy a felnövekvő nemzedék – amely a XX. századi magyar történelemből azt a következtetést vonja le, hogy mi minden háborúban vesztesek és büntetettek voltunk – ne csak élni, hanem ha kell, halni is tudjon a szocialista társadalomért?

A szocialista hazafiság erősen tudati kérdés, s a felnövekvő nemzedék identitásában erősen tükröződik a történelemtanárok szemlélete is. Természetesen nem lehet abszolutizálni az ő szerepüket sem pozitív, sem negatív értelemben, hiszen a család, a munkahely, a társadalmi közeg ugyancsak jelentős hatással van a fiatalok szemléletének alakulására, de nem lehet alábecsülni az iskola kiemelkedő szerepét sem. Meggyőződésem, hogy történelem szakos tanáraink döntő többsége őszinte híve szocialista társadalmunknak, és ilyen szellemben neveli tanítványait is. De fel kell tenni a kérdést: ki tudja pontosan megvonni azt a cezurát a nemzeti tudat fejlesztésében, hogy az meddig igaz hazafiság, és hol kezdődik a nacionalizmus? Melyikünk nem találta szemben ma-

gát ezzel a problémával akár írás, akár oktatás közben? Miért várjuk el az általános iskolai tanártól, hogy jóval kisebb tudásanyag birtokában választ adjon olyan kérdésekre, amelyekre a történettudomány sem adott még választ? Ráadásul az általános iskolai tanár egyszerűbb közegben él, ahol a hangok felerősödnek, s ahol a legjobb szándékú kijelentéseket is félre lehet hallani, vagy félre lehet érteni. Elég egyké figyelmeztetés, és utána kerül minden olyan kérdést, amely miatt elmarasztalhatnák, megróhatnák, s megmarad a biztonságos sémáknál.

Az igazán nehezen megválaszolható kérdések éppen közelmúltunk történetével kapcsolatosak. Mit tud a történelemtanár Magyarország második világháború alatti történetéről, Magyarország katonai részvételéről? Különösen az utóbbiról vajmi keveset. Még a legigényesebb összefoglaló munkák, mint a tízkötetes Magyarország története VIII. kötete is két oldalon elintézi a II. magyar hadsereg pusztulását, Horváth Miklós 1958-ban megjelent könyve pedig már kissé beporosodott. Több mint két évtizede hadtörténész nem vállalkozott arra, hogy megírja a katonai részvétel hiteles történetét. Pedig igény van rá. Nemeskürty István Requiemje 1972-ben napok alatt elkelt, s azóta több kiadást megért. De Nemeskürty nem történész és nem is akar az lenni. Történészberkekben nagy vihart felkavart munkája csupán hiánypótló mű, és tíz éve várja már a történészek szakszerű reagálását.

Így vagyunk tulajdonképpen a háború alatti függetlenségi és ellenállási mozgalommal is. Egy alapkönyvünk van erről a témáról, Kállai Gyulának a többször újraírt és sok kiadásban megjelent munkája. Ez volt a kötelező olvasmány egyetemeken, főiskolákon 1950-ben és 1980-ban is. Ne legyünk igazságtalanok. Az utóbbi tíz évben több jó könyv és tanulmány jelent meg főleg Pintér István, Harsányi János, Godó Ágnes tollából, csak ezek vagy egy-egy résztémát tárgyalnak, vagy kis példányban jelentek meg. Kállai Gyula könyve is hasznos munka, és nem véletlen, hogy 1981-ben már hatodik kiadását érte meg. De

egysíkú. Benne az ellenállási mozgalom egyenlő az illegális kommunista mozgalommal, amelyhez időnként csapódtak még mások is. A mozgalom zászlóvivője, irányítója azonban mindenhol és mindenképpen a kommunista párt volt.

Anélkül, hogy az ellenállási mozgalom jelentőségét kicsinyíteni akarnám vagy megkérdőjelezném, mégis megkérdezem: szüksége van-e a kommunista pártnak arra, hogy ezt a történelmi felelősséget magára vállalja? Mert ha a kommunista párt volt a németellenes, antifasiszta, háborúellenes szervezkedés irányítója és vezetője, akkor a kommunista párt a felelős a mozgalom gyengéiért, sikertelenségeiért is. Miért nem tudta elérni ez a függetlenségi mozgalom azt, hogy Magyarország ne vegyen részt a háborúban? Vagy ha már ezt meggátolni nem tudta; miért nem jött létre egy icipici fegyveres ellenállási mozgalom legalább 1943-ban vagy 1944 elején? Úgy gondolom, sokkal inkább igaz az, hogy a KMP egyik legfontosabb szárnyát jelentette az egyre terebélyesedő ellenállási mozgalomnak, amelyben azonban konzervatív, de németellenes erők is részt vettek. A polgári vagy éppenséggel arisztokratikus, klerikális ellenállásról azonban napjainkig sincs megbízható képünk. Az arisztokrácia körében levő ellenállásról Zilahy Lajosnak a Dukay-családról írt trilógiájából értesülhettünk. A katolikus egyház mentőakcióiról a pannonhalmi apátságról szóló tévéfilm és a Népszabadság egyik cikke tájékoztatott. A polgári ellenállás más mozzanatai egy-egy epizódban vagy emlékiratban villannak fel. Ezek nyilvánvalóan tudományosan még nem eléggé bizonyított tények.

Nem jobb a helyzet a fegyveres ellenállási mozgalom történetével sem. Mit tudnak a történelemtanárok vagy mit tud a szélesebb közvélemény a KISKA-alakulatról, az újpesti partizánokról (igaz, erről időben megjelent Földes László könyve), vagy a Görgey-zászlóaljról? Nem megdöbbentő-e, hogy csak 1958-ban jelent meg az első cikk arról, hogy 1945 február elején megalakult a budai önkéntes ezred, amelyben a szovjet harcosokkal vállvetve több

mint kétezer magyar katona harcolt a Vár, a citadella és a Déli-pályaudvar megtisztításáért, és sokan közülük hősi halált haltak, mások pedig magas szovjet kitüntetésben részesültek? Miért hallgattunk több mint tíz évig róluk? Annyira jelentéktelen epizódnak tartottuk, vagy nem illett bele abba a képbe, amit az ötvenes évek elején tudatosan kialakítottak a magyar nép második világháború alatti szerepével kapcsolatban?

1979 július végén Szlovákiában jártam, s bár még egy hónap választott el a szlovák nemzeti felkelés évfordulójától, már az egész ország lobogódíszbe öltözött, érződött a tudatos készülés az ünnepségre. Nagyon tudtam becsülni őket azért, mert tisztában vannak azzal, hogy egy ilyen fontos történelmi esemény mit jelent a szocialista hazafiságra nevelés szempontjából. Jelentőségében nem hasonlítható össze, de nekünk mégis lényeges a Mokan-komité működése. Sok év alatt jó néhány miskolci vagy Miskolc környéki levelező hallgatótól kérdeztem meg, hogy mi volt ez a szervezet. Sokan még a nevét sem hallották, többségük nem tudta megmondani a teljes nevét, működéséről pedig csak néhányan tudtak valamit, pedig ennek történetéről a legilletékesebb már az ötvenes évek elején népszerű könyvet írt.

A történelemtanárok lehet, hogy lelkesen beszélnek a törökellenes harcokról, de ha a XX. század bonyolult politikai történetét nem visszük közel hozzájuk, akkor hogyan tudják az ifjúsággal értelmi és érzelmi síkon egyaránt elfogadtatni e század történetének pozitív eseményekben is gazdag történetét? Marxista elhivatottságú szakemberek tollából sürgősen szükség lenne népszerű történeti munkák sorozatára, amelyek nem csupán szakmai berkekben aratnak sikert, hanem a legszélesebb tömegek között is. Nemzeti értékeinket devalválni, lebecsülni éppen olyan bűn, mint tudatlanságból vagy tudatosan a nacionalizmust táplálni. Mindkettő jól felfogott nemzeti érdekeinket sérti, szemben áll nemzetköziségünkkel, pártunk és kormányunk politikájával.

Hogy az utóbbi mennyire reális veszély, annak iga-

zolására hadd idézzem a Társadalomtudományi Intézetnek a társadalmi fejlődésről és társadalomtudományi kutatásokról közzétett legújabb összegezését, ahol a nemzeti tudatról többek között a következőket írják: „A dicsőségérzettel szemben a nemzeti szégyenérzet igen magas arányban jelentkezik, főként a fiatal korosztálynál, a 40–50 éveseknél, a felsőfokú végzettségűeknél (74%!); indoklása általában 1945 előtti történelmünkre utal, ritkábban napi gondjainkra. Regisztrálható a »kis ország« komplexus is. A magyarság és más népek közötti viszonytípusok kutatásából kitűnik, hogy a kérdezettek többsége olyan erőtérben látja a magyarságot, ahol mások sokat árthatnak és segíthetnek nekünk, ugyanakkor mi csak kevéssé vagyunk, lehetünk aktív tényező." (Társadalmi fejlődés, társadalomtudományi kutatások 1976–1980. Bp., 1982. II. köt. 57. old.)

A „kis ország" mint politikai tényező önmagában még nem pesszimista megállapítás, és sok reális magva van. Jelen összefüggésében azonban mégis regresszív, amely a két világháború közötti harmadikutas nézetekből táplálkozik, de kétségtelenül visszavezethető az 1950-es évek első felének politikai és történelmi értékelésére is. A fiatal korosztálynál azonban ez a történelemszemlélet csak úgy értelmezhető, hogy a felnőtt nemzedék, köztük a pedagógusok még mindig ezt a „nemzeti szégyenérzetet" táplálják az ifjúságba. Sok hibáját lehet felsorolni történetírásunknak, de azt semmiképpen, hogy az 1950-es évek sémájára épít. A történetírásunkban bekövetkezett pozitív változások kedvezően befolyásolták a történetírók és az olvasók kapcsolatát is, de ez a változás általános iskolai történelemtanításunkban még alig érzékelhető.

Nem véletlen, hanem szükségszerű folyamat volt, hogy az 1960-as évek végén megélénkült az érdeklődés nemzeti történelmünk iránt. Ennek csak egyik összetevője volt az, hogy a tapasztalt marxista kutatók mellett ebben az időben lépett fel erőteljesen az a fiatal történésznemzedék, amelyet már nem érintett a felszabadulás előtti nacionalista és szellemtörténeti irányzat, és amely hamar le tudott számolni az

1950-es évek citatológus, dogmatikus szemléletével is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az 1960-as évek végére következett be gazdasági helyzetünkben egy erőteljes fellendülés, s az általános anyagi jólét talaján egyre többen fordulnak a magyar sorskérdések, de különösen a közelmúlt sorskérdései felé.

Nemzeti történelmünk bővelkedik tragikus fordulatokban. Mohács után két évtized telt el kölcsönös vádaskodással és hibakereséssel, az 1849-es forradalom és szabadságharc bukása után még 1867 is csak vontatottan hozza meg a feloldódást. A Tanácsköztársaság után a kommunista emigráció önostorozása csaknem egy évtizedig tartott. A második világháború után a fasizmus bukása és a felszabadulás ellenére sokk érte a magyar társadalmat, amelyből ugyan a szocialista forradalom győzelmével kilábalt volna, ha a dogmatizmus, majd a revizionizmus meg nem gátolja, sőt vissza nem veti ezt a fejlődést. Az ellenforradalom leverése utáni gazdasági és társadalmi konszolidáció viszont érthetővé tette a történelem iránti érdeklődés megnövekedését. Talán úgy is megfogalmazhatnánk, hogy az egyén és a társadalom anyagi jólétének mérhető és érzékelhető javulása tömegméretekben felvetette azt az igényt, hogy nézzünk szembe nemzeti történelmünkkel.

Különösen két korosztályra volt jellemző a tisztázásnak ez az igénye. Az egyik az, amelyik maga is tevőlegesen részt vett a világháború alatti eseményekben, esetleg abból sok részletet ismert is, de egységben nem látta a történelmi folyamatot. A másik jelentős nagy csoport a felszabadulás után születetteké, akiknek semmilyen élményük nincs a világháborúval kapcsolatban, amely a fekete-fehéren ábrázolt sematikus iskolai történelemtanításon túl szinte hallomásból sem ismeri az 1941-1945 közötti időszakot. A mi nemzedékünk az első világháborút nem elsősorban iskolai tankönyvekből ismerte meg, hanem az idősebb nemzedék elbeszéléséből. A második világháború egykori katonái nem beszélnek. Sokszor még családi körben sem. A kollektív bűntudat, az utolsó csatlós bélyegét sikerült beleégetni a tábornoktól a közka-

tonáig mindenkibe, akit a behívó parancs a frontra kényszerített.

A felszabadulás utáni nemzedék – teljes joggal – nem hajlandó magára venni ezt a szégyenbélyeget. Keresi közelmúltunk történelmének igazságát, és még inkább keresi utolsó fél évszázados történelmünkben azt a pozitív magot, amelyre támaszkodhat a maga történelemformáló munkájában. E korosztály egyik képviselője, Domonkos László, így ír az Élet és Irodalom 1982. május 21-i számában: „A nyomozást feladván csak azt bánom, így utólag, miért is nem volt időm és lélekjelenlétem elmondani a telefonálónak... Mit is? Hogy mindössze 30 éves vagyok és nemzedékem (micsoda szó, még mindig szokni kell mögöttes, zordon tartalmát) sosem volt mértékben éhezik hazája közelmúltjára? Hogy a doni második magyar hadseregről csak az egyetemen hallottunk, s akkor sem előadáson, hanem Nemeskürty István révén? Hogy Rajk László, Zöld Sándor, vagy éppen Stomm Marcell nevét a mai napig alig-alig ismerjük, s ha ismerni véljük, az jószerével még rosszabb? Hogy egy-egy véletlen folytán, ha a húsz–harminc–negyven évvel ezelőtt történtekről beszámolni hajlandó idős emberrel találkozunk, az nekünk olyasféle élmény, mint a félhomályos barlangban tévelygőnek a megtalált, felsejlő kijárat fényvillanásait csodálkozva, meglepett örömmel észrevenni? Hogy az egykorú kortársak mellett főleg mi adunk csillagászati összegeket a feketepiacon Kádár Gyula könyvéért, és mi szorongunk az egyetemi klubban, ha Marosán György emlékezik? Hogy nekünk a múlt, a történelem nem adott stúdium, hanem minden kriminél izgalmasabb logikai-eszmei társasjáték, a hőn áhított *Megoldást* keresvén?"

Az igény tehát adott, de nem mindegy, hogyan elégítjük ki. Miközben a hivatásos történészek nem reagálnak az igényekre, szép számmal jelennek meg a problémával foglalkozó memoárok és szépirodalmi művek. Szükség van ezekre az emlékiratokra, hiszen írójuk cselekvő részese volt az adott kornak, és feltételezhető, hogy több évtized távlatából Kádár Gyula

vagy Bárczy János sine ira et studio írják le a kort és benne saját szerepüket is. A történésznek azonban hivatalból bizalmatlannak kell lennie minden önéletírással, visszaemlékezéssel szemben, mert a szubjektív tényezőt ebből a műfajból nem lehet kiiktatni. Még inkább így van ez a szépirodalommal, a Parázna szobrokkal vagy a Kompország katonáival kapcsolatban. Nagyon érdekes olvasmányok, és izgalmasak. De amilyen megállapításokat Cseres Tibor Stomm Marcell szájába ad a hadifogolytáborban Rákosi ottani beszéde után, az felér egy vádindítvánnyal, de legalábbis érthetővé teszi a felszabadulás után a demokratikus hadsereg létrejötte körüli huzavonát.

De vajon így történt-e mindez? Bennem ott a kétely, s ez nem is oldódik fel mindaddig, míg a korszakkal foglalkozó történészek meg nem cáfolják. Így van-e ez azonban azok körében is, akik feloldozást várnak a magyar múlt egyik terhes korszaka alól és „csillagászati összegeket" fizetnek a több kényes kérdést nem a tankönyvek szerint tárgyaló Kádár Gyula könyvéért. Nem képzelhető-e el, hogy középiskolai tanárok a korszak tárgyalásakor elsősorban éppen ezeket a munkákat használják fel szemléltetésként, mint hiteles dokumentumokat? Tudom, nem csupán ezen múlik a történelemtanítás eredményessége, de éppen a megnövekedett érdeklődés megkövetelné, hogy *történeti hitelességgel* is választ kapjunk ezekre a kérdésekre.

A felszabadulás utáni időszak megítélésénél úgy érzem, egy lépéssel előbbre vagyunk. 1978-ban megjelent a magyar népi demokrácia története, amely 1962-ig jó összefoglalását adja a korszak főbb vonulatainak. Természetesen itt is bőven vannak „fehér foltok". Mikor kezdődött a szektás politika a kommunista pártban? Volt-e Nagy Ferenc-féle összeesküvés? Mennyiben befolyásolták a „kék cédulák" az 1947-es választást? Hogyan történt meg a két munkáspárt egyesítése? Csupán néhány kérdés, egy kis csokor abból a tömkelegből, ami még tisztázásra várna az 1948-ig terjedő korszakból. Tudom, hogy korlátozottak a kutatási lehetőségek, vannak tabu-

témák, amelyeket vagy még élő személyek miatt, vagy más okból nem lehet kutatni vagy nem célszerű publikálni, de a memoárirodalom itt is terjed. És nem biztos, hogy az 1947-es választásról Vas Zoltán rövid cikkének megjelenése a Históriában célszerűbb volt, mintha a korszak valamelyik kommunista meggyőződésű, szakavatott kutatója az egész problémát előzményeivel együtt feltárja.

Még inkább felvetődik a tisztázás igénye az 1950-es évek első felével kapcsolatban. Ez már teljes egészében a mi korszakunk, erényeivel és hibáival együtt. De ebbe a történelembe beletartozik 1956 is. Következetes munkával alapos elemzés alá kell venni, az eredmények elhallgatása nélkül, azokat az okokat, társadalmi és politikai torzulásokat, amelyek 1956 őszéhez vezettek. Az egész korszak társadalmi-politikai megítélése fontos a politikai vezetés szempontjából, de fontos a történeti tudat, sőt a nemzeti tudat fejlesztése szempontjából is. Mindazt, ami hazánkban 1957 óta végbement, csak az előzmények reális ismeretében tudjuk igazán megérteni és megértetni, a maga teljességében értékelni.

Az elmúlt 25 év bebizonyította, hogy az út, amit Kádár János és elvtársai 1956. november 2-án választottak, célravezető. Biztosak lehetünk abban, hogy jelentudatunk, a mi „nemzetközi közmegegyezésünk" csak tovább erősödik közelmúltunk mielőbbi teljes feltárásával.

*

Az MSZMP KB 1982. április 7-i ülésének a közoktatás további fejlesztésével kapcsolatos állásfoglalása kimondja: „A felnövekvő generációk társadalmi-nemzeti azonosulása, szocialista hazafiságra és internacionalizmusra nevelése szempontjából fontos feladat a tanulók történelmi tudatának fejlesztése, különösen a közelmúlt történelmének jobb megismertetése és megértetése". Az állásfoglalás egy másik bekezdése a pedagógus-továbbképzéssel foglalkozik: „A továbbképzés átfogó rendszerének mielőbbi kialakításával

intézményesen biztosítani kell, hogy a gyakorló pedagógusok lépést tudjanak tartani a pedagógia, a pszichológia és a szaktudományok fejlődésével, és meg tudjanak felelni a folyamatos korszerűsítés követelményeinek, az oktatási rendszerben jelentkező speciális feladatoknak".

Azt hiszem, nem tévedek nagyot, ha megállapítom, hogy ma a pedagógusok körében csakúgy, mint az irányító szervekben dolgozók között kevés olyan van, aki az általános iskolai tanárok továbbképzésével elégedett lenne. A megyei továbbképző intézetek által szervezett komplex tanfolyamok esetlegesek, nincsenek összehangolva, és ritkán kerül egy-egy tárgy sorra. Ezen tanfolyamok is zömmel pedagógiai és módszertani kérdésekkel foglalkoznak, a szaktárgyi továbbképzés másodlagos. 1972-ben a párt oktatáspolitikai határozatának megjelenése után az akkori Művelődésügyi Minisztériumban külön csoportot hoztak létre a továbbképzés tartalmi és szervezeti kérdéseinek kidolgozására. Ez a csoport pár év múlva megszűnt, a továbbképzésben viszont semmi lényeges változás nem következett be.

Ha azt akarjuk, hogy a történelemszakos általános iskolai tanárok a „felnövekedő generációk társadalmi-nemzeti tudatát" helyesen, a társadalmi követelményeknek megfelelően tudják alakítani, akkor alapvető fontosságú, hogy megteremtsük azokat a lehetőségeket, amelyeknek keretében szakmai és módszertani tudásukat rendszeresen felfrissíthetik.

IRODALOM

Az állami oktatásról szóló 1972. június 15-i KB-határozat végrehajtásának tapasztalatai és a közoktatás további fejlesztésének irányelvei. Az MSZMP KB 1982. április 7-i állásfoglalása. Társadalmi Szemle 1982. 5. sz.

Társadalmi fejlődés, társadalomtudományi kutatások 1976–1980. Kossuth Könyvkiadó 1982.

Berend T. Iván: Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Kossuth Könyvkiadó 1980.

Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. 2. kiadás. Kossuth Könyvkiadó 1982.

Pataki Ferenc: Az identitás-alakulás kérdései a 70-es évtizedben. Lásd: Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Kossuth Könyvkiadó 1980.
Politikatudományi tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó 1981.

SZABOLCS OTTÓ

A közgondolkodás alakítása az iskolai történelemoktatásban

Az ifjúság történelmitudat-zavarait általában az iskolai történelemoktatás hibáinak szokták felróni. Ha a fiatalság közgondolkodásának hiányai nem kerülnek felszínre, akkor nincs baj a történelemoktatással. Ha valahol a fiatalok történetszemléleti hibái szembetűnővé válnak, akkor nem jó az iskolai történelemoktatás.

Sajnos a valóságban a kérdés korántsem ilyen egyszerű. A megoldás is épp ezért sokkal nehezebb, összetettebb, mint egyszerűen az iskolai történelemtanítás további korszerűsítése, javítása. Nem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy védem a történelemoktatás hibáit, hiányait, azonban csupán e látszat elkerülése végett nem akarok a valóságos okok elemzéséről lemondani. A dolgot ugyanis – mármint az ifjúság történelmitudat-zavarait – olyan sokrétűségében kell vizsgálni, amilyen az a valóságban. Ebben az összetettségben pedig csak egyik tényező az általános és középiskolai történelemtanítás, sőt az egész iskolai oktatás. S valószínűleg önmagában ma már nem is ez a legfontosabb tényező. Persze ez egyáltalán nem ment fel bennünket az alól a sürgető kötelezettségünk alól, hogy a történelemoktatás helyzetét elemezzük, hiányait és hibáit vizsgáljuk, s mindent megtegyünk a javításáért. Ugyanakkor a végeredmény, a tudat- és érzelemvilág szempontjából nem lehet az iskolai oktatást, s ezen belül a történelemoktatást kiemelni az egészből, s úgy tenni, mintha ez külön hatna, a többi tényezőtől függetlenül. Mintha egy

személyiségre nem együtt hatnának az iskolában kapott és szerzett információk, a televízió, a rádió, a sajtó nyújtotta élmények a mozgalmi, családi, baráti, társadalmi életből nyert történelmi információkkal, élményekkel. Nehéz megállapítani, hogy a mai agyonkommunikált, modern életvitelben mely hatások a legerősebbek általában. Még nehezebb megtudni, hogy melyek az egyén esetében. Ehhez egyrészt pontosan ismerni kellene a történelmi tudat kialakulásának útjait és összetevőit a személyiségfejlődésben általában, s minden egyes személyiség tudati kialakulásában sajátosan, vagy épp egyedileg. Ilyen jellegű megbízható vizsgálataink a történelmi tudat alakulására azonban nincsenek, helyüket csak feltételezések foglalják el. Ezért a történelemoktatás a személyiség fejlesztése szempontjából nem szintetizálta saját tudományos kutatásait és részeredményeit, inkább didaktikáját, mint tudományos elméletét volt még csak képes kidolgozni. Inkább az eszmei és politikai törekvések vezérelték tananyagának és tanítási koncepciójának a kialakításában, mint a személyiségfejlesztés objektív vagy legalább megközelítően objektív lehetőségei és szükségletei. Így azután sokkal inkább kiszolgáltatta magát az ideológia és a politika mozgásának éppúgy, mint a különböző személyiségfejlesztés objektív igényein kívülről jövő, kevésbé időálló elképzeléseknek, szempontoknak, ellenőrizhetetlen törekvéseknek – mint például a természettudományok. Részben ennek tudható be, hogy több – jórészt nem a történelemtanítás szakembereitől kiinduló változtatás – megreformálás, mint például a tananyagcsökkentés, az érettségi eltörlése, az osztályozás felfogásában történt változtatási kísérlet – és sorolhatnám tovább – többet ártott a történelemtanításnak, s ezen keresztül az ifjúság történelemszemlélete alakításának, mint használt. A történelemtanítás ügyébe való dilettáns vagy tudományosan alá nem támasztott, csupán hatósági beavatkozások nem vitték és nem viszik előre a tudatformálás javítását. Mondjuk ki itt magyarul, nagyon is él olyan nézet, hogy a történelemhez, s épp ezért a tanításához is minden

művelt s pozitív politikai felfogású ember ért, épp ezért beleszólhat. A történelemtudomány új eredményeinek ismerete és a politikai szilárdság azonban önmagában még senkit sem avat a történelemtanítás szakemberévé. Bizonyos igényű szakszerűség nélkül nem remélhető, hogy a jó tanács elegendő a hatékony szemléletformáláshoz.

Pedig az iskolai történelemtanítás objektív lehetőségei nem lebecsülendők a magyar iskolákban. Óriási eredménynek tekinthető, hogy a történelem óraszámai az általánosan képző iskolákban közel sem kerültek olyan hátrányos helyzetbe Magyarországon, mint a közeli és távoli szocialista és tőkés országok iskoláiban. Nálunk is meg kellett küzdeni azzal a téves – s jó darabig világszerte tért hódító – technokrata jellegű felfogással, hogy az ugrásszerű technikai fejlődés századában a tanulókat a természettudományok és a technika érdekli, a történelem elavult, s alig szükséges stúdium. A történelemtanítás keretei világszerte összeszűkültek szinte minden iskolatípusban és országban. Mi ugyanakkor megtartottuk hagyományos kereteinket, sőt az általános iskolában és a gimnáziumban még némileg növeltük is. Úgy tűnik tehát, hogy nem az óraszámokon múlik, ha a köztudatformálásnak az iskola nem tud eleget tenni. Legalábbis az általános iskolában és a gimnáziumban nem.

A valóságban azonban a helyzet mégsem ilyen egyszerű. Nem lehet egyszerűen egyenlőségjelet húzni a tanítás óraszámai és személyiségfejlesztési eredményessége közé, különösen nem olyan bonyolult kérdésekben, mint a történelmi tudat alakítása. De tekintsünk most el ettől, s nézzük meg először csupán a kereteket. A tanulóknak csupán 14-15%-a jár a viszonylag magas történelmi óraszámokkal működő gimnáziumokba. Mintegy 34-35%-a szakközépiskolákban tanul, ahol a történelem heti óraszáma már azonos azon országok lecsökkentett óraszámaival, amelyekről előbb szóltam. A tanulók több mint fele pedig szakmunkástanuló, s ebben az iskolatípusban eddig heti 1-2-2 volt az óraszám, s most, az ötnapos tanítási hétre való áttérés kapcsán kényszerű átren-

dezéskor az első osztályban – remélhetőleg csak átmenetileg – csupán kéthetenkénti egy órára csökkent. El lehet képzelni, hogy milyen hatékony lehet a történelemtanítás egy olyan iskolában, ahol minden szem a szakmai képzésre tekint, s kéthetenként egyszer 45 percre találkoznak a tanulók a történelemmel. Épp olyan életkorban, amikor a legfogékonyabbak a közélet iránt, s leginkább formálódik köztudatuk. Ez az iskolatípus szolgáltatja a munkásosztály utánpótlását.

Nem szeretnék abba a hiába esni, hogy a szakmai jellegű középiskolákra hárítsam a történelmi tudat hiányának a felelősségét. Hiszen a kérdés, amint már említettem, bonyolultabb s igazán csak az egész tudatfejlődésben vizsgálható. Menjünk most tehát dióhéjban végig a szervezett oktatás teljes kronológiai folyamatán.

A tanulók először az óvodában kapnak olyan élményeket, amelyek elsősorban valahol az érzelmi benyomások mélységeiben kezdik alakítani a társadalomhoz, a környezethez, a néphez, a hazához való viszonyukat. Népdalokat énekelnek, a környezetet járják s így tovább, olyan óvónénik segítségével, akik a történelemből csak a szakközépiskolai oktatás szintjén szerezték ismereteiket. Hogy az óvodás kisgyermeknél a történelem mint tudatos tényező nem lép be, az természetes. De rendszerint az óvónőnél sem lép be mint tudatos emberformáló tényező. Ez már legalábbis kérdéses! Menjünk azonban tovább!

Az általános iskola alsó tagozatán az olvasás tantárgyban találkozik a kisdiák először a történelemmel, történelmi olvasmányok, szépírók érdekes és lehetőleg megragadó történelmi tárgyú elbeszélései formájában. Ezt azok a tanítónők tanítják, akik a tanítóképzőben egyáltalán nem tanultak történelmet! Mintegy évtizede a tanítóképzőkben ugyanis kiiktatták a történelemtanítást! Így azután gyakran az a jobbik eset, ha az olvasmányokat a tanítónő nem magyarázza meg, nem beszéli meg történelmi szempontból a gyermekekkel. Azután az általános iskola következő osztályában a környezetismeretben találkoznak újra a tör-

ténelemmel, mint társadalmi környezettel – ugyanezek a tanítónők vagy legjobb esetben a földrajz és biológia szakos tanárok irányításával.

Amint már említettem, korántsem gondolom azt, hogy az iskolai történelemtanítás időkeretei meghatározzák az oktatás szellemiségét s köztudatformáló eredményességét. A keretektől mégsem lehet eltekinteni, mint az egyik befolyásoló tényezőtől. A másik befolyásoló tényező kétségtelenül az oktatás tartalma. Az a tartalom, amely megújulóban van, s permanensen kell megújulnia ahhoz, hogy valóban hatásos lehessen. Ezzel kapcsolatban sok minden elhangzott az utóbbi években, s az elhangzottakból valamennyi meg is valósult. Néhány alapvető nézőpont kezd közvéleménnyé formálódni, mint például a hagyományos történelemstúdium egy szélesebb körű társadalmi stúdiummá való kiszélesedése, Berend T. Iván megfogalmazása szerint „integrált történelem". Persze az általánossá váló alapvető elv gyakorlati értelmezése és tartalmi felfogása kérdésében már korántsem olyan egyértelmű a szakemberek közötti egység. Érdemes a kérdés egyes részterületeit vizsgálni, hiszen ezek értelmezésén nem kis mértékben múlik az iskolai történelemtanításnak az a tartalmi és pedagógiai koncepciója, amely azután lényegesen befolyásolja azt, hogy mennyiben tud majd a jövőben hozzájárulni a köztudat formálásához.

Alapvető nézőponti kérdés – amint már említettem –, hogy az iskolai történelemtanítást ne önmagában nézzük, hanem abban a közegben, amelyben hat az ifjúság személyiségfejlődésére, s ezen belül tudatának alakulására. Valaha az iskolai történelemtanítás volt az ifjúság történelmi információ- és élményszerzésének az alapvető forrása. Az iskolai történelemtanítás tehát többé-kevésbé zárt egységnek tekinthette magát, a saját maga nyújtott információin keresztül alakíthatta a tanulók tudatát és érzelemvilágát. Ezt tehette akár az iskolai történelemanyag egyszerű megtanításán keresztül is. Ma már, amikor a fiatalság a történelmi információk, élmények nagyobbik részét az iskolán kívüli, elsősorban tömegkommunikációs

forrásokon keresztül kapja, az iskola nem tekintheti magát zárt rendszernek, hiszen a tanulóra egyaránt s együtt hatnak az iskolában és a iskolán kívül szerzett történelmi információk, élmények. Az iskolának tehát a történelmi anyag, az információk szerzése és befogadása, feldolgozása szempontjából nyitottnak kell lennie. Nem a történelem hagyományos módon való megtanítását, hanem a mindenhonnan szerzett s minden módon kapott információk helyes rendszerezését kell középpontjába helyezni. Ezzel a történelemtanítás hagyományos stratégiája változik meg, nem a történelem megtanítását, hanem a történelmi megismerés megtanítását és rögzítését tűzi zászlajára. Mivel történelmileg megismerni csak a konkrét történelem elemzésén keresztül lehet, ezért a verbális tanulás helyett az elemzés, a hagyományos leíró tananyag helyett a forrás, az elemző leírás és a feldolgozandó pedagógiai apparátus került előtérbe. Így válik, válhat vagy válhatna a történelemtanítás a megtanulandó leírás szürkeségéből az önálló, munkán keresztül való megismerés izgalmas stúdiumává. Annál inkább, mert amíg az iskolai történelemtanítás önmagában zárt rendszernek tekinthette magát, s egységes, mindenkire egyaránt kötelező tananyagával nem kellett alkalmazkodnia az iskolán kívüli információkhoz, a tanuló az „eszi, nem eszi" mindenkire egyaránt kötelező megtanulandónak tekintette a tananyagot. Amióta az iskolai történelemtanítás kinyílt az iskolán kívüli információk irányába, azóta a tananyag is szükségszerűen differenciálódik, kötelező alapokra, s az adott helyen felvetődő információk szerinti differenciált elemzési anyagokra, a helyi adottságok szerinti, bővíthető, variálható tananyagra. Amíg a történelemtanítás zárt anyagával tények és következtetések rendszerét alkotta, a részlet és a végkonzekvenciák szempontjából is a megcáfolhatatlan igazságok gyűjteményeként jelent meg. A nyitott tanítás, az elemzéseken alapuló önálló megismerésre való törekvés a megismerés útját tette törvénnyé, nem a végeredményét. Azóta az iskolába bevonult a hipotézis, az ellentétes álláspontok ismertetése, a tudo-

mány útjának velejárói. Remélhető, hogy ez a felfogás egyre nagyobb tért hódít a tanítás mindennapi gyakorlatában, s előbb-utóbb hatása érezhető lesz a történelmi gondolkodás elmélyültebbé válásában, a köztudat zavarainak a csökkentésében. A zavart gyakran ugyanis épp a merev, pedagógiailag dogmatikus történelemtanítás kelti, amely a megismerésen keresztüli önálló ítéletalkotás készsége helyett végső igazságok „szent" gyűjteményeként akarja betanítani a történelem szociológiai sémává merevített általánosításait. Azután a tanultnak ellentmondó első elleninformáció, ellentmondás, több oldalú megvilágosítás ellenhatást vált ki a történelmet betanult, de történelmileg gondolkodni nem tudó fiatalban. Ekkor azután bekövetkezik a történelem betanításának reakciójaként a tudatzavar.

Nemcsak a történelmet tanuló ifjúságnak vannak azonban tudatzavarai, hanem a történelmet tanítóknak, sőt a történelemtanítást megtervezőknek, az egész oktatás kérdéséről vitázóknak is. Nem csupán abban, hogy a történelemtanárok több generációja nem úgy tanulta a történelmet, ahogy ma tanítják, s nem képes lépést tartani a kétségtelenül fejlődő tudománnyal. A kérdés az, hogy mi fejlődik gyorsabban: a tudomány vagy a tanárok tudományos ismeretei? Ismerve a jelenlegi pedagógusi elfoglaltságot, életformát, legalábbis kétségek támadhatnak ebben az irányban. Ez pedig egy ilyen jelentős oktatási stratégiaváltozás esetén már alapvetően érintheti a történelmi közműveltségi eredményeket.

Mégsem erről akarok most szólni, hanem a történelemtanítás felfogásával kapcsolatos néhány kérdésről. Amint már említettem, elvben elfogadottnak tűnik az ún. integrált történelem, a társadalmi megismerést szélesen értelmezett stúdium eszménye. Sőt az is evidensnek tűnik, hogy ez a múltbeli történelemnél lényegesen sokágúbbat, összetettebbet jelent. Értelmezhetjük úgy, hogy a történelmet kronológiai, topográfiai és fogalmi összetevőiben való lényeges totalitásában foglalja magában ez az integráció, beleértve tartalmi és megismerési lényegi totalitását egy-

aránt. Ennek első axiómája, hogy a történelmet csak teljes folyamatában, teljes terjedelmében és megismerése módjainak lényegi teljességében lehet megérteni. Ebben a lényegi teljességben minden fontos, mert feltételezi a másikat, tehát nem elhagyható. A történelmi tudat, ahogyan mi értelmezzük s szeretnénk fejleszteni, nem alakítható ki csupán a történelem egy darabjával, a tudat kialakítása szempontjából sem egyik történelmi korszakot, sem egyik civilizált földrészt, sőt a tudomány egyik ágazatát sem mellőzhetjük. Ez jelenti a *lényegi* totalitást.

Ez a felfogás tulajdonképpen lezárja vagy lezárhatja azt a vitát, hogy az iskolai történelemtanítás viszonylag szűk kereteihez úgy tudjuk a tanítás anyagát, illetve körét csökkenteni, hogy valamelyik korszakot, vagy valamelyik alapvető régiót kihagyjuk, vagy csak politikatörténetet vagy akár tudomány-, gazdaság-, technika-, vallástörténetet tanítunk. A történelem lényegi totalitásának az elve nem teszi lehetővé a tanítás körének ilyenfajta szelektálását.

A tanítás anyagába azonban nem fér bele minden, s a több tanítási anyag nem jelent feltétlen több eredményt, sőt egy ponton az anyagmennyiség a végeredmény tekintetében ellentétébe csap át. Ezért azután a szelekció helyes elveinek a megtalálása az eredmények szempontjából is alapvető kérdéssé válhat. Ha az itt elvetett szelekciós szempontok helyett másikat keresünk, úgy tűnik, nem marad más, mint az anyagnak a történelmi jelentőség szerinti csoportosítása. A történelmi jelentőség azonban bizonyos mértékig megítélés dolga! Minden ideológiai és politikai nézőponton túl felteszi azt a kérdést, hogy milyen szempontból nézzük a jelentőségét. A mi válaszunk mindig az volt, hogy az emberiség fejlődése szempontjából. Ez az általános megfogalmazás azonban közel sem szüntette meg a kérdőjeleket, amelyek a mai napig fennmaradtak. E kérdést a történelemoktatás a mai napig hagyományosan úgy hidalta át, hogy az alapvető társadalmi formák történetét tanítja, és semmit, vagy legalábbis keveset tud mondani arról, ami ezeken kívül esik.

Az 1962-vel kezdődő megújítási folyamat nagy eredménynek tekintette a világtörténeti látásmódra való törekvést, s a magyar történelemnek a világtörténelmen belüli bemutatását. Ettől kezdve egységes tankönyvek vannak, amelyekben az egyetemes és a magyar történelem kronológiailag együtt, az összefüggéseket tekintve egymáshoz közelebb jelenik meg. A tananyag mintegy fele a magyar, a másik fele a világtörténelem.

A köztudat alakítása szempontjából előnyösnek látszik a hazai és az egyetemes történelem együttes és összefüggéseiben való tanítása. A világtörténeti látásmód párosulhat a nemzeti önbecsüléssel és önismerettel, ha a tanulóval megismertetik, hogy népünk története hogyan tagolódik bele a szűkebb és a szélesebb régiók, végső soron az emberiség történetébe. Az ilyen együttes, illetve párhuzamos tanítás objektív lehetőséget ad az internacionalizmus és a nemzeti önérzet együttes alakítására, az eredmény azon múlik, hogy milyen tartalommal és milyen módon él a gyakorlat ezzel a lehetőséggel. S ha itt tudatzavarok lépnek fel, az is kérdés, hogy ez mennyire az iskola, s mennyire a szélesebb társadalmi hatások következménye, s az iskolaiból mennyire a személyi közegé, s mennyire a tanítás anyagáé és koncepciójáé. Megint az együtthatásról van szó, most egy másik fajta együtthatásról.

Nem kívánok kitérni a kényes kérdések elől, s elhallgatni az oktatástervezés nyilvánvaló hibáit. Sokat ártott a történelemoktatásnak a maximalizmus, az enciklopédizmus, s más címeken meghirdetett harc, mert ebből mindenki azt értette, hogy az irányítás a történelem tényanyaga fontosságát kérdőjelezte meg. Ártott az erőszakolt tananyagcsökkentés, amely csak erősítette ezt a látszatot, amelyen alig tudtunk néhányan akkor tiltakozásunkkal csökkenteni. Az érettségi eltörlése csak tovább növelte a történelem alábecsülésének a látszatát. Ezek nagyon súlyos hibák voltak. Nem ezek okozták azonban a történelemtudat zavarait, ezek legfeljebb a tudatlanságot növelték. A tudat zavarainak csak egyik oka a megfelelő

ismeretek hiánya, legalább ilyen súlyos ok a hamis információk és félrevezető élmények tömege, amely benyomul a hiányos ismeretek közötti széles résekbe. A tudatlanság és a hamis ismeret így válik együtt zavart keltő szimbiózissá, amely meg nem felelő társadalmi közegi hatások esetén hamis tudatot formálhat ki. Ezek az információk pedig áramlanak nem kis mennyiségben attól kezdve, hogy Széchenyit az osztrákok ölték meg, egészen addig, hogy a labancok mind ügyefogyottak, a kurucok pedig gáncs nélküli hősök voltak. S akárhogy vizsgáljuk a kérdést, ebben a bábeli zűrzavarban mégiscsak egyetlen, majd minden 6–18 év közötti fiatalra ható szervezett intézmény van; az állami oktatás. Ennek az oktatásnak tehát hallatlan nagy a felelőssége. Kötelessége, hogy kulcsot adjon a fiatalok kezébe a sok, gyakran ellentmondó információ közötti eligazodáshoz. Ennek a roppant felelősségnek a súlyát senki sem akarja egyedül viselni. A középiskola azt állítja, hogy az általános iskola nem ad megfelelő alapokat, amire építhetne. Az egyetem, a főiskola pedig a középiskolát vádolja a műveltségi, tudati hiányokért. A közoktatás pedig a felsőoktatást, hogy nem ad olyan tanárokat, akik az általános és középiskolában megfelelő eredményeket tudnának elérni. Az ördögi kör azután itt bezárul. S félő, hogy ez az az eset, amikor mindenkinek igaza van! Ezért az egész állami oktatást és tanárképzést csak együtt és összefüggéseiben érdemes vizsgálni, s kell keresni a jobb megoldást.

IRODALOM

Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemtanításban. Akadémiai Kiadó 1970.

Bodó László: A televízió és a film felhasználásának módszertani kérdései. Országos Pedagógiai Intézet 1970.

Eperjessy Géza – Szebenyi Péter: A tanulók történelmi fogalmainak fejlődése. Tankönyvkiadó é. n.

Hunyady György: A történelmi alapfogalmak vizsgálata. Tankönyvkiadó 1968.

Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai.

Az MSZMP Központi Bizottságának 1972. június 14-15-i ülése. Kossuth Könyvkiadó 1972.

Krug Ferenc: A szocialista hazafiaságra és nemzetköziségre nevelés az általános és középiskolákban. A Hazafias Népfront Bizottsága és a Pedagógus Szakszervezet Budapesti Bizottságának kiadása. 1977.

Nevelőmunka a középiskolában. Tankönyvkiadó, 1969.

Pataki Ferenc, Tóth László, Hunyady Györgyné: Nevelőmunka az általános iskola 5-8. osztályában. Tankönyvkiadó 1969.

A tudományos megismerés történeti és módszertani problémái. Gondolat Kiadó 1980.

Szabolcs Ottó és Unger Mátyás: A történelemtanítás időszerű kérdései. Tankönyvkiadó 1968.

Szabolcs Ottó és Unger Mátyás: Szocialista hazafiságra és proletár nemzetköziségre nevelés a történelemtanításban. Tankönyvkiadó 1971.

Szabolcs Ottó: Történelemtudomány – történelemtanítás – tömegkommunikáció. Országos Pedagógiai Intézet 1973.

Szabolcs Ottó: A szakmunkásképző iskolák nevelési és oktatási terve. Tankönyvkiadó 1977.

Szabolcs Ottó: A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Tankönyvkiadó 1978.

Szebenyi Péter: Gondolkodásra nevelés a történelemtanításban. Országos Pedagógiai Intézet 1975.

Szebenyi Péter: Az általános iskolai nevelés és oktatás terve. 1978. k. h. 1-3 kötet. – 3 kötet.

Szecskó Károly: Szocialista hazafiság. Országos tanácskozások Egerben (1974-1976). Eger 1978.

Székely György: Az MTA állásfoglalásai és ajánlásai a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelőtevékenység fejlesztésére témakör ELTE vonatkozása. Történelemtanítás – személyiségfejlesztés. Tankönyvkiadó 1979.

Történelem és tömegkommunikáció. Szerk.: Vass Henrik. Akadémiai Kiadó 1976.

Munkásosztály – munkásmozgalom – hazafiság. Szerk.: Vass Henrik. Zrínyi Katonai Kiadó – Kossuth Könyvkiadó 1978.

ERÉNYI TIBOR

Politika és történetiség a munkásmozgalom történetének irodalmában és oktatásában

Már volt alkalmam arra, hogy ezen a helyen arról a fejlődésről beszéljek, amelyet a magyar munkásmozgalomtörténet-írás az utóbbi két évtizedben elért. Foglalkoztam ennek a fejlődésnek a feltételeivel is, rámutatva arra, hogy mindenekelőtt a pártnak a társadalom minden szférájára kiterjedő megújhodása teremtette meg hazánkban a történelemtudomány és benne a munkásmozgalom-történet művelésének valóban marxista, valóban tudományos lehetőségeit. Az elért eredményekről – ismétlésként – csak néhány szót. Elmondhatjuk, hogy a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetével foglalkozó szakemberek – a legkülönbözőbb műfajokban – fontos történeti folyamatokról, nagy jelentőségű problémákról és kimagasló történeti személyiségekről a marxista szemléletet érvényesítő módszerrel reális, kiegyensúlyozott történeti képet mutattak fel, kimunkálva ezen a területen is a múlt és a jelen élő történeti összefüggéseit. Ez a munka bebizonyította, hogy mint a történettudománynak általában, a munkásmozgalom-történetnek sincs szüksége semmifajta idealizálásra, elkendőzésre, tükrözte azt a felismerést, hogy csak a *történeti valóság lehető hiteles ábrázolása szolgálhatja azokat a politikai érdekeket, azokat a tudománypolitikai alapelveket,* amelyeket a Magyar Szocialista Munkáspárt képvisel. Elég arra hivatkozni, hogy magának a pártnak az újjászületése is éppen az említett felismerések jegyében ment végbe. A párt, áttekintve a múlt valóságos eredményein és tragikus kudarcain, vállalta

a múlt pozitív örökségét, de élesen elhatárolta magát azoktól a koncepcióktól és azoktól a módszerektől, amelyek a magyar és az egyetemes haladás ügyének egyaránt súlyos károkat okoztak.

A továbbiakban – tanácskozásunk jellegének megfelelően – a mi munkánkkal kapcsolatos *problémákról* szeretnék beszélni. Gondot okoz mindenekelőtt az, hogy *a munkásmozgalom-történet fogalma* még ma sem teljesen tisztázott. Érintette ezt a kérdést az a vita is, amely a tudományos szocializmus művelésének, főleg pedig oktatásának gondjairól a közelmúltban a Valóság című folyóirat hasábjain lezajlott. A vitázó felek több meggondolkoztató és nem egy vitatható szempontot vetettek fel. Azt hiszem azonban, hogy az egész kérdés külön vizsgálódást igényel, s így nem kapcsolható bele a mostani tanácskozás témakörébe. Kétségtelen, hogy a munkásmozgalom-történet fogalma jelentős ideológiai elemeket is magába foglal, hiszen a munkásmozgalom-történet feldolgozása elválaszthatatlan a változó idővel szüntelenül újuló szocialista gondolat fejlődésének a bemutatásától. Azért érdemes erről a kérdésről beszélni, mert mind mozgalomtörténeti, mindpedig eszmetörténeti vonatkozásban mutatkoznak bizonyos leszűkítő tendenciák. A munkásmozgalom-történet fogalma nyilvánvalóan nem azonos a forradalmi munkásmozgalom története fogalmával. Magába kell hogy foglalja – persze nem elmosva a határokat – azoknak – a munkásosztály „nevében" fellépő – mozgalmaknak a történetét is, amelyek nem forradalmi, nem marxista jellegűek. (Hivatkozhatunk itt a szindikalizmusra, a kereszténységszocializmusra stb.) A történelem folyamán gyakran került sor olyan mozgalmakra is, amelyek minden különösebb ideológiai tartalmat nélkülöztek, spontán jellegűek voltak, s lényegében az életviszonyok közvetlen megjavítását célozták. Nem vitás, hogy a munkásosztály ilyen jellegű aktivitása is a munkásmozgalom történetének szélesebben értelmezett körébe tartozik.

Amikor ezt az álláspontot képviselem, hogy a munkásmozgalom-történet fogalmának átfogó – természe-

tesen a párttörténetet is magában foglaló –, tehát nem leszűkítő értelmezésére van szükség, egyben kifejezésre juttatom azt a véleményemet is, hogy a *párttörténet fogalmánál* – bár az nagy jelentőségű – *történetileg indokoltabbnak tartom a munkásmozgalomtörténet megjelölést.* A párttörténet ugyanis a kommunista pártok történetével, sőt sokszor a kommunista pártok vezetésének történetével foglalkozik, némelykor óhatatlanul elhatárolódva mind a munkásosztály történetétől, mind általában a nemzetközi munkásmozgalom történetétől, valamint a nemzeti történettől.

Az utóbbi összefüggés kapcsán indokolt még egy probléma felvetése is: nálunk általában túlságosan merev mind az oktatásban, mind az ismeretterjesztésben, de nemegyszer magában a történészmunkában is *a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetének szétválasztása.* Ez nagyon sok nehézségnek a forrása, s egyben akadálya is bizonyos történeti folyamatok megértésének. Gondolni kellene arra, hogy milyen módszerekkel biztosíthatnánk ebben a tekintetben is a nélkülözhetetlen *komplexitás* kialakítását. Nyilvánvalóan olyan témáról van szó, amelynek a felvetése nemcsak a magyar, illetőleg a nemzetközi munkásmozgalom-történet, hanem általában a magyar és az egyetemes történet vonatkozásában is indokolt. Mégis, kiváltképpen nagy jelentőségű a munkásmozgalom-történetet illetően, hiszen a nemzetközi tényezőnek a munkásmozgalom és a szocialista eszme kialakulásában és előrehaladásában meghatározó szerepe volt és van napjainkban is.

Bizonyos nehézséget okoz *a munkásmozgalom határainak kijelölése* is. Ebben az összefüggésben a tőkés korszak kapcsán elsősorban az ipari proletariátusról szoktunk beszélni, jóllehet a proletariátusnak a mezőgazdasági munkásság is része. A társadalom életében az egyes osztályok és rétegek mozgása nehezen választható el egymástól. A munkásmozgalmat is ezer szál köti össze magának a társadalom egészének a mozgásával. Nagyon is indokolt tehát – s ezt kiemelném – *a munkásmozgalom-történet társadalom-*

történeti aspektusból való művelése, s örvendetes, hogy ebben a tekintetben már az elmúlt évek során bizonyos eredmények is mutatkoztak.

Sok kívánnivalót hagy hátra – bár itt is ígéretes kezdeményezések történtek – a *társadalmi bázis* vizsgálata. Mozgalomtörténetet aligha lehet tudományosan vizsgálni a munkásosztály helyzetének, struktúrájának megfelelő ismerete nélkül. Helyzet és mozgalom nem különíthető el egymástól. Joggal vetődött fel tehát az utóbbi években az ilyen irányú tevékenység fontossága. Nem kis feladat ez, hiszen figyelembe kell venni a társadalmi struktúrában bekövetkezett mélyreható változásokat, a klasszikus osztálytagolódás módosulásait s azt a tényt, hogy például napjaink munkásosztálya igen sok szempontból különbözik attól a proletariátustól, amelyet klasszikusaink munkáikban megörökítettek. Minderre azért is szükség van, mert gyakorta hallunk – a polgári irodalom sokat foglalkozik e témával – a munkásosztály „megszűnéséről" és más hasonló, a mai társadalmi valósággal összhangban nem levő képletekről.

Nemegyszer felvetődik a kérdés, hogy a munkásmozgalom-történeti munka kiváltképpen nehéz, és ennek oka mindenekelőtt *a téma nagy politikai érzékenysége*. Ebben van bizonyos igazság. Hazánkban több mint három évtizede a kommunisták pártja kormányzó párt, s ez már önmagában is utal e tudományág vagy annak legalábbis jelentős része politikai fontosságára, mondhatni „direkt" politikai jellegére. Az is világos, hogy a hozzánk legközelebb eső, tehát a jelen politikájával közvetlenül érintkező időszakok kutatásának, főleg pedig a kutatási eredmények publikálásának (főképp, ha azok nem eléggé kiérleltek) gátat szab némely alapvető politikai érdek. Jó, ha ezzel tisztában vagyunk, hiszen érthető jelenségről van szó. Az is nyilvánvaló, hogy a hazai gyakorlat ebben a tekintetben is kiállja a nemzetközi összehasonlítást. Mindenesetre arra kell törekedni – s nálunk ebben a tekintetben a helyzet egyáltalán nem kedvezőtlen –, hogy a valóban indokolt demarkációs vonalakat tiszteletben tartva, minél jobb kutatási és publi-

kálási lehetőségeket biztosítsunk. E nélkül hasztalan beszélünk például a népi demokratikus és a szocialista korszak kutatásának fontosságáról, amely iránt egyébként jogos igény mutatkozik.

Kétségkívül a legutóbbi negyedszázad során is találkoztunk *felesleges óvatoskodással,* egyes munkákban, illetve kéziratokban pedig *anakronisztikus nézetekkel.* Megmutatkozott ugyanekkor a szocialista munkásmozgalom jelentőségét megkérdőjelező felfogás is. Fel kell tennünk a kérdést: jelenlegi helyzetünk, a gondok súlyának növekedése, társadalmi problémáink bonyolultsága s nem utolsósorban az a tény, hogyha optimálisan is legfeljebb az életszínvonal jelen szintjének megőrzésére számíthatunk, hogyan hat ki a mi stúdiumunk kutatására és oktatására. *Nem előnyösen.* Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a voluntarista, dogmatikus szemlélet eluralkodásának hatására korábban az irodalomban, főleg pedig az ismeretterjesztésben és az oktatásban sok szempontból utópikus kép alakult ki a szocializmusról, a szocialista társadalomról. Tapasztalható, hogy minél eredményesebb a szocialista építőmunka, annál inkább – természetesen nem mechanikus folyamatról van szó – fokozódik az érdeklődés a szocialista mozgalom múltja, fejlődése iránt. Manapság viszont gyakran nekünk szegezik: „lám, bíráltátok a problémák, a nehézségek miatt a múltat és most ti magatok is ezekkel küszködtök." Mit válaszolhatunk erre? Elsősorban azt, hogy a problémák és a nehézségek – a tapasztalat mindenkit meggyőzhet erről – most más szinten jelentkeznek és más jellegűek, mint amilyenek az 1945 előtti múltban voltak. Nem nehéz feladat bizonyítani, hogy néhány évtized leforgása alatt mi minden történt ebben az országban. *Vétenénk a történetiség elve ellen, ha nem beszélnénk eredményeinkről,* de józanul, reálisan, minden eufóriától mentesen, s *nem elhallgatva a fejlődés töréseit, ellentmondásait sem.* Tudománytalan, mert nem felel meg a valóságnak az a felfogás, hogy a múlt és a jelen nehézségei következtében mintegy az egész szocialista munkásmozgalom „kompromittálódott" és az idő e mozga-

lom bírálóinak, sőt támadóinak adott igazat. A bírálóknak valóban nem egy kérdésben igazuk volt akkor, amikor tényleges eltévelyedésekre, baljós tendenciákra hívták fel a figyelmet. (Erre is volt példa bőven, és ez a bírálat méltánylandó.) De nem volt igazuk akkor, amikor a megoldás módozatait a szocialista munkásmozgalom mellőzésével, kirekesztésével vagy éppenséggel a szocializmus eszmekörén kívül, a szocialista eszmék ellenében keresték. Vonatkozik ez a munkáspártok, a szakszervezetek, általában a munkásmozgalom teljesítményének történeti értékelésére is. Nem utolsósorban éppen ezért a maga összetettségében kell foglalkoznunk azzal, hogy mit tett maga a szocialista mozgalom a munkásosztály, az egész dolgozó nép anyagi és kulturális helyzetének megjavítása érdekében, mit tett az életkörülmények jobbítása, a munkáskultúra kibontakoztatása, a nemzet haladása érdekében.

Habár nem oszthatjuk azt a felfogást, hogy a történelem tulajdonképpen a történetírók története, kétségkívül a történész a jelenben él és óhatatlanul *a jelenből kiindulva ítéli meg a múltat.* Problémáink sokasodása óhatatlanul olyan értelemben is hatott, hogy a történészek toleránsabbakká váltak a múlt iránt. Ez természetesen nem baj, ha a reális történelemszemlélet kialakítását szolgálja. Nem jelentheti azonban szelektív módszerek alkalmazását, nem jelenthet a korábbiakkal ellentétes előjelű túlzásokat, nem jelentheti régi mítoszok és legendák újjáélesztését. Pedig ilyen jelenségekkel is találkozhatunk, s ennek káros voltát, úgy vélem, felesleges hangsúlyozni.

Mindmáig nagy gyengesége a munkának, hogy az iskola, az ismeretterjesztés, a tömegkommunikáció még többnyire *leegyszerűsített képet* ad a munkásmozgalom történetéről. Márpedig az ismeretterjesztés nem jelenthet vulgarizálást. Ennek oka valószínűleg abban a szemléletben keresendő, hogy a sematizmusból „nagyobb baj nem lehet", nem válhat belőle „ügy", „biztos, ami biztos" stb. Nyilván van oka az ilyen szemlélet továbbélésének, de azt gondolom,

senki nem vitatja: itt lenne az ideje annak, hogy mielőbb változás történjék ezen a téren.

A félreértések elkerülése érdekében megjegyzem, hogy az imént nemcsak a némelykor feltűnő dogmatikus szemlélet, a sablonok iránti szimpátia továbbélésére gondoltam. Vannak, akik a sematikus ábrázolást *pedagógiai célokra* hivatkozva mentegetik. Aligha hihetjük, hogy van többféle, közöttük külön pedagógiai célokat szolgáló történelemtudomány. A „fekete-fehér" ábrázolás aligha szolgálhat pedagógiai célokat, történelemszemléletet formálni csak reális történeti megközelítéssel lehet. Ez egyaránt vonatkozik a régebbi és a hozzánk időben közel álló periódusokra. Akik külön, pedagógiai hasznú történelemről beszélnek, azok – akarva, akaratlanul – tagadják a *valósághű ábrázolás* vonzerejét és hasznát. Pedig ettől az ábrázolástól a munkásmozgalom-történet művelőinek sem kell tartaniuk. *Eszmények nélkül sem nevelni, sem tudatot formálni nem lehet.* De az eszményeket nem szabad elvonatkoztatni a valóságtól.

A ma szempontjából kimagasló jelentősége van az 1945 utáni időszak és ezen belül is *az utolsó negyedszázad* történetének. A párt alkotóan, a tanulságokra ügyelve tekint saját múltjára. Érthető, hogy az oktatásban a felszabadulás utáni fejlődésnek nagy fontossága van. Erős törekvések mutatkoznak az irányban, hogy ez az időszak megkülönböztetett szerepet kapjon a párt- és állami oktatómunkában akár a tudományos szocializmus tanítása, akár pedig a munkásmozgalom-történeti képzés keretében. Ezzel kapcsolatban azonban gondolni kell arra, hogy a kronológia *önmagában* sohasem dönti el egy korszak vagy téma fontosságát, továbbá arra, hogy *a tananyag megfelelő színvonalát biztosítani kell.* Ez utóbbi a feldolgozás módjától is függ. Számolnunk kell itt a történeti távlat, a források hozzáférhetősége valós problémáival. Arról sem szabad hallgatni, hogy amennyire helyes az oktatómunkában az utóbbi negyedszázad felé való fordulás, annyira helytelen lenne, ha ez felszínes politizálgatásban, sztereotípiák hangoztatásá-

ban merülne ki. Ilyen veszély ugyanis létezik. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a túlzó preferálás, a szakzsargont idézve: „musz"-sulykolás az eddigiekben is negatív következményekkel járt, nem segítette a munkásmozgalom története iránti érdeklődés növekedését. Szerepe volt abban is, hogy a kutatók egy részének érdeklődése korábbi időszakok felé fordult, hogy többen elhagyták a munkásmozgalom története kutatásának bonyolult területét, mivel azt túlságosan is „átpolitizáltnak", a napi politikának alávetettnek tartották. De beszélhetnénk jelen időben is. A munkásmozgálom-történet nem helyettesítheti a politológiát mint tudományt és a politikai ismereteket mint tantárgyat.

Amennyire helyes az, ha a munkásmozgalom történetéből kiemeljük a jelenleg számunkra fontos elemeket, annyira helytelen, ha ez rossz emlékű konjunkturalizmussá válik. Ez erősítheti ugyanis az olyan, számunkra aligha kedvező vélekedéseket, hogy szinte mindent és mindennek az ellenkezőjét is alá lehet – úgymond dialektikusan – támasztani. Teljesen indokolt például azt hangsúlyozni, hogy a marxizmus nem lehatárolt egész és sohasem lehet az, mert a történeti valóságtól ihletve maga is szüntelenül fejlődik. Ez felel meg igazán a marxizmus lényegének. Indokolatlan lenne viszont – és attól tartok, káros hatású –, ha például kiragadva összegyűjtenénk a vállalati önállóságra vagy a kisvállalkozásokra vonatkoztatható marxi-lenini idézeteket – nagyobb „elvi" súlyt adandó a politikának. Ez ártana a politikának is.

Napjainkban sok szó esik *a hazafiságról és az internacionalizmusról.* Ez érthető, megvannak ennek az ismert okai. Vigyázni kell azonban, hogy ez ne frázisszerűen történjék. Nem érthetünk egyet a leszűkítő tendenciákkal, a történeti múlt szelektív kezelésére irányuló törekvésekkel. Nem lehetünk egyes személyiségek és irányzatok iránt önkényesen szigorúbbak, mások iránt viszont indokolatlanul megértőbbek. Rossz vért szül az elviséget nélkülöző *részrehajlás.* Azt egyébként aligha kell hangsúlyozni, hogy

mennyire fontos a történeti személyiségek életpályájának kidolgozása, s a munkásmozgalom-történetben is milyen nagy jelentősége van a biográfiai munkának. Nem elég hangoztatni, hogy a munkásmozgalom története szerves része *a nemzeti múltnak és a nemzetközi munkásmozgalom fejlődéstörténetének,* hanem akként is kell kezelni. Az általános törvényszerűségek és a sajátos nemzeti vonások összefüggései sem mutathatók be problémamenteseknek. Ebben az esetben is „a konkrét helyzet konkrét elemzésére" van szükség. Talán az említett megfogalmazás is – ha nem eléggé figyelmesen olvassuk – némi egyoldalúságra csábít és esetleg azt sugallja, hogy a nemzeti sajátosságoknak járulékos, másodrendű szerepük van. Erről szó sincs. Másrészt néha feltűnik egyfajta régi okfejtés a munkásosztály és a munkásmozgalom import jellegéről, „nemzetidegenségéről". Tudjuk, már a századfordulón voltak (méghozzá nagy számban) olyan érvelések, melyek szerint minden idegen a magyar nemzeti jellegtől, amely a „hagyományos" magyar életformát (és a hozzá kapcsolódó érdekeket) veszélyezteti. E nézetek ellen nemcsak a szociáldemokraták, hanem a polgári radikálisok és a liberálisok is hadakoztak. A cáfolat már akkor sem volt nehéz, ma végképpen nem az.

Történetírásunk fejlődésének köszönhetően az érdeklődő közvélemény mind részletesebb és hitelesebb képet kap Magyarország múltjáról és annak egyetemes történeti összefüggéseiről. A részletesebb és hitelesebb kép egyúttal – s ezt meg kell érteni – *elemzőbb és problémafelvetőbb is.* Ez vonatkozik a munkásmozgalom történetére is. Nem kelthetünk ugyanis olyan látszatot, hogy a nemzeti múlt, a korábbi időszakok története bonyolult, ellentmondásoktól terhes volt, a munkásmozgalom története azonban egyszerű és „sima", győzelmekkel teli diadalút lett volna. Ha ezt tennénk, hitelétől fosztanánk meg ezt a tudományágat.

Az internacionalizmus hangoztatása sem lehet szólamszerű. Ha az egyetemes, a nemzetközi tényező szerepe a munkásmozgalom-történeti munkákból,

tankönyvekből jobban kitűnik, akkor az egész témakör meggyőzőbben fejthető ki. Fontos annak megértése, hogy ebben az esetben sem csak jelszóról van szó, *hanem elsősorban a tartalomról.* Általában is észlelhető, hogy a nemzeti fejlődés külső feltételeinek tárgyalása a különböző összefoglaló munkákban, tankönyvekben, tananyagokban meglehetősen hézagos, utalásszerű. Ez enyhén szólva súlyos fogyatékosság. Örvendetes, hogy ezen a téren is fejlődés mutatkozik, főleg a minket legközelebbről érintő kelet-európai régió vonatkozásában. A kutatás fokozottabban terjedt ki a velünk szomszédos országok munkásmozgalmának történetére, és a határainkon kívül élő magyarság, a magyar nemzetiségű munkások, parasztok, értelmiségiek munkásmozgalmi szerepére. Ez része a magyar munkásmozgalom történetének *is* és egyben példa az internacionalista küzdelemre. Kell, hogy érdekeljen – és érdekel is – bennünket *a szlovákiai, az erdélyi és a vajdasági munkásmozgalom* története.

A munkásmozgalom-történet művelése sem képzelhető el alkotó, *a problémák elősegítését célzó viták és érdemi kritikai tevékenység nélkül.* A vita a meggyőző álláspont kialakításának leghatékonyabb eszköze. Jó, ha a munkásmozgalom-történet művelői sem tartanak a vitáktól, és reagálnak mindarra, ami ebben a témakörben történik. A vitákon nyilván többnyire vitatható nézetek vetődnek fel és ezek publikációkban is megmutatkoznak. Ez esetben valóban elvi kritikára van szükség; olyanra, amely alkotó módon, tudományosan érvelve képviseli a marxizmus–leninizmus eszméit és módszereit. Tudomásul kell venni, hogy az idők változásával, a gyakorlatból leszűrt tapasztalatok általánosításával ezek az eszmék és módszerek is szüntelenül gazdagodnak. Szükség van arra, hogy érdemben foglalkozzunk a különböző szocialista, de nem marxista irányzatokkal, ezek történeti fejlődésével, jelenlegi megnyilvánulási formáikkal. Az utóbbi kapcsán elvi kritikával kell illetni a különböző, nem ritkán feltűnő, elméletileg antiszocialista, antimarxista és politikai szempontból is retrográd nézeteket. Az álláspontok kialakításának és

képviseletének jó lehetőséget adnak a különböző tanácskozások, konzultációk, elméleti fórumok is – főleg akkor, ha igazi, véleményeket ütköztető vitákkal vannak egybekötve. Ezekben a munkásmozgalom története kutatásával foglalkozóknak az eddiginél sokkal aktívabban kellene részt venniük.

A történész – és így a munkásmozgalom történetének kutatója is – tisztában van tudománya *gyakorlati hasznosításának* korlátaival. Mégis, él benne a vágy, hogy hasson a közvéleményre, befolyásolja a közgondolkodást. Ez természetesen *műfaji sokoldalúságot* is követel, s a történészt közéleti tevékenységre is kötelezi. Ez a dolog egyik oldala. Ugyanakkor azonban a történésznek is *figyelnie kell a közvéleményre,* a közvéleményben megfogalmazódó igényekre és problémákra. A történész – és különösen a munkásmozgalom történetének kutatója – nemcsak a közgondolkodást kívánja a maga szerény eszközeivel befolyásolni, hanem hasznára kíván lenni a politikai vezetésnek is. *Meghallgatást kér és – úgy vélem – mindinkább figyelnek is a szavára.* Nem adhatja a fejét üres historizálásra, sem apologetikára, bár tisztában van a jelen igényeivel. Azokkal az igényekkel, amelyek egyaránt kívánják tőle a múlt nagy örökségének, s ahol ez kimutatható, káros következményeinek a felmutatását is, valamint azt, hogy ne csak regisztrálja, hanem elemezze a történelmet; József Attila gondolatát idézve azt követeli, hogy az igazat mondja, ne csak a valódit. S habár tisztában van a tárgyilagos, hiteles történeti megközelítés nehézségeivel, mégis erre kell törekednie, annak tudatában, hogy itt sem csak az abszolút, a százszázalékos eredmény tekinthető tudományos vívmánynak. A kutató tisztában van azzal, hogy ez nem is reális célkitűzés.

Tanácskozásunk témájához tartozóan úgy vélem, joggal hangsúlyozhatom, hogy a létező gondok ellenére elegendő tudományos és sikeres, színvonalas munka áll rendelkezésünkre. A közgondolkodás alakításában *nemcsak a szaktörténészeknek van szerepük,* hanem mindazoknak, akik a történelemről

beszélnek vagy írnak – akár művészek, akár publicisták, akár pedagógusok, akár a társadalomtudományok valamelyik más ágazatának a képviselői – vagy éppenséggel politikusok. Gyakran halljuk: a történelemtudomány ugyanolyan tudomány, mint a többi; művelése a szakemberek feladata. Kétségkívül *tudomány,* de „nem ugyanolyan, mint a többi". (Általában a társadalomtudományok és a természettudományok között ebben a tekintetben is lényeges különbségek vannak.) Vegytannal feltehetőleg csak a vegyészek foglalkozhatnak eredményesen. A történelemmel viszont szinte valamennyi társadalomtudománynak a művelője: filozófusok, szociológusok, közgazdászok és rajtuk kívül még írók sokasága. (A történetírás története bőségesen szolgál példával; olyannal is, amely azt bizonyítja, hogy egyes „céhen kívüliek" nagyobb érdemeket szereztek a történettudomány felvirágoztatásában, mint nem egy kebelbeli.) Mit mondjunk tehát? Jó, ha maga a szaktörténész ír a közvéleményre (nemcsak a szakmai közvéleményre) ható műveket. De jó az is, ha a szakmunkák alapján, azok figyelembevételével – az említettek közül – mások is vállalkoznak a közgondolkodást alakító, a maguk műfajában színvonalas munkák elkészítésére. A lényeg az, hogy *ha valóban történeti* alkotást kívánnak létrehozni, akkor ne „tájolják el" a közönséget, hanem *hasznosítsák a történettudomány eredményeit* – akár a munkásmozgalomtörténetről, akár a történettudomány más ágazatáról legyen is szó.

A munkában tehát közös a felelősségünk, s jó, hogy ez a mostani tanácskozáson is megmutatkozott.

IRODALOM

Történelem és tömegkommunikáció (szerk.: Vass Henrik). Akadémiai Kiadó 1976.

Munkásmozgalom-történet, társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok (szerk.: Vass Henrik és Sipos Levente). Akadémiai Kiadó 1978.

Erényi Tibor: Történelem és politika. Társadalmi Szemle 1981. 6. sz.
Vass Henrik: Forradalom – hazafiasság – történelemszemlélet. Élet és Irodalom, 1971. 45. sz.

SZECSKŐ TAMÁS

A televízió és a rádió lehetőségei a történelemszemlélet kifejezésében és alakításában

Fernand Braudel, az Annales-kör kitűnő képviselője egyik esszéjében egyetértéssel idézi az antropológus Margaret Meadet, aki szerint „a civilizáció az, amit az ember már sohasem felejthet el".[1] Vajon a tömegkommunikáció, ez az egyesek szerint „emlékezet nélküli óriás" mennyiben képes segíteni az embert, hogy civilizációját, kultúráját, történelmét ne felejtse el? A következőkben ennek az alapkérdésnek néhány vonatkozásával kívánok foglalkozni.

Megjegyzéseim kizárólag a rádióra és a televízióra vonatkoznak, bár azt hiszem, a lényeget illetően a tömegkommunikáció egész rendszere hasonló képet mutat. Amikor az előadás összeállításán gondolkodtam, sok segítséget kaptam a rádió és a televízió adott műsorterületeinek vezetőitől és néhány rádiós, televíziós dokumentumból. Tehát közösen végiggondolt helyzetünk néhány vonatkozását, lehetőségeinket és gondjainkat szeretném itt latolgatni.

Végül egy utolsó módszertani megjegyzés, ami már előadásom címében is tükröződik. Abból indulok ki, hogy a rádió, a televízió nemcsak *eszköz* a történelmi ismeretek elsajátíttatásához, a történelmi tudat formálásához, hanem egyben *tükrözője, kifejezője* is egy adott korszak történelmi szemléletmódjának, reflexrendszerének, tudattartalmainak. A rádiós vagy televíziós „médium" – ahogy Hermann István szelleme-

[1] Braudel, F.: Écrits sur l'Histoire, Paris, 1969. 290. old.

sen bontja ki egy régebbi tanulmányában[2] – egyszerre lát el eszközfunkciót és közegfunkciót. Azt hiszem, ez a történelemhez való viszonyára is érvényes.

A két médium természetesen eltérő anyagi, technikai és időlehetőséggel rendelkezik a történelmi ismeretterjesztésben. És közönségét is egymástól némileg különböző formában keresi és találja meg. A műsoridő kemény korlátjai között tervező, gondolkodó televízió elsősorban nagy vállalkozásokra koncentrál. Ilyen a *Századunk,* ilyen a *Tv-egyetem* egyetemes történeti sorozata, amelyből az első adás, az ókori Kelettel foglalkozó, három éves munka után már szalagon van. És ilyen *Sára Sándor hosszú sorozata,* a második magyar hadsereg sorsáról, pusztulásáról, amelyet a közeljövőben közvetítenek.

Tudomásom szerint előfordulhat, hogy ez a film a második programban kerül adásba. Ebben talán az fejeződik ki, hogy a sorozat sugárzását, legalábbis hatásait illetően, a tv sötétbe ugrásnak tartja. Ehhez hadd tegyek hozzá egyetlen megjegyzést, zárójelben. Ilyen esetekben néha célravezető az a sugárzási taktika, amely először a második programban próbálgatja az adott műsor hatásait, s ha ezek között nem mutatkoznak nem kívánt mellékhatások – amelyek az ásító unalomtól a politikai irritációig sokfélék lehetnek –, a műsort az első program szélesebb közönsége előtt megismétli. Többször volt ilyen.

Nos, úgy vélem, a Sára-sorozat esetében ez a taktika egyrészt kivihetetlen, másrészt méltánytalan. Megvalósíthatatlan, mert televíziónk nem olyan gazdag műsoridőben, hogy belátható időn belül egy hosszú, 20 vagy 24 részes sorozat ismétlésére gondolhasson. Méltánytalan, mert a második programban való sugárzás egy másfajta szelekciós elvet érvényesít, mint az első program főműsor előtti vagy utáni műsorideje. Az ország végvidékei, az ország perifériái maradnak ki inkább a szórásból. Pedig a Don-kanyar

[2] *Hermann István:* Televízió, esztétika, kultúra. Kossuth Könyvkiadó 1976.

tragédiájának emlékei, traumái ezeken a vidékeken legalább annyira élnek, mint a centrumokban.

Persze, jogos lehet a műsorszerkesztői ellenvetés: a II. világháborús tematikára nincs tömegigény. Ehhez csak egy adalékot. Néhány évvel ezelőtt több nézői csoportnak feltettük azt a kérdést, hogy az egyetemes történelem mely korszakáról nézne szívesen ismeretterjesztő műsort. A részletes sorrend tulajdonképpen nem érdekes; a lényeg az, hogy a felvilágosodás és a XIX. század vezetett 29%-kal, s utolsónak, azaz 4%-kal szerepeltek a második világháború évei.

De mit tesz isten! A kérdezés után néhány héttel sugározni kezdte a televízió a *Nagy csaták* című sorozatot, amelynek a nézettsége rendre 60–70 százalék között volt. Azt hiszem, ebben a körben nem kell részletesen kommentálnom ezt az ellentmondást. Úgy tűnik számomra, hogy nem egy-egy korszakkal van csordultig tele a néző, hanem egy-egy korszak sematikus értelmezésével. Mert tény, hogy az egyébként sok szemléleti hibával rendelkező Nagy csaták újszerűen közelítette meg a II. világháborút. És az is tény, hogy a *Századunk* legutolsó epizódja, a Végjáték a Duna mentén – jóllehet II. világháborús tematikával foglalkozott – megint 4–5 millió nézőt ültetett a képernyő elé.

Eddig a zárójel a Sára-műsorral kapcsolatban. Visszatérek a műsorokhoz. Gyártási szempontból nem „nagy vállalkozás" ugyan, de koncepcióját tekintve, tartalmilag a történelmi ismeretterjesztés gerincműsorai közé még egy sorozat tartozik, a *Gólyavári esték*, amelynek egy-egy adása eszköztelensége ellenére is méltán kelt intellektuális izgalmat – és méltatlanul kerül a kora délutáni műsoridő ritka levegőjébe.

Mindezeknek a műsoroknak – talán a Gólyavári esték kivételével – a tervezési, gyártási, műsorra tűzési, átfutási ideje több év. Nem reagálhatnak tehát frissen a történettudományok egy-egy új eredményére, a történészműhelyekben folyó, de a nagykö-

zönség horizontját is tágító vitákra. Ezt a funkciót inkább a *Tudósklub* vagy a *Szemle* látja el.

Más adottságok között dolgozik a rádió. A produkciók nem polarizálódnak olyan mértékben, mint a televíziónál. A történelmi ismeretterjesztő műsoroknak sokkal összefüggőbb spektruma alakul ki, a műsoridő gazdagabb, de a célközönségek, a hallgatói rétegek megtalálásának kényszerítőbb körülményei közepette. Hanák Péter történelmi figyelőjétől, az elsősorban a képzettebb hallgatót célba vevő *A Dunánál* című műsortól a *Ha még nem tudnád...* című műsor populárisabb történelmi mozaikjaiig; az *Így látták, így történt* egykori dokumentumokat és a kutatások mai eredményeit szembesítő műsorformájától a hallgatók levelére válaszoló történelmi postaládájáig, az *Olvastam valahol*-ig több, rendszeresen visszatérő rádióműsor járul hozzá a szűkebb és a szélesebb közönség történelmi szemléletének gazdagításához, árnyaltabbá tételéhez.

Ami pedig az alkalmi évfordulós vagy megemlékező műsorokat illeti, velük kapcsolatban mind a rádióban, mind a televízióban új, korszerűbb koncepció érévnyesülését lehet érezni. A méltóságteljes megemlékezések, az ünnepélyeskedés szófüzérei, az évfordulós események árnyalatlan olajnyomatai annakidején alaposan megtépázták ennek a műfajnak a hitelét, mind a történészek, mind a szerkesztők, mind a közönség körében. Olyannyira, hogy csak most, az utóbbi években kezdi ismét érezni a rádió és a televízió is az e műfajban rejlő fantáziát. Egyrészt azt, hogy az évfordulók céltudatos műsormunkájával biztosítani lehet a történettudományok eredményeinek *folyamatos, szolid, nem tudománycentrikus, hanem aktualizált, mármint médiumszerű* beemelését a műsorfolyamba. Másrészt pedig az évfordulók lehetőséget adnak arra is, hogy egy-egy történelmi személyiséget, eseményt újabb, eddig kevésbé ismert oldaláról ismerjen meg a közönség. Mondjuk Dimitrov portréját ne csak a Reichstag-perhez kösse, hanem a Duna-völgyi konföderáció eszméjéhez is. Vagy október hatodikát a televízió jóvoltából ne csupán a ma-

gyar, hanem az európai történelmi összefüggések közepette szemlélhesse.

A konkrét műsorpéldákat nem akarom szaporítani, hiszen a jelenlevő rádiós és tévés kollégák nálam sokkal közvetlenebbül érzik ezeket a lehetőségeket. Inkább azt hangsúlyoznám, ami mind a rádiós, mind a televíziós műhelyekben megfogalmazódott – nemcsak az évfordulós, hanem valamennyi történelmi ismeretterjesztős műsorral kapcsolatban. Ez az alapelv: *a történelmi események és folyamatok eddiginél több színnel árnyalt, komplexebb, belső mozgásaiban, ellentmondásaiban gazdag megmutatása.* Azt is mondhatnám, hogy a történelmi ismeretterjesztés „manicheista világképének" felrobbantása.

A televízió távlati műsorpolitikai terveihez egy-egy műsorterület részfeladatait, sőt helyenként „jövővízióját" tartalmazó anyagok is készültek az elmúlt félév során. Hadd idézzem most kissé hosszabban a történelmi ismeretterjesztéssel kapcsolatos részt, hiszen ez már nem konkrét műsorokból, hanem olyan általánosabb elvekből építkezik, amelyek e tanácskozáson is az eszmecserék, viták középpontjában álltak.

„Az elmúlt években számos ok következtében a közgondolkodás középpontjába kerültek a nemzeti tudat, a nemzeti identitás kérdései, megnövelve a történelem iránti érdeklődést, ami a politikai folyamatok megértését is segíti. A reális, illúziómentes nemzeti tudat alakítása szempontjából rendkívüli jelentőségű a történelmi ismeretterjesztés, amelynek stratégiáját érdemes végiggondolnunk" – írja az anyag készítője, Sylvester András, majd így folytatja:

„Történelmi ismeretterjesztésünk középpontjában – kapcsolódva nemzeti ünnepeinkhez, évfordulókhoz – történelmünk forradalmi hagyományai álltak; úgy vélem, hogy a jelenlegi reformperiódusban – forradalmi legitimációs rendszerünk fenntartása mellett – a korábbi időszaknál sokkal nagyobb figyelmet kell fordítanunk történelmünk reformkorszakaira, történelmünk hosszabb távú gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti, életmód- és mentalitástörténeti folyamatainak sokoldalú, dokumentált bemutatására, ame-

lyek szélesebb összefüggésrendszerbe állítják a jelenkor problémáit. Valamint el kell kezdenünk az eltelt 30 év történelmi folyamatainak a jelenleginél elemzőbb feldolgozását is.

A nemzeti tudat alakítása szempontjából lényeges továbbá, hogy nemzeti múltunk eseményeit minden korszakban nemzetközi összefüggéseiben mutassuk be.

Történelmi ismeretterjesztésünk ma még kiaknázatlan nagy lehetősége, hogy a nemzetközi politika állandó válsággócaihoz kapcsolódva, azok történelmi hátterét, mélyebb összefüggéseit a rendelkezésre álló tudományos kapacitásokkal szélesebb összefüggésekbe ágyazottan tárgyaljuk, történelemszemléletünk provinciális vonásait közgondolkodásunkban leküzdjük. Ebben különös figyelmet kellene fordítani Európa különböző régióinak kialakulására, a Közel-Kelet történelmére, valamint Latin-Amerikára is."[3]

Eddig az idézet. Teljes egyetértésem mellett csupán azt teszem hozzá, hogy megítélésem szerint az utóbbi időben a televízió aktuális műsoraiban, részben a megújított *Hétben*, részben pedig a hatására fokozódó, pozitív irányú verseny körülményei közepette formálódó *Panorámában* és *Hírháttérben* mind többször érezni az aktuális politikai események történeti dimenzióinak felvillantását. Ez a tendencia, különösen, ha tartós marad, nemcsak rímel az előbb idézett követelményekre, hanem új kihívást jelent majd maguknak a történelmi ismeretterjesztő műsorok szerkesztőinek is.

(De hadd fűzzem hozzá azt is – egy pesszimista zárójelben –, hogy e tendencia általánossá válását tömegkommunikációnkban nem tartom egyhamar valószínűnek. Már részletesebben írtam egy helyütt róla[4], hogy az újságírók szakmai specializációs folyamatának ma még nem része a történeti szemléletmód el-

[3] *Sylvester András:* Ismeretterjesztés a 80-as években. Soksz. kiadvány, 24–25. old.

[4] *Szecskó Tamás:* Történelmi műveltséget. Jel-Kép. 1981. 4. sz. 3–4. old.

sajátítása, erősítése. A gazdasági, belpolitikai, kulturális rovatok munkatársai, de még a külpolitikusok is szakmai rangot, tekintélyt tudnak szerezni történeti ismereti és szemléleti háttér nélkül is. A szerkesztőségi mechanizmusok és az ösztönzési rendszer pedig kifejezetten gátolják, hogy a szinkron-összefüggések világából az újságíró időnként a történelembe is átlépjen.)

A történelmi leckét tehát nemcsak az ismeretterjesztő műsorok szerkesztőinek adták fel. Különösen nem az elektronikus tömegkommunikációban, a rádióban és a televízióban, ahol az óriási, tartalmaiban és jelrendszereiben heterogén műsorfolyam egésze, ez a „makrojel" hat a közönségre. Így a közönség történelemszemléletére is. A Századunk vagy a Dunánál című műsor mellett a *Pesti Broadway mesél* tv-műsor vagy Szilágyi György *Hanyas vagy?* rádiómonológja. Az ismeretterjesztés mellett fontos funkciót tölt be a drámai, szórakoztató és aktuális műfajok prózában, de zenében is kifejeződő, széles mezőnye. Az ismeret-, vélemény- és hangulatelemeknek ez a dzsungelszerű burjánzása persze joggal irritálja a történész szakszerkesztőt, még ha tudatában is van annak, hogy nem tudja kiküszöbölni az ebből fakadó szemléleti és értékkolliziókat. De talán nem is lenne érdemes. A médium megszűnne élő, a társadalom tudatállapotát kifejező közeg lenni, pusztaeszközzé válna. Azt hiszem, bele kell törődnünk abba a ténybe, hogy az elektronikus tömegkommunikáció *a modern társadalom regőse;* a múltról szól, de többnyire maga szerzette dallamra; nem írja, hanem előadja a történelmet, s ahol lehet, megríkat vagy megnevettet. Természeténél fogva – ismét hangsúlyozom, hogy itt a műsorfolyam egészéről beszélek! – közelebb van a mitikus történelemszemlélethez, mint a hűvös racionalizmushoz.

Az a tény azonban, hogy a tv esetében nem „hűvös" racionalizmusról van szó, hanem érzelmi elemekkel telített jelrendszerről, hatásrendszerről, ez természetesen előnyös helyzetbe juttatja a televíziót a történelmi ismeretterjesztésben a sajtóval és a rá-

dióval szemben. Hiszen a történelmi ismeretterjesztés az én értelmezésem szerint nemcsak ismeretek átadása: nemcsak a tudás átadására van szükség, hanem átélésre is, a nemzeti történelemmel, a társadalom történelmével való azonosulásra. A televíziónak könnyebb helyzete van e funkció ellátásában.

És itt visszakanyarodok a köznapi tudat problémájához, amit Ágh Attila vezetett be tegnap a vitába. A televízió *középúton van* a köznapi, a mindennapi tudat és a tudat magasabb fokon objektiválódott formái között. Állandó átjárást biztosít a tudomány, a művészet és a mindennapi tudat, és viszont: a gyakorlat, a mindennapi tudat irányából a magasabban objektivált tudatformák irányába. Ebből következik például olyan tény, hogy a televízió mint médium, e belső lényege miatt jobban szereti az eseményekhez fűződő történeti argumentációt. A történettudományok korszerű iskolái viszont egyre inkább folyamatokat elemeznek komplex formában. Sokkal összetettebb módon, mint korábban bármikor. Ez olyan módszertani ellentmondás, amelynek bizony igen sok gyakorlati vonatkozása jelentkezik a televízió műsorában; nemcsak a szakértők munkakörében, hanem az egész műsorfolyamban. És ez néha egy-egy történelmi személyiségről tudományosan kialakított kép „másképpen" értelmezését is felvetheti. Gondolok itt Széchenyi István vagy Teleki Pál „meggyilkoltatása" kérdésére – ami itt a vitában is szóba került. (Ez utóbbi persze azután került műsorba, miután már a *História* a róla szóló dokumentumokat közölte!) Tragédia ez? Félnünk kell attól, hogy a televízió a több alternatívás hipotézisek esetén a dramatikusabb, a köznapi gondolkodás számára kedvesebb alternatívát választja – még akkor is, ha a másik alternatíva tudományosan jobban valószínűsíthető? Véleményem szerint nem olyan mértékben, mint ahogy ezt a szakszerkesztők és a történészek maguk vélik vagy érzik. A televízió ilyen jellegű hatásmechanizmusait akkor látjuk realisztikusabban, hogy ha *egy-egy műsorelemhez* kevesebb illúziót fűzünk, kevésbé gondolunk arra, mily mértékben hat ez

a tudatra; viszont a *műsorfolyam egészével kapcsolatban* sokkal alaposabban figyelembe vesszük ezeket a hatásokat. Valószínűleg igaz, hogy egyes csoportok történelemszemléletében Széchenyi „meggyilkoltatása" vagy Teleki Pál halálának ilyen bemutatása egyensúlytalanságot vagy torzulást okozhat. Viszont igen széles rétegek számára azt az információt hordozza, hogy egyáltalán volt egy miniszterelnök, akit Teleki Pálnak hívtak, és ő talán valamely pozitív vonásokkal is rendelkezett abban a korban. Ne történész álláspontról induljunk ki és ne is értelmiségi álláspontról!

Számomra az a lényeg, hogy a műsorfolyam egésze tanítson *kritikusan gondolkozni,* egész *értéktartalmával* és azokkal a *műveleti szabályokkal,* amit átad a közönségének. Tanítsa meg kritikusan gondolkozni a nézőt, és próbálja meg – a maga lehetőségei között – kiemelni őt a köznapiságból. Ha sikerül a műsorfolyam egészével ezt elérnie, akkor nem okozhat oly nagy veszélyt Széchenyinek az addigi közfelfogástól eltérő, drámai formában – és hangsúlyozom, drámai, „fiction" műsorban történő meggyilkoltatása.

Részletesebben kívánok foglalkozni azzal a példával is, amire Köpeczi elvtárs is kitért, s amelyre Száraz György előadásában is utal. Az a benyomásom, hogy lassan a szülőanyja sem ismer rá erre a példára. A „szülőanyja" ugyanis a Tömegkommunikációs Kutatóközpont volt. Ezért egyrészt szeretném pontosítani, mire is vonatkozott ez a vizsgálat, másrészt pedig néhány következtetéséről is szólok.

A már idézett *Nagy csaták* sorozat után egy célkutatást folytattunk[5], amelynek során többek között kiderült, hogy a mintában szereplő *fiatal szakmunkások* – tehát nem közvéleményről, nem felnőttekről volt szó – jelentős része úgy tudja, hogy Magyarország a Szovjetunió szövetségese volt a második világháború során. Akik pedig tudták, hogy nem így volt, elég nagy részben állították, hogy Magyarországon

[5] *Hanák Katalin:* Két tanulmány a Nagy csatákról. Tomegkommunikációs Kutatóközpont. Tanulmányok. 1975. 3. sz. 153. old.

igen jelentős ellenállási mozgalom állt szemben a fasizmussal. (Azóta megtudtam, hogy az egyetemi felvételiken is sokszor hallható ilyen válasz.) Amikor a kutatók megpróbálták a fiatalok második világháborús ismereteinek gyökereit is kitapintani, kiderült, hogy családjukban már-már traumatikus hallgatás veszi körül a háborús emlékeket. Az iskolai tankönyvekből pedig nem sokat őrizhettek meg a második világháborút taglaló oldalakról. Mint ismeretforrás, mint orientációs keret maradt nekik a második világháborús kalandfilmeknek, tévésorozatoknak az a meglehetősen széles körű, de még inkább egysíkú tárháza, amelyben – mint a fekete- és fehérkalapos cowboyok – harcol a fasizmus és az antifasizmus egymással. A pszichológusok azt mondanák: itt már egyszerű feszültségredukcióról vagy az egyensúlyi állapot helyreállításáról van szó. Mert ilyen körülmények között hogyan gondolkodik a gyerek: becsülöm a szüleimet, családomat, nemzetemet, hát csak nem harcolhattak ők annak idején a „fekete kalaposok" oldalán! Ergo vagy a Szovjetunió szövetségesei voltunk vagy ellenállók.

Ez a példa különben abból a szempontból is tanulságos – és ezt a vonatkozását kevésbé szokták idézni –, hogy arra utal: ha a többi szocializációs faktor, a család, az iskola nem adja meg a gyereknek azt az algoritmust, amely a társadalmi, történelmi információk szerves feldolgozásához szükséges, akkor a tömegkommunikációs műsorfolyamból érkező, önmagukban is ellentmondásos információk lebegők, összefüggéstelenek, s inkább pszichológiai, mint történelmi törésvonalak mentén elrendeződők maradnak.

Utolsó gondolatként a nosztalgiáról kívánok szólni, amelyről a négy év előtti szociológiai világkongresszus egyik előadása szellemes duplacsavarral jegyezte meg: „ma már a nosztalgia sem a régi".[*] Az előadó, az amerikai Fred Davis professzor három jellegzetes-

[*] *Davis, F.*: Contemporary Nostalgia and the Mass Media, in: Katz, E. and Szecskő T. (eds.): Mass Media and Social Change. London–Beverly Hills 1981. 223. old.

séget tulajdonított a jelenkori nosztalgiahullámnak. Egyrészt nagymértékben a *tömegkommunikációs* eszközökhöz kötődik, azért is beszélek itt róla (nemcsak ezek terjesztik, hanem a nosztalgia tárgya, katalizátora maga is tömegkommunikációs produktum); másrészt a nosztalgia visszapillantási *időtávja sokkal rövidebb,* mint a régebbi nosztalgiahullámok idején (10–20 évre „nosztalgiázunk", nem 50–100 évre, mint régebben); végül az egyéni nosztalgiák sokkal jobban kötődnek *kollektív élmények* nosztalgikus udvarához, mint régebben (nem a régi ház, az iskolapad vagy az első csók emlékére reagálunk, hanem arra a dalra, ami akkor sláger volt).

Hogyha módszeresen végiggondoljuk, az első látlelet nálunk is hasonló képet mutat. A Karády-lemez sikere, a Filmmúzeum telt házai a nosztalgia tömegkommunikációs tárgyaira utalnak. A „Koncert" gyűjtőnéven összefoglalható hangverseny – lemez-, könyv-, kazetta-, multimédia-akció – vagy a Hungária-együttes egész műsorpolitikája a nosztalgia-időtáv lerövidülését bizonyítja. Végül az is ténynek tűnik, hogy egyéni emlékeink időbeli horgonyait jobban tudjuk kötni egy-egy tv-sorozathoz vagy a futball-világbajnoksághoz, mint individuális tapasztalásaink ciklusaihoz.

Mégis óvatosságot javasolnék itt mindenkinek a következtetések levonásában. Azoknak is, akik a hazai nosztalgiajelenségeket mindenestől a világpiac kulturális, ideológiai begyűrűzésének tartják. Azoknak is, akik a nosztalgiahullámot saját múltunkkal való autentikus – esetleg helyenként mitizált – szembesítődésének vélik. Azoknak meg különösen, akiknek a gondolkodása kevéssé érzékeny az egyéni, családi és társadalmi élet kontinuitásának és diszkontinuitásának belső logikájára, finom dialektikájára.

Véleményem szerint abban a jelenségcsokorban, amelyet az utóbbi időben „nosztalgiahullámként" emlegetünk, legalább öt különböző tényező elegyedik. A legfontosabb tényező: a *saját múltunkkal* való őszinte szembenézés, amely az ideológiai mozgásokban, a történettudományi tevékenységben, irodalmi, művészeti életünkben és mindezt a köznapi tudat sík-

jába fordító tömegkommunikációs, ismeretterjesztő tevékenységben tükröződik. A másik tényező tárgyi *értékmentő* jellegű: népművészeti tárgyakat gyűjtünk, környezetet védünk és önkéntes munkatársai leszünk az Unokáink sem fogják látni című tv-műsornak – hogy azért mégis lássák!

A harmadik tényező egybecseng azzal, amit az angol Orr Klapp fejteget a társadalmak információ-háztartásáról írott monográfiájában.[7] Nevezetesen, hogy az egyének, csoportok, társadalmak életében vannak információra nyitott és információra zárt időszakok. Az egyikben mindenki új információra éhes. A másikban a begyűjtött információt próbálja megemészteni, asszimilálni az egyén, a csoport, a társadalom. Az új körülmények között megtalálni identitását. Feldolgozni azt, amit már nem felejthet el. Azt hiszem, a reformkorszakok ilyen értelemben általában *információra zártak.* A negyedik tényező, a *tömegkommunikációnak* korunkban valóban már nem elhanyagolható, s az előbbi összefüggéseket részben markánsabban megmutató, részben felerősítő vagy kumuláló szerepe. A Felszállott a pávától a Századunk 6–7 millió nézőjéig. Végül az utolsó tényező a *piacnak* nosztalgiában nálunk is üzletet realizáló hatása. A Margithíd pesti hídfőjénél kitett cégtábla, amely a „Nosztalgia lakberendezési bolt"-ot hirdeti. Helyzetünket tévesen értelmeznénk, ha nem látnánk ezt az öt réteget – egymásra rakódva, de külön-külön is.[8]

Hozzásegíthet a tömegkommunikáció a kollektív emlékezethez? Azt hiszem, ennél többet is tehet. A háború után Angliában a munkáspárti kormány néhány új egyetemet alapított, a hagyományos elit egyetemek monopóliumának feltörésére. A népnyelv „vöröstéglás" egyetemeknek keresztelte el ezeket, megkülönböztetve Cambridge vagy Oxford boros-

[7] *Klapp, O. E.:* Opening and Closing: Strategies of information adaption in Society, Cambridge, 1978.

[8] A különböző rétegek egybemosására sok példát lehet találni a napi sajtóban. V. ö.: *Tamás E.:* Lóvasúttal? Népszabadság, 1982. május 9.

tyánnal benőtt falaitól. Persze, az új egyetemeknek semmi hagyományuk nem volt. Így született meg az az anekdota, amely szerint az egyik „vöröstéglás" egyetem rektori hirdetőtábláján megjelenik a felirat, amely így szól: „Holnaptól a következő tradíciók lesznek érvényben..."

Meggyőződésem, hogy ilyen értelemben a rádió, a televízió, a sajtó társadalmunk rektori hirdetőtáblája is lehet!

NEMESKÜRTY ISTVÁN

Közelmúltunk története és a magyar film[1]

Úgy vélem, nem kell bizonyítani: a történeti tudat nem azonos a történettudománnyal. A történeti tudat tart életben egy népet, nemzetet, egy közösséget. Azt is mondhatjuk, hogy ez a fennmaradni akarás egyik feltétele, tömören szólva: a történeti tudat a jelen szándékait és a megtervezett vagy vágyott jövőt vetíti a múltba.

Már ebből a kissé sommás meghatározásból is kitűnik, hogy *a történelem nem maradhat szakmai belügy.* Az sem elég, ha a történelmet a legközérthetőbb stílusban, színesen-olvasmányosan akarjuk csupán népszerűsíteni – bár ez is rendkívül fontos –, hanem a történelmi tudatot más eszközökkel is, a szocializmus szellemében ébren kell tartanunk, a haza történetét az ország minden lakosának személyes ügyévé kell tennünk. Nem a törvényszerű folyamatokról szóló elvont tézisekkel, nem is kétségbevonhatatlan alapigazságok besulykolásával, hanem azzal, hogy *mindenki személyes ügyévé tesszük a történelmet,* amelyben kiki saját sorsát, saját múltját véli megismerni. Azzal, hogy az emberek érezzék: ők is *folytatnak valamit,* természetesen a ma szellemében. Az érzelmi motivációnak igen nagy szerepe van a történeti tudat formálásában.

Közhelynek tűnhet: ebben nélkülözhetetlen szere-

[1] Az előadás szerzője külföldi kötelezettsége miatt nem tudott részt venni a tanácskozáson. Az itt közölt szöveg egy negyedórás időtartamúnak kért és szánt korreferátum.

pet töltenek be a művészetek – s szakmai elfogultság nélkül állíthatom –, közöttük a legnagyobb tömegeket vonzó filmművészet, amelynek legjobb produkciói semmi mással nem pótolható erővel segíthetik a nemzeti önismeret fejlesztését, a tömegek valóságérzékenységét, a történeti tudat formálását. Ennek a másik oldala sem kevésbé fontos témánk szempontjából: a közönség a filmművészettől ismert és rejtett gondjaink legitimációját, művészi hitelesítését vagy továbbgondolását várja. Ez mély forrás, amelyből a filmművészet meríthet, ha a társadalmi valóságot kutatja, s ha az emberek gondolkodásán kívül legmélyebb érzelmeikre is hatást kíván gyakorolni.

Erre nem kizárólagosan, de a legtöbb lehetőséget a közelmúlt történelme adja. A felszabadulás utáni három és fél évtized történetét sokféleképpen láthatjuk viszont filmjeinkben. A jelenidejű történést ábrázoló mozgókép készítője szándékától függetlenül is árulkodik koráról. Külső jegyek (divat; öltözködés; bútorzat; lakások; üzletek; hivatalok; utcák képei) okleveleknél hitelesebben rögzítik a tényeket. A szereplők mozgása, beszédmódja, köszönése, érintkezési formái is szuggesztíven idézik fel a tegnapot. De képet kapunk a korabeli társadalom vágyairól és eszményeiről is. A harmincas évek magyar hangosfilmjei megbízhatóan tájékoztatnak divatról, öltözködésről, társasági szokásokról; de már azt vélni, hogy a kor átlagembere úgy viselkedett, úgy érzett, úgy gondolkodott, ahogyan azt a vetítővásznon látjuk: tévedés lenne. Még csak nem is azokat a szavakat, kifejezéseket használta. Mások voltak gondjai, talán vágyai is. Abból a szempontból azonban mégis hitelt érdemlően pontos a kép, hogy a kor nézője, még inkább: a film készítője és megrendelője így óhajtotta látni magát, ilyennek mutatta a világot a nézőnek és – az utókornak.

Amikor tehát az elmúlt harminc-harmincöt év magyar filmjeit nézzük, tudnunk kell, hogy nem egészen azt a világot látjuk, amelyet az akkori társadalom érzékelt maga körül; sokkal inkább azt, amelyet a megrendelők mutatni akartak. Mutatni magukról, a ma-

guk kora társadalmának, de a jövőnek is. Ez a kép nem szükségképpen megszépített, de mindenképpen eltérő és kendőzött a valósághoz képest. Ennek ellenére gyakran – éppen a mozgókép különösen nagy hatása folytán – mégis az a kép rögződik meg valóságként a közvélemény tudatában, amelyet filmen látott. Így például a mai ember számára az 1917-es Nagy Októberi Forradalom eseményeit *Eisenstein* és *Pudovkin* tíz évvel később készített játékfilmjeinek képei idézik fel, s e képeket ma már hírlapok és történelemkönyvek is a valóságot rögzítő fénykép-dokumentumokként kezelik.

Mindezt figyelembe véve, még a művészileg elhibázott vagy értéktelen magyar filmek is fontos dokumentumok az elmúlt harminc-egynéhány évről: az *Egy asszony elindul* éppúgy, mint a *Dalolva szép az élet* vagy mint a *Teljes gőzzel.*

Vagy mint a *Veréb is madár* az új mechanizmus „elindulásának", a közvéleményre tett hatásának ez a vígjátéki dokumentuma. Különleges hely illeti meg a *Fotográfia* című filmet, melynek cselekményét a való élet megtervezetlenül váratlan, drámai eseményei befolyásolták.

Ez persze csupán az elsődleges és sok tekintetben a legfelületesebb megközelítés.

Ennek ellenére már most, tíz-tizenöt év távlatából megállapíthatjuk, hogy például *Kovács* András egynémely filmje: a *Nehéz emberek,* a *Falak,* a *Staféta* a szó szociológiai értelmében, sőt: „oklevél"-értelmében is hiteles, megbízható és ugyanakkor művészileg értékes képet ad a maga jelenéről, és ez a kép számunkra jól megközelíthetővé teszi a múlttá párolódott egykori mát. (Bár e kérdés másik vetületére később visszatérünk.)

Más a helyzet akkor, ha a film alkotói a maguk jelenidejét történelmi jelentőségűnek ismervén fel, tudatosan készítenek jelenükről nemcsak az akkori mához, de a jövőhöz is szóló „történelmi" filmet. Ez a „jelenidejű történelmiség" minden művészeti ágban kimutatható, de kétségkívül a filmművészetben mutatja fel a legsajátosabb eredményeket. Látszólag

azonos az előző bekezdésben felvázolt, mindenkori „mai" filmmel, mégis különbözik attól. Példa erre sok közül az 1956 nyarán forgatott *Keserű igazság,* mely az akkor nagy port felvert „Szlota-ügy" ürügyén a felelőtlenül hajszolt, szakszerűtlenül kivitelezett nagyszabású építkezéseket ábrázolva és bírálva, a személyi kultusz korszakának politikai vezetési hibáit mutatta fel és örökítette a jövőre, immár mintegy *„múltként",* az 1953. júniusi és az azt követő párthatározatok szellemében.

De ilyen jelen idejű történelmi film – amint már a címe is mutatja – *Bacsó* Péter *Jelenidő* című alkotása egy gyári munkás hétköznapjairól.

*

Fejtegetésünk szempontjából természetesen azok a filmek a legtanulságosabbak, melyek a szó közvetlen értelmében történelmiek: tehát olyan időkről, eseményekről szólnak, melyek a film forgatásakor már (rég) megtörténtek. Ezek közül is külön említést érdemelnek azok a régmúltban játszódó „kosztümös" filmek, melyek mégis a maguk korának igazságait, vágyait, véleményét óhajtják az utókorra hagyományozni. A *Szegénylegények,* a *Csillagosok, katonák,* a *Szemtől szembe, A tizedes meg a többiek* legalább úgy szólnak az általuk bemutatott korról, mint azokról az évekről, amikor készültek. *A tizedes meg a többiek,* bár a második világháború utolsó éveinek Magyarországán játszódik, egyszersmind a hatvanas éveknek is tipikus tükre: *elképzelhetetlen, hogy mondjuk 1954-ben elkészülhetett volna.* Ugyanígy például a *Butaságom története.* Jancsónak a kiegyezés előtt játszódó történelmi filmje – a *Szegénylegények* – a magyar múltat újraértékelő irányzat első fontos alkotása, s mint ilyen, irodalmi és történetkutatási jelentősége is nagy.

Hogyan ábrázolják a magyar filmek a közelmúltat, jelenünk tegnapját?

A felszabadulás utáni korszak egészét kritikusan elemző filmek legkiválóbbjai közé tartozik a *Húsz*

óra; a magyar parasztság útja a földosztástól a szövetkezetesítésig. A munkásosztályról ilyen nagyszabású áttekintés nem készült. Érdekes, hogy viszont a parasztságról annál inkább *(Tízezer nap; Feldobott kő).* A nagyobb ívet átfogó korszakrajz terén jelentős eredmény a múlttól nevetve búcsúzó *Tanú* és a *Minden kezdet nehéz* vidám moziesszéje. Különleges műfajú jelképes „mese" a *Budapesti mesék,* és a *Tűzoltó utca 25.* Ezeket a filmeket, valamint az említésre kerülőket annak idején számos kritika méltatta és minősítette, ezért az esztétikai elemzést már csak a kiszabott terjedelem miatt is mellőzöm; célom a kijelölt tárgyon belüli fejlődés legfontosabb jegyeit rögzíteni.

*

A továbbiakban az 1945 utáni történelmi korszak egyes részleteiről forgatott játékfilmek legjelentősebbjeit említem, a korszak (és nem a keletkezés, nem a forgatás) időrendjében. Az áttekintésből kiderül, hogy az évente igen kevés – tíz-húsz – játékfilmet készítő magyar filmszakma módszeres tudatossággal dolgozta fel a szocialista Magyarország múltját, mindig tanulsággal a jelennek, s mindig szükségszerűen a jelent is (amikor a film készült) tükrözve.

A felszabadulás és a fordulat éve közötti időszakot feldolgozó filmek közül figyelemre méltó *Az idők kezdetén;* a *Tegnapelőtt;* a *Fényes szelek; Az utolsó vacsora;* az *Azonosítás;* és az *Apám néhány boldog éve.* Szórakoztató filmek is tanulságosan és eredményesen kísérleteztek a kor bemutatásával *(Hekus lettem).* A filmeket így együtt látva, figyelemre méltó, hogy a tárgyilagos elemzést már-már nosztalgikus hangulatidézés *(Az idők kezdetén),* érzelmi-indulati állásfoglalás *(Tegnapelőtt),* egy újabb nemzedék bíráló-elutasító rácsodálkozása *(Azonosítás)* helyettesíti. Ismét hangsúlyozom, e szavaim nem esztétikai minősítést helyettesítenek (valamennyi említett filmet szeretem, tetszik nekem, jónak tartom), hanem csak jelzik, hogy a felszabadulást követő éveket még nem

tudjuk és nem is akarjuk hideg tárgyilagossággal boncolgatni – egyelőre nem érezzük ennek szükségét.

Az 1949–1953 közötti éveket már-már enciklopédiává bővülő filmsorozat ábrázolja. Tanulságos és jellemző, egyszersmind érthető, sőt természetes, hogy az 1956 előtt felnőtt filmművésznemzedék ezt a tragédiákban bővelkedő korszakot előszeretettel dolgozta fel. A teljességre nem törekedve, példaképpen: *Szerelem; Nyár a hegyen; Angi Vera; Zöldár...*

E filmek sorát újragondolva, különösen érdekes a rendezők állásfoglalása nemzedékek szerint: Bacsó és *Makk* a résztvevő kortársak szemével ábrázol; *Gábor* Pál és *Gaál* István az akkor éppen életbe lépők felháborodott, de az összefüggéseket értő tárgyilagosságával. *Szabó* István már egyértelműen az apák nemzedékét, erényeit és bűneit látja e korszakban – megmutatni és elszakadni tőle (bár azért vállalni) –, annyi, mint felnőtté válni *(Apa).*

Az 1953–1959 közötti néhány év – mégis tényleg „korszak" – a fehér foltok közé tartozik. *Gábor* Pál tett kísérletet bemutatására *(Kettévált mennyezet);* s ha nem is egyedül ő, de eddig a legigényesebben. Figyelemre méltó, hogy 1956 általában valamilyen eseménysorozat részeként – (kezdete, vége) – jelentkezik, néha már-már sztereotípiák felvonultatásával. *(Párbeszéd* –Herskó János; aztán a már említett *Húsz óra, Apa* stb.)

*

Ha most így szemügyre vesszük az 1945–1957 közötti időkről készült, szándékukban is történelmi filmeket, szembetűnő (a művészeti értéktől és a jogos bíráló indulattól függetlenül), hogy a bonyolult és eseménydús korszak egyfajta *sztereotípiává* egyszerűsödött: a mozinéző naivul lelkes, áradón tettre kész, önfeledten boldog kezdeti évek után gonosztettek, ármányok és cselszövények áttekinthetetlen labirintusába téved, s a távoli fényt fegyverek tüze és zaja állja el, mint sárkány a tündérország kapuját. Napjainkra azonban a hajdan távolinak érzett fény: a békés és céltudatos

építésnek, a törvényességnek, a konszolidációnak a benne résztvevők által joggal és szívesen felhőtlennek érzett korszaka is történelemmé vált. Éppen ezekben az esztendőkben vagyunk tanúi annak, hogy egy legifjabb nemzedék, melynek tagjai 1956-ban talán még tízesztendősek se voltak, immár történelmi korszakként látja, mutatja, bírálja és elemzi ezt az időszakot. Meglepő és mégis szinte természetes, hogy apáik meghökkent fejcsóválással figyelik bírálatukat, sok vonatkozásban igazságtalannak érezve azt. Holott a fejlődés természetes útja, hogy az elértet mindenkor meghaladjuk. A hatvanas évek mint történelmi korszak: ez a témája *Bereményi* Géza–*Gothár* Péter 1981-ben készült *Megáll az idő* című filmjének. Figyelmeztető jelzés, hogy ezt a művészileg jelentős értéket képviselő filmet a legifjabb nemzedék tartalmi fenntartások nélkül a magáénak tekinti.

Különösen tanulságos ezt a történelmi filmet az 1960-as évek elején készült, akkor „mai" témájú filmek legjavával összehasonlítani – esztétikumtól függetlenül is, pusztán mint társadalomlélektani kísérletet. – Az 1962–63-ban készült filmek közül sikert aratott vagy művészi elismerést kivívott többek között: az *Esős vasárnap;* a *Hattyúdal;* a *Hogy állunk fiatalember?* a *Kertes házak utcája;* a *Legenda a vonaton;* a *Mindennapi életünk;* a *Nyáron egyszerű;* az *Oldás és kötés;* a *Sodrásban.*

Persze, hogy melyik mitől lett siker, az külön elemzést kívánna. Nyilvánvaló azonban, hogy általuk közel került hozzánk a történelem; történelmi félmúltunk vagy közelmúltunk kritikai felfedezése, és más, a közvéleményt foglalkoztató, izgalmas kérdések.

Az esztétikai olló igazán tág – a *Sodrásban*tól és az *Oldás és kötés*től az *Esős vasárnap*ig vagy a *Hattyúdal*ig... A *Sodrásban* gimnazista hősei jószerint egykorúak a *Megáll az idő* hőseivel. Feltűnő, hogy a *Sodrásban*t ma nézve sincsenek se művészi, se tartalmi vagy korhűségbeli fenntartásaink; maradandóan kiváló film. Ugyanezt érezzük a *Megáll az idő*t nézve. Megvan tehát mindkét rendezőnek a maga szuverén alkotói világa és alkotói igazsága, ugyanakkor, éppen

ezért, társadalmi érvényű igazsága is. Mégis: a két film között ég és föld – vagyis két nemzedéknyi a különbség. Nyilvánvaló tehát, hogy a korról készült „történelmi film" *(Megáll az idő)* az alkotó által őszintén átélt, személyes élményen túl a mi mai korunk fiatalságának kritikáját, elvárásait, eszményeit tükrözi (a múltra vetítve, ám a múltat is igazul ábrázoltnak érezve); az ugyanabban a korban készült „mai" film pedig *(Sodrásban)* a maga korát szintén igaz módon, szintén bírálóan ábrázolva, az *akkori* jelen fiatal nemzedékének kritikáját, elvárásait, eszményeit közvetíti.

Mivel a *Megáll az idő* alaptémája többek között kétségkívül hiteles szórakoztató zenei élmény – meghökkentően mulatságos a zenéjét az akkor nagy sikerű, szintén zenés film, az *Esős vasárnap* muzsikájával összevetni. Nem mondhatjuk, hogy nem az az Elvis Presley-i zene bolondította meg a fiatalokat akkoriban *(Megáll az idő)* –, de akkor is tévednénk, ha tagadnánk, hogy *Fényes Szabolcs* zeneszámait is nagy élvezettel hallgatták és játszották. Ugyanígy a *Hattyúdal* Ránki György szerzette számait.

*

Kétféle, többféle történelmi igazság lenne?
Nyilván nem. De a mindenkori jelenből nézett múlt oly mértékben tükrözi az ábrázoló művésznek és korának tudatvilágát – még a legobjektívebb hitelességre törekedve is –, hogy a film a létrehozatal korszakát is mindig nagy pontossággal közvetíti.

Ez a – voltaképpen közhelynek beillő – megállapítás azért tanulságos, mert az említett két filmet összehasonlítva, egymás után vetítve, különösen meghökkentően tolul tudatunkba a felismerés: régebbi korokról írott emlékezések, dokumentumok, regények, általunk (és a létrehozó művész által!) oly hitelesnek érzett festmények és ábrázolások vajon nem viszonyulnak-e ugyanilyen meghökkentő diszkrepanciával a végleg tovatűnt és ezért a *kortársak hitelességével soha többé fel nem idézhető múlthoz,* mint aho-

gyan – például – a *Sodrásban* és a *Megáll az idő* viszonyul *egymáshoz?* Vajon tényleg olyan volt-e a XVII. század flamand valósága, amilyennek azt számunkra egy Rembrandt vagy egy Rubens közvetíti? Vajon nem öltöztette-e Botticelli olasz madonnáit oly fantáziaruhákba, melyeket a leggazdagabb kevesek tényleg viseltek, de amelyek láttán egy mai ruhatervező ilyennek tervezné meg egy kosztümös film számára a XV. század jómódú, művelt kereskedőpolgárai tipikusnak érzett ruházatát?

De mielőtt végleg megragadnánk az ilyen látszólagos külsőségeknél, tereljük vissza figyelmünket két igazán lényeges szempontra: megismerhető-e a tárgyalt időszak magyar történelme, beleértve ebbe természetesen az eseménysorozatot is, az ekkor készült filmekből? És: a történelminek szánt filmek tartalma, mondanivalója, eszmeisége összhangban van-e a történettudomány állásfoglalásával? Az első kérdésre a válasz egyértelműen igenlő. Száz év múlva az e filmeket nézők kutató képet kaphat a korról. A második kérdésre nem adható ilyen tömör válasz. A legértékesebb műalkotások sem elemzik – nem is feladatuk – a politikai és egyéb események valamennyi összetevőjét. A figyelem a személyi kultusznak nevezett évek bűneinek ábrázolására, e bűnök magánéleti és közéleti következményeire összpontosul. „De hol vannak az eredmények?" – szokás ezzel kapcsolatban kétségkívül jogosan kérdezni. Mégis: a puszta tény, hogy a közvélemény az ilyen megközelítést rokonszenvvel fogadja, *önmagában is egyfajta történelmi dokumentum:* annak dokumentuma, hogy a magyar nép irtózattal és szégyenkezve emlékezvén ezeknek az éveknek bűneire, újra meg újra megfogalmazza: ezt, így soha többé!

Végeredményben tehát a magyar filmművészet a problémákat a jelen viszonylatában mindig újrafogalmazó, bírálva értékelő, a társadalom iránt elkötelezett, a kész tényekbe egykönnyen bele nem nyugvó, haladni és mozdulni vágyó művészet, amely a történelmet tényleg a mindenkori ma tanulságai szempontjából látja és alkalmazza.

ZÖLDI LÁSZLÓ

Történés(z)ek a Dunánál

TÖRTÉNETISMERET, TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET AZ ÍRÁSOS SAJTÓBAN

Mi lenne, ha az összes történészt a Dunába fojtanák? Már a kérdés is történelmietlen, elvégre a gyakorló kutatók váltig hangoztatják, hogy a „mi lenne, mi lett volna, ha...?" – kezdetű mondatokkal a magára valamit is adó tudós nem sokat kezdhet. Heurisztikus értéküket azonban nem szívesen vitatnám. Már csak azért sem, mert a tréfás kérdést: Mi lenne, ha az összes történészt a Dunába fojtanák? – egyik vezető történészünk tette föl vagy tíz esztendeje, egy rádióvitában. S bármennyire tréfásan fogalmazott, a végiggondolásra ingerlő kérdés nyomán vitapartnerei – egyébként szintén történészek – eltűnődtek. Magukba szálltak, majd megítélésem szerint máig érvényes következtetésre jutottak. Arra, hogy a köznapi tudat szférájában élő emberekben a szaktudósok közreműködése nélkül is kialakulna valamiféle történelmi tudat. Persze, ez a spontán tudatforma a részleges és szórványos élettapasztalatokhoz tapadna, a felszín, természetesen, elfedné a lényeget; tudniillik a történelmi összefüggéseket.

Szerencsére történészeink élnek és dolgoznak. A legutóbbi másfél évtizedben ugrásszerűen gyarapodó szakkönyvállomány tanúsága szerint a korábbinál jobb kutatási-alkotási körülmények között. Abban azonban mégsem vagyok egészen bizonyos, hogy túlnyomórészt friss szellemű, meggyőző műveikkel akárcsak a tárgyalt témák jelentőségét megközelítően is befolyásolnák a köznapi tudat szférájában élő embereknek a történelemről, a történelemben

való gondolkodását. Márpedig, ha nem föltétlenül átütő erejű a történészek szemléletet formáló *közvetlen* befolyása, akkor ez elsősorban azzal magyarázható, hogy viszonylag kevesen férnek hozzá történelmi szakkönyvekhez, szakfolyóiratokhoz. De ha a szakkönyv, a szakfolyóirat nem az ismeretek hordozója, a tudás forrása, a szemlélet formálója, akkor érdemes eltöprengeni rajta: vajon az olvastatásban és a történelemszemlélet *közvetlen* formálásában érdekelt történészek miként használják ki az újságban, a tömegfogyasztásra szánt sajtóban rejlő lehetőségeket?

FURCSA BÉKE

Idestova negyven esztendeje, hogy Mályusz Elemér, a kiváló magyar középkorkutató cikket írt a Magyar Szemlébe *Milyen történelemre tanítanak hírlapjaink?* címmel. Fejtegetésének lényege, hogy „a történeti műveltség és a magyar sajtó egy része kibékíthetetlen ellentétben áll". A lapok nem foglalkoznak az új kutatási eredményekkel, noha a közönség – mert nem olvassa a tudományos monográfiákat – az *új*ságoktól, a *hír*lapoktól várja a tájékoztatást. Vajon mennyire időszerű a hajdani kifakadás? Ezt már Ránki György is megkérdezte. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének ügyvezető igazgatója 1971. szeptember 25-én *A napisajtó feladata – Történeti műveltség* címmel vitát kezdeményezett a Magyar Hírlap hasábjain. Részletesen elemezte a hatvanas évekbeli helyzetet, s megállapította, hogy Mályusz Elemér kérdésére „aligha lehet megnyugtató a válasz". S bár igazán termékeny vita akkor nem alakult ki, az alapkérdés – Milyen történelemre tanítanak hírlapjaink? – újra meg újra szóba került.

Például két hét híján éppen kilenc esztendeje, itt, Egerben, a Magyar Történelmi Társulat *Történelem és tömegkommunikáció* című vitafórumán, majd 1976 karácsonyán, ugyancsak a Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlésén, Székesfehérvárott. A hozzászólók

– történészek és írók, szakkutatók és publicisták – gyakorta egymásra mutogattak, a szenvedélyes vádaskodások után azonban végül is kialakult a közmegegyezés: a frontvonalak nem föltétlenül a jó történészek és a jó írók, publicisták között húzódnak. Fogalmazhatnám úgy is, hogy a legutóbbi évtized eseményei arról tanúskodnak: a furcsa háború furcsa békévé oldódott. Emlékezni, persze, sosem árt, a tanulság kedvéért tehát illő felidézni: voltaképpen mi volt a heves polémia módszertani oka?

Sok egyéb mellett alighanem az, hogy bár a tömegközlési eszközök *lényegében* ugyanazt a történelemképet sugallják, amely rendszerezettebb formában a tankönyvekben és a kézikönyvekben is föllelhető, mégis az egyes, konkrét esetekben a különbségek nyilvánvalóbbak. Olykor a „mi lett volna, ha...?"-szerű oknyomozás a művészi élmény szintjére emelkedve téveszt meg, a valóságos történelmi tények viszont, megfelelő érzelmi bázis híján, nem ivódnak be a köztudatba. Elgondolkoztató példa erre a kettősségre a Széchenyi meggyilkoltatása című tévéfilm. Az 1971. szeptember 24-én bemutatott darabot azért hozom szóba, mert többször megismételték, legutoljára éppen két hete, június 5-én, igaz, a kevésbé nézett második programban. Most talán ha két-háromszázezren nézték meg, de ezzel együtt is legalább hat-hétmillió magyar állampolgár vette készpénznek a játszi és módfelett hatásos feltételezést, hogy gróf Széchenyi Istvánt a bécsi kamarilla tétette el láb alól. (Mint ahogy – megint csak millióknak sugárzott tévéjátékokról beszélek – Zrínyi Miklóst és Katona Józsefet is.)

Hiába szövetkeztek *volna* a legvarázslatosabban író Széchenyi-, Zrínyi- és Katona József-kutatók, sajtóközleményeik – amelyek legföljebb néhány tízezer példányban láttak *volna* napvilágot – aligha ellensúlyozhatták *volna* a tévédrámák keltette hatást. Mert, mint Grigorij Csuhraj, a világhírű szovjet filmrendező mondta egy interjúban: „A történész részletesen leírhatja és elemezheti az eseményeket, de nem az ő dolga, hogy atmoszféráját és hősiességét megértesse

a nézővel, olvasóval vagy hallgatóval". Hát akkor kinek a dolga? A művészé, az íróé, akinek magyarországi megpróbáltatásairól, didakticizmusra való hajlamáról érvényesen vallott Illyés Gyula. Egyik nemrégiben sugárzott televízió-interjújában kifejtette, hogy azért érzi sikerületlennek – én így mondanám: nem igazán sikerültnek – a Fáklyaláng című darabját, mert az egész első felvonásban leckefelmondásra kényszerült. Ha ugyanis nem magyarázza meg a történelmi előzményeket, akkor félő, hogy közönségét meg sem érinti Kossuth és Görgey vitája, s mindaz a szemléleti tanulság, ami a vita mögött rejlik.

Feltételezem, sok író, publicista, nemzeti múltunkkal rendszeresen vagy csupán alkalmilag foglalkozó *nem-történész* mondhatná el ugyanezt. Ebben az összefüggésben érthető igazán az ötvenes évek másik vezető drámaírójának, Háy Gyulának a kesernyés kijelentése. Szerinte nálunk első felvonást legalább kétmillió ember tud írni, másodikat talán százezer, harmadikat legföljebb három. Hogy ki volt a harmadik drámaíró, akire gondolt, nem tudom, de az nyilvánvaló számomra, hogy a nyolcvanas évekbeli írástudó is szorult helyzetbe kerülne, ha az előzmények ismertetése nélkül adná közre történelmi mondanivalóját. Hiszen az egyik végponton olyan befogadóval kell számolnia, aki – egyetemi fölvételin hallottakból idézek – imigyen összegzi élményét a nemzeti múltról: „Dózsa és Rákóczi ügye elbukott, mert az áruló Görgey aláásta a munkásosztály egységét." Kérdezhetnénk, hogy az ilyen és ehhez hasonló összegzésekben milyen szerepet játszott a dogmatikus történetfelfogás, az iskolai történelemoktatás, a tömegkommunikáció megannyi ellentmondása. Sokkal izgalmasabb azonban, legalábbis számomra, az a kérdés, hogy a mai magyar sajtóban miként számolnak az újságolvasói közeggel, a történelemben való gondolkodás adottságaival, a könyvet még (már) nem nagyon, de napilapot már (még) böngésző olvasó szemléletté ritkán szilárduló történelmi ismereteivel?

Ez már nem ugyanaz a kérdés, amit korábban úgy fogalmaztam meg, hogy a történelemszemlélet köz-

vetlen formálásában érdekelt történészek miként használják ki az újságban rejlő lehetőségeket. Gazdagodott azzal a kiegészítéssel, hogy a szerkesztőségek, a szerkesztők tisztában vannak-e a közvetítésből – és ami ezzel ismeretelméletileg egyet jelent: a közvetlen meghatározásból – rájuk háruló felelősséggel? Meggyőződésem ugyanis, hogy ha van gond a történelemszemlélet sajtóbeli formálásával – és kétségkívül van –, akkor ez már nem elsősorban az, hogy a hivatásos történészek és a művészek (írók, rendezők, esetleg képző- és zeneművészek) másként közelítik meg a történelmet. Hanem az, hogy az alapkérdésekben egyre inkább egyetértő múltláttatók meg-megfeledkeznek az érdeklődők felkészültségéről és történelmi intimitásigényük közti szakadékról. Ez még akkor is igaznak tetszik, ha rögvest hozzá kell tennem: gyakorló szerkesztőként nem feledkezhetem meg a sajtónak arról az adottságáról, hogy a szemléletformáló – néha szemlélettorzító – viták a legritkább esetben zajlanak nagy történelmi összefüggésekről, a nemzeti história csomópontjairól. Szinte kizárólag részletkérdések kerülnek terítékre, a vita többnyire véletlenül, egy-egy alkalmi cikk ürügyén robban ki.

Némi ízelítő a legutóbbi fél évtized terméséből, csupán a huszadik századbeli eseményekből szemelgetve. Vajon Bajcsy-Zsilinszky Endre ölte-e meg Áchim L. András, a békési parasztvezért, s ha igen, miért; ha nem, akkor miért kell kétségbe vonni erkölcsi tisztaságát? Öngyilkos lett-e Teleki Pál miniszterelnök vagy a Gestapo által fölbérelt vadkan ölte meg? Aztán, a Vádindítvány című dokumentumregényről, illetve a belőle készült tévéjátékról szólván: vajon a „repülő koporsónak" becézett Savoya-gépek milyen politikai és kereskedelmi megfontolásból kerültek a magyar királyi légierő birtokába, s az irredenta vagy éppen a humanista hajlamú ejtőernyősök miért, milyen taktikai okból égtek el a harcba vetés előtt? Vajon a Kassát provokatív célzattal bombázó gépek melyik repülőtérről szálltak fel? Vajon a Városligetet bombázó amerikai Liberátorok pilótái libe-

rátoroknak, szabadítóknak tekintendők-e, vagy ártatlan (civil) életek kioltóinak?

Sorolhatnám még a példákat. A Rajk-pör mellékes, bár korántsem lényegtelen körülményeiről, vagy éppen a kitelepítésekről, amelyek épp egy esztendeje többször is nyilvánosságot kaptak az irodalmi folyóiratokban. Mi több: bizonyára a hatvanas és hetvenes évek történelemmé merevült (vagy nemesült) eseményei közt is akadna vitát keltő, olykor nemtelen indulatokat gerjesztő részletkérdés. De talán ennyiből is nyilvánvaló a szerkesztőségek felelőssége: nem mindegy, hogy melyik témát miként tálalják, hogyan vázolják az előzményeket, mennyire készítik elő az úgynevezett kísérő cikkek befogadását, miként vonják le a szemléleti tanulságokat. Ragadjunk ki két konkrét példát, az esettanulmányok ürügyén pedig próbáljunk általánosítható következtetésekre jutni. Az egyik a kassai provokáció, a másik az amerikai Liberátor-gépek ügye.

KASSA – AVAGY A KOZGONDOLKODÁS ZAVARAI

Csupán emlékeztetőül: az Élet és Irodalom 1979. április 21-i számában izgalmas című publicisztika jelent meg. *Ki bombázta Kassát?* – tette föl a kérdést Ránki György, a korszak avatott szakértője. A szerző, persze, nem a konkrét esetről fejtette ki a véleményét, hanem egyik olvasmányáról számolt be. Borsányi Julián, Nyugaton élő magyar emigráns – a Horthy-hadsereg egykori tisztje, a kassai vizsgálóbizottság egyik tagja – könyvet publikált a Német Szövetségi Köztársaságban. A német nyelvű emlékezés címe körülbelül így fordítható magyarra: A kassai bombatámadás rejtélye, 1941. június 26. Ránki György akadémikus sorra veszi Borsányi Julián „állításait", ízekre szedi őket. S mert az emigráns szerző azt a lehetőséget is részletesen taglalja, hogy ötágú csillagos gépek bombázták volna az akkoriban Magyarországhoz visszacsatolt várost, a marxista történésznek is reflektálnia kellett erre a mozzanatra. Mindazonáltal – a kü-

lönböző eshetőségeket számba véve – a kutatói tisztesség arra késztette, hogy a már lezártnak és bizonyítottnak tartott kérdés további kutatására hívja fel a magyarországi hadtörténészek figyelmét.

Ránki György írása nagy visszhangot váltott ki. S mert az irodalmi és *politikai* hetilap szerkesztősége nem gondolta át teljes egészében a szakmai kérdéseken túlmutató problematikát, nem is számíthatta ki a hazai és külföldi olvasók reagálását. (Ezt önkritikusan is mondhatom, mint az említett cikk szerkesztője.) Nem számoltunk azokkal a *nacionalista* előítéletekkel, azokkal a tudat alá szorított szovjetellenes reflexekkel, amelyek akár csak az említett és kategorikusan ki nem zárt feltételezéstől is tápot kaphattak. És nem számoltunk – hadd mondjam így – a *dogmatikus* előítéletekkel sem, amelyeknek hordozói, korszerű politikai tudattal és történelemszemlélettel aligha megáldott emberek, valamiféle szovjetellenességet véltek kiolvasni a szerintem félreérthetetlen mondatokból. Fogalmazhatnám úgy is, hogy politikai hibát követtünk el, mert nem készítettük elő a terepet a történészi *gondolkodásmód* befogadására. Ez még akkor is hiba, a politikai és szociológiai közeg figyelmen kívül hagyása, ha a lap következő számában igyekeztünk rövidre zárni, berekeszteni a vitát. Ölvedi Ignác ezredes, hadtörténész *A sárga csík* (Adalékok a kassai provokáció történetéhez), című cikkében kifejtette: „a legnagyobb határozottsággal állítjuk, hogy Kassa bombázása a német és a túlbuzgó magyar vezérkar második világháborús együttműködésének legsikeresebb" akciója volt. (Élet és Irodalom, 1979. április 28.)

Mindebből akár már most is következtethetnénk a sajtó felelősségére, ha a *Ki bombázta Kassát?* utóélete nem kínálna újabb tanulságokat. Levélben vagy személyesen jelentkeztek a túlélők – a támadás időpontjában a kassai repülőtéren szolgálatot teljesítő katonák leírták és elmondták: mit láttak, mit tapasztaltak, hogyan élték át a támadást. S mert az egész ország, sőt a világ különböző részeiből jelentkeztek, ráadásul nagyjából hasonlóképpen emlékeztek a

negyvenegy év előtti provokációra, az élménymozaikokból a komparatisztika primitív szabályai szerint is a történeti valóság képe állhatna össze. Ha volna vállalkozó szellemű történész, aki magához venné a szerkesztőségben rendelkezésre álló dokumentumokat, aki fölkeresné a szemtanúkat. Aki végérvényesen föllebbentené a fátylat a kassai titokról, amely egyébként azóta is foglalkoztatja a műkedvelő kutatókat.

Az érdeklődést csak növelték Ölvedi Ignácnak a Magyar Hírlapban (1981. június 28. és november 22.) megjelent cikkei, amelyek újabb adalékokat tárnak fel Kassa bombázásáról. A szerző idézi Ion Cernaianu román ezredesnek a kazanyi hadifogoly-kórházban 1947 elején tett vallomását, amely szerint „Kassa bombázására Antonescu adott utasítást és azt a román légierő Suceavából felszállt gépei hajtották végre". Mint Ölvedi írja: „nem önállóan kitervelt román akcióval állunk szemben. A végrehajtók lehettek román fasiszták, vagy vegyesen németek és románok, de a fő szervező és irányító a német titkosszolgálat volt, minden bizonnyal egyetértésben a legfelsőbb német, illetve magyar katonai vezetéssel." A magamfajta, történelmi intimitások iránt érdeklődő olvasóban megfogalmazódik a kérdés: vajon nem önellentmondás azt feltételezni, hogy a németbarát, szovjetellenes, Erdély okán azonban egymást is engesztelhetetlenül gyűlölő *román és magyar vezérkar* közösen keresett volna ürügyet a Szovjetunió megtámadásához? Ahhoz, hogy beugrassa a magyar kormányt a második világháborúba? De ha ez nem volna contradictio in adiecto – mint ahogy, szerintem az –, akkor is felötlik a kérdés: vajon szabad-e, érdemes-e megosztani az újságolvasókkal a korántsem kiérlelt gondolatokat? Egyáltalán: a tudományos hipotézisek mennyire valók a nagyközönség elé?

Mindenesetre az imént érzékeltetett sajtógyakorlatban tètten érhető egy fontos jelenség. „A szó elszáll, az írás megmarad" népbölcsesség, valamint tömegtájékoztatási módszerünk alapján az olvasók hajlanak arra, hogy hivatalosnak, *legitimnek* tartsanak minden olyan megnyilvánulást, amely nyomdafestéket kap.

Lám, az ÉS sok levélírója is figyelmen kívül hagyta a napisajtóban megnyilatkozó történész fenntartásait, s csak azt hallotta ki a még korántsem bizonyított feltételezésből, amit ki akart hallani, amit érzelmei bizonyossággá szilárdítottak. S mert ez az olvasói eljárás ismerős, általánosítható tanulságnak megteszi, hogy az újságolvasói közegnek ezt az adottságát is figyelembe kellene venni a mindennapi szerkesztői munkában.

LIBERÁTOROK VAGY SZABADÍTÓK?

Az esettanulmányt az Élet és Irodalommal kezdtem, önkritikus hangnemben. Ez talán erkölcsi alapot szolgáltat arra, hogy más orgánumok felelősségét is megpendítsem, persze, nem számonkérő hangsúllyal, inkább a nyilvános együttgondolkodás igényével. Engedtessék meg, hogy a másik esettanulmányban csak részint érintsem az ÉS tevékenységét, kritikai megjegyzéseimet pedig a testvérorgánumunk számára rezerváljam. Nos, az úgynevezett Liberátor-ügy története röviden a következő: A Magyar Nemzet 1981. július 7-én Tisztelt Szerkesztőség című nyílttér-rovatában helyet adott Sárhidai Gyula olvasólevelének. A Haditechnika című periodika szerkesztőjének írásából – *A legnagyobb légicsata Magyarország felett* – kiderül, hogy az tulajdonképpen évfordulós megemlékezés: 37 évvel (!) korábban, 1944. július 2-án „az amerikai légierők talán legnagyobb bevetésüket végezték magyar célok ellen". Már most érdemes fölfigyelni egy elgondolkoztató mozzanatra: az évfordulós kampányok idején egy cikknek nagyobb esélye van a megjelenésre, ha – akár erőszakolt módon is, de – jubileumhoz kapcsolódik.

A mérnök-technikatörténész szerző földicséri a magyar királyi légelhárítást, majd elérkezettnek látja az időt arra, hogy a még élő „repülők és légvédelmi tüzérek segítségét" kérje az esemény pontos rekonstruálásához. A levélről elmarasztalólag szólt az Esti Hírlap. Szenvedélyes munkatársának a cikke két nap-

pal később jelent meg. A *Tanúnak jelentkezem...* cikk szerzője mindenekelőtt azt kifogásolja, hogy a hadtörténész kárhoztatja a német légierőt, mert nem irányított több vadászgépet Budapest körzetébe. A második világháború alatti politikai erőviszonyok ismeretében, meg kell hagyni, csakugyan faramuci követelés ez. Rájött erre a Magyar Nemzet szerkesztősége is, mert július 11-én, ugyancsak a nyílttér-rovatban, saját munkatársa révén ítélte el a pozitivista hajlamú kutatókat. Hasonló értelemben foglalt állást július 18-án az Élet és Irodalom. Ennek az írásnak az kölcsönzött jelentőséget, hogy szerzője polgári származású irodalmár, a Horthy-hadsereg egykori, alacsony beosztású tisztje. Ő is helyteleníti a Horthy-korszak „katonaerényeinek" felmagasztalását, azt a – meglehet, akaratlan – törekvést, hogy a mégiscsak német oldalon harcoló magyar királyi hadsereg „sikeres" akciója „beemelődjék" a progresszív nemzeti hagyományok közé. Az alkalmi vita ezzel tisztázódott a nyilvánosság előtt, a lovagiasság szabályai szerint.

A nézetütközést nem szerkesztői elhatározás váltotta ki, sokkal inkább a szerkesztői judicium rövidzárlata. Olyan írás, olyan szövegezés, olyan szemléletmód került a lapba, amelynek szerzője a katonai helytállást elválasztotta a társadalmi-politikai rendszer jellegétől. A történelmi esemény morális megítélésekor pedig elvonatkoztatott attól az egyébként meghatározó körülménytől, hogy kiknek és milyen céloknak a szolgálatában vették föl a harcot a magyar katonák. A tanulságot nyilván levonta a Magyar Nemzet szerkesztősége, amikor – derült égből villámcsapás – július 26-án megszólalt a Magyar Hírlap is. A Liberátor című vasárnapi vezércikk szerzőjét kétségkívül jó szándék vezérelte, amikor azt hangsúlyozta, hogy a tényeket nem szabad önkényesen szelektálni, hogy a múlt faggatásakor nincsenek és nem is lehetnek tabuk, hogy a kutatás szabadságát nem szabad veszélyeztetni. A konkrét ügyben azonban úgy foglalt állást, hogy abból csakis a technikatörténésszel való egyetértésre lehetett következtetni. Ezt a következtetést a Népszabadság egyik munkatársa meg is

fogalmazta, a július 31-i számban éles hangon bírálta az alapcikk közlését igazoló vezércikk szemléletét.

Megpróbálom általánosítani az eset tanulságait. A Liberátor-vita – noha nem előre megfontolt szándékkal robbant ki, következésképpen elő sem lehetett készíteni, le sem lehetett vezetni – végeredményben hasznosnak bizonyult. Több jó származott belőle, mint amennyi kár. Megkockáztatom: az efféle viáktól nem érdemes félni, sokkal inkább szorgalmazni, tudatosan és okosan szervezni, irányítani kellene őket. Éppen az ilyen nézetütköztetések teszik nyilvánvalóvá, hogy mert bizonyos kérdésekről nem beszélünk, attól még léteznek, s amit tabuként kezelünk – akár második világháborús hadtörténelmünket, akár más témákat –, az félreértést, tévhitet vált ki, a hamis tudatot erősíti. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a történelmi tényfeltárás „értékmentes", pozitivista gyakorlata hamis vágányra visz: nem tisztázza, inkább megzavarja a múltról alkotott, a múltról alkotandó képet. A prekoncepciókat tehát, úgy gondolom, el kell vetni, ez azonban nem vezethet apolitikussághoz. A tényvalóság feltárása nem lehet indok arra, hogy bárki is elmulassza megállapítani a történelmi felelősséget.

Mindebből nyilvánvaló, hogy az efféle sajtóviták szerkesztése nagy körültekintést igényel. Már az sem mindegy, hogy milyen típusú lap vállalkozik vitacikk közlésére. Példánknál maradva, képzeljék el, hogy ugyanezt az olvasói levelet – ugyanezzel a címmel és ugyanezzel a felhanggal – a História című történelmi ismeretterjesztő folyóirat publikálja. Meggyőződésem, hogy más lett volna az akusztikája, mint ahogy az is valószínű, hogy ebből a szempontból szakértőbb szerkesztők vitték volna végig a polémiát. A Magyar Hírlap ilyetén való bekapcsolását is azért vélem szerencsétlennek, mert nemcsak egyszerűen fölmelegítette a már elutasított nézőpontot, hanem ezt a kormány félhivatalosaként tette.

Persze, tudom, a sajtóvitákban egyik lapnak sincs eleve nagyobb esélye az igazság kimondására. A Népszabadság közleménye sem attól lesz igaz, mert a párt

központi lapjában jelenik meg. Úgy gondolom, a konkrét cikk konkrét érvrendszere dönti el, hogy igaza van-e a közlésre vállalkozó orgánumnak. Igen ám, de az olvasónak nincs módja arra, hogy minden hivatkozást ellenőrizzen, következésképpen többnyire perdöntőnek tekinti a lap hivatalosságának mértékét. Ez viszont nem csökkenti, hanem éppenséggel növeli a szerkesztők és a sajtóvitákban megszólalók felelősségét. A szerző – legyen történész, író, publicista – minél hivatalosabb lapba ír, annál körültekintőbb fogalmazásra „kényszerül". Már csak azért is, mert tömegtájékoztatási módszerünk következtében az olvasók hajlamosak arra, hogy legitimnek tartsanak minden olyan megnyilvánulást, ami nyomdafestéket kap. Mondhatnám azt is: minél hivatalosabb lapba ír valaki, annál kevésbé öltöztetheti magánvéleményét a legitimitás köntösébe.

Az esettanulmányok azt a lényeges, talán a leglényegesebb tanulságot sugallják, hogy egy-egy sajtóvita szerkesztése közben a politikai kultúra pillanatnyi állapotát, a közvélemény történelmi ismeretét, teherbíró képességét az eddiginél jobban, sokkal jobban figyelembe kell venni.

ÚSSZUNK EGYUTT

Ezzel tulajdonképpen be is fejezhetném mondandómat. Mégis kikívánkozik belőlem legalább három értelmező megjegyzés.

Az *egyik* az, hogy a vázolt ellentmondások ellenére sem érzem tragikusnak a helyzetet. Hiszen gondoljuk csak végig: a részletezett – és éppen csak megemlített – vitákat szinte kivétel nélkül történészek kezdeményezték. Valljuk be, az ilyesfajta kezdeményezés korántsem volt divatos a hatvanas évekbeli sajtóban vagy a hetvenes évek első felében. A történelmi témájú sajtóviták mostanában úgy is felfoghatók, hogy a szerkesztőségek igyekeznek partnerei lenni a nyitásra vállalkozó történészeknek. Azoknak a kutatóknak, akik önkritikusan, nyilvánosan tették és te-

szik szóvá a történettudomány mulasztásait. Mert figyeljük csak meg: a hatvanas évek gyakorlatához képest az a változás, hogy nem föltétlenül az írók, publicisták kérik számon a részletkutatások hiányosságait, hanem maguk a történészek. Ilyenformán a sajtóbeli ellentmondásokat érdemes vállalni, persze a tartalmasabb, koncepciózusabb együttműködés reményében.

Reménykedve gondolok például arra – és ez a második értelmező megjegyzés –, hogy az újságok végre tekintetbe veszik azt a demográfiai adottságot, hogy a mai magyar társadalom számarányában jelentősebb része a felszabadulás után született, egészen pontosan 6 176 219 állampolgár. Következésképpen újra meg újra el kell magyarázni a régi alapigazságokat, esetleg a nem is olyan régi eseményeket, amelyeket ezek a generációk eleve nem élhettek át. Tavaly ősszel, az 1956 utáni újrakezdés 25. évfordulója alkalmából gyakorta szóba került a napisajtóban is, hogy szinte kilátástalan annak a magyar fiatalnak a helyzete, aki tájékozódni akar a történelmi félmúltban. Akkor a kézzelfogható, mi több: a kézbe fogható tanulság kedvéért átböngésztem egy érdeklődő fiatalember, az 1945 novemberében született Zöldi László házikönyvtárát. A legutóbbi három és fél, négy évtized fő erővonalait játszi könnyedséggel lehetett rekonstruálni, húsznál is több alapműből.

A könyvek között feltűnően sok az akadémiai kiadvány. Ez nemcsak azt jelenti, hogy elérkezett az átfogó értékelések ideje, ha úgy tetszik: a monográfiák évada. Hanem azt is, hogy a szigorúan szaktudományos igényű könyvek alig néhány száz vagy ezer példányban láttak napvilágot, aránylag kevés érdeklődőhöz jutottak el. Az ellentmondás, azt hiszem, nyilvánvaló: a könyvkiadás pillanatnyilag csupán kevesek igényeit képes kielégíteni, noha sokan érdeklődnek nemzeti históriánk meghatározó jelentőségű eseményei iránt. Ennek a felfokozott igénynek kellene eleget tenni a tömegfogyasztásra szánt sajtóban. Aggódva kérdem: a Népszabadság emlékezetes cikksorozatán kívül olvashattunk, olvashatunk-e ismeret-

terjesztő jellegű írásokat 1956-ról, a konszolidációról, a szövetkezetesítésről, 1968-ról, az új gazdasági mechanizmusról, a reformlendület megtorpanásáról, a legeslegújabbkori ellentmondásokról? Mindazokról a múltbeli és félmúltbeli, de olykor nagyon is időszerű kérdésekről, amelyek módfelett foglalkoztatják a folyamatosan eszmélkedő nemzedékeket?

Ezt még akkor is meg kell kérdeznem, ha – és ez a harmadik értelmező megjegyzés – az imént érzékeltetett gondok ellenére sem érzem tragikusnak a helyzetet. Az írásos sajtónak ugyanis eleve nem tulajdonítok túl nagy, a kelleténél nagyobb jelentőséget. Korántsem becsülöm le munkámat, a munkánkat, mégis tudomásul kell vennünk, hogy az *orális* sajtó – a rádió, ebben az értelemben a film és kiváltképp a televízió – a történelmi alapismeretek terjesztésében, a történelemszemlélet formálásában *is* átvette a vezető szerepet. Márpedig ha így van, akkor az írásos sajtó először került abba a kedvező – vagy legalábbis előnyökkel kecsegtető – helyzetbe, hogy kiteljesítse korlátozott lehetőségeit – arról például, hogy gondosabban válogatja meg a vitaindító szerzőjét, a közlés időpontját, ügyesebben merít a hozzászólások gondolataiból. Csakhogy ehhez tehermentesítésre volna szükség, feladatmegosztásra, mindenekelőtt a nyomtatott és az audio-vizuális tömegkommunikáció közti munkamegosztás végiggondolására. No meg arra, hogy a vállalkozó szellemű történészek ne csak hagyományos harci terepükön, az újságok hasábjain viseljék el a kezdeményezés ártalmait, hanem a hangszigetelt stúdióban, a mozivásznon és a képernyőn is.

Négy évvel ezelőtt interjút készítettem egyik vezető történészünkkel, a beszélgetés *Történész a Dunánál* címmel jelent meg az Élet és Irodalomban. Arra a kérdésre, hogy miként ítéli meg a tudós szemléletformáló esélyeit, Juhász Gyula ezt válaszolta: „Ma már nem lehetne minden történészt a Dunába fojtani. Akadnak jó néhányan, akik kiúsznának a partra." Ehhez csupán annyit teszek hozzá, befejezésül: bárcsak minél több lapszerkesztő, rádióriporter és operatőr várná őket – felkészülten.

IRODALOM

Ránki György: A napi sajtó feladata. – Történelmi műveltség. Magyar Hírlap 1971. szept. 25.

Pamlényi Ervin: Történeti kritika – történeti műveltség. Magyar Nemzet 1971. nov. 19.

Történelem és tömegkommunikáció (szerk.: Vass Henrik). Akadémiai Kiadó 1976.

Unger Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelem-tankönyveinkben. Tankönyvkiadó 1976.

Pach Zsigmond Pál: Történetszemlélet és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok.) Kossuth Könyvkiadó 1977.

Zöldi László: A Nemeskürty-jelenség. Élet és Irodalom 1978. ápr. 29.

Történész a Dunánál. Zöldi László beszélgetése Juhász Gyulával emlékiratokról és dokumentumokról. Élet és Irodalom 1978. szept. 2.

Ránki György: Ki bombázta Kassát? Élet és Irodalom 1979. ápr. 21.

Ölvedi Ignác: A sárga csík. Élet és Irodalom 1979. ápr. 28.

A jelenkor története és a társadalmi tudat. Józsa György Gábor beszélgetése Balogh Sándor történésszel. Magyar Nemzet 1980. jan. 20.

Kiss Géza: Történelemtudat és történetiség. Pártélet 1981. 2. sz.

Berend T. Iván: Műveltségeszmény és történelem. Népszabadság 1981. ápr. 4.

Lengyel Balázs: Babért talán mégse. Élet és Irodalom 1981. júl. 18.

Vincze Péter: Liberator. Magyar Hírlap 1981. júl. 26.

E. Fehér Pál: Kulturális jegyzetek – A módszerről és a Liberatorokról. Népszabadság 1981. júl. 31.

Történelmi tudat – nemzeti önbecsülés. Szalay Antal beszélgetése Pölöskei Ferenccel. Népszava 1981. szept. 20.

Az ifjúság történelmi tudatáról, ismereteiről, szemléletekről. Társadalmi Szemle 1981. 10. sz.

Ölvedi Ignác: Vallomás a kazanyi hadifogolykórházban – Suceavából szálltak fel a Kassát bombázó gépek. Magyar Hírlap 1981. nov. 22.

Ölvedi Ignác: A honvéd vezérkar és a kassai „Casus belli". Honvédelem 1981. 10–11. sz.

A tények tanúi. Zöldi László beszélgetése Ránki Györggyel az emlékirat-irodalomról. Élet és Irodalom 1982. jan. 15.

Pamlényi Ervin: Még egyszer a memoárokról. Magyar Nemzet 1982. ápr. 3.

Szabó Magda: A történelmi drámák szerepe a nemzeti tudat alakításában. Népszava 1982. máj. 1.

SZÁRAZ GYÖRGY

Történelmi téma – írószemmel

Bevezetésül csak néhány szót szólok történészek és írók, publicisták fel-fellángoló „furcsa háborújáról". Van némi tapasztalatom, egyrészt történelmi drámák, tévéjátékok, mindenféle egyéb írások szerzőjeként, másrészt az ÉS volt publicisztikai rovatvezetőjeként. Úgy is mondhatom: nyúlként, vadászként kipróbáltam a dolgokat.

TÖRTÉNÉSZEK, ÍRÓK

Nos, tény, hogy „a" történész több-kevesebb arisztokratikus előítélettel szemléli a história dolgaiba kotnyeleskedő írófélét, s attól sem boldog különösebben, ha egyik-másik kollégája időnként „félrelép" az esszé vagy – urambocsá! – a publicisztika világába. Persze, „az" író sem mentes bizonyos kényszerképzetektől: például attól, hogy az „ideális" történész afféle derék filosz, akinek az a dolga, hogy szorgoskodjék, „miként a méhe": ő, az író a gyűjtögetett anyagból majd az „alkotó fantázia" habarcsával összeragasztja, felépíti a „valóság" tündérpalotáját. Mondanom sem kell: végletekről beszélek. De épp ez a két véglet látszik igazolni a kölcsönös gyanakvást. Az elfogultságtól mentes történész bizony nem egyszer gurulhat méregbe – vagy mosolyoghat gúnyosan, ha épp ilyen a vérmérséklete – az írói felkészületlenség, naivitás vagy éppen az önkény egynémely kirívó példája láttán-olvastán. De van úgy, hogy az író joggal sértődik

meg, amikor a tisztes alkotói szabadságát kérdőjelezi meg holmi szakmai szőrszálhasogatás, szűkkeblű kotnyeleskedés.

Persze, nem „Isten békéjét" akarom én itt meghirdetni. A viták, az összecsapások nemcsak elkerülhetetlenek, de hasznosak is. *Pusztán azt akarom mondani, hogy ne közelítsünk egymáshoz „ab ovo" előítéletekkel,* ne tételezzük fel, hogy minden író legfeljebb – elnézést! – „ugatja" a história dolgait, s ne higgyük viszonzásul, hogy minden történész – ismét csak elnézést! – szakmában-sült szakbarbár. *Azt hiszem, szükségünk van egymásra. Íróként mondom: nekünk nagyon is.* Számunkra a történész egyrészt – akár a hiteles apró adatok, akár a tudományosan megalapozott nagy koncepció szintjét nézem – nélkülözhetetlen munkatárs, másrészt legalább ennyire nélkülözhetetlen kritikus.

Az író pedig – túl a művészi önmegvalósításon – *közvetítő is: kapocs a történész és a tudományos publikációkkal nehezen megközelíthető rétegek között.* Tudósoknak, íróknak kell legyen egy *közös társadalmi céljuk: az egészséges történelmi tudat kialakítása.* A „közeg" kialakítása, amelyben – ha megvan – könnyebben dolgozik, felszabadultabban lélegzik mind a tudomány tudós művelője, mind az alkotó művész.

Erről még csak annyit, hogy igen nagyra becsülöm a Történelmi Társulat folyóiratának, a *Históriának* szerepét a közgondolkodás alakításában. Talán nem illő, hogy mondom, tagja lévén a szerkesztő bizottságnak. De miután én vagyok az egyetlen laikus tagja, tehát némiképp illetéktelen, talán megbocsátják nekem, hogy illetékesnek érzem magam a dicséretre. Amit mondani akarok, talán fontosabb az etikett szabályainál. A folyóiratot történészek szerkesztik, történészek írják. *Híd-szerepe nyilvánvaló* nemcsak a „magas" tudomány és az érdeklődő tömegek, de történészek és írók világa között is: a lap a nyomdai átfutás engedte „viharos" sebességgel reagál rendszeresen nemcsak a valamely okból hirtelen feltámadó közérdeklődésre, de a történelmi műfajban szüle-

tett írói alkotásokra is, megtámogatva vagy korrigálva azokat. S ha a lap szerzői gárdáját nézem, feltámad bennem a gyanú, hogy igazából alig van történészarisztokratizmus; hacsak úgy nem: a História oldalain „egymás között" vannak, nem röstellnek hát „népművelni", olykor éppenséggel esszéisztikus formában...

Bocsánat a kötözködésért, máris visszamegyek a magam kaptafájához.

... NO ÉS AZ A BIZONYOS „KÖZEG"

Kezdem a már-már klasszikus sirámmal: a történelmi műfajt valamiféle furcsa gyanakvás övezi. Csakugyan: mi a fenének bóklászik némelyik író folyvást a történelem tájain? Mi ez? Kényelemszeretet? Vagy netán: sanda óvatosság? Elfordulás a mai valóságtól?

A kérdésekre sokszor és sokan válaszoltunk. Elmondtuk, hogy van *ilyen* írói alkat, érdeklődés. Hivatkoztunk a „kétszerkettő" igazságokra: hogy a műfaj, ha jól csinálják, nem lapos párhuzamokkal, hanem tanulságokkal szolgálja a ma társadalmát; hogy – például – Németh László vagy Sarkadi Imre „tegnap" írt társadalmi drámái ma már történelmi drámák; hogy minden mai dráma – hacsak nem a napi sajtópublicisztika vagy a KÖZÉRT-problematika szintjén íródott – egyúttal történelmi dráma is. Mindhiába. A kérdés újra és újra nekiszegeztetik a műfaj művelőinek. A kritika pedig hol ravaszdi kikacsintást vél felfedezni az ódon díszlet mögül, hol egyszerűen történelmi képeskönyvet lát az ilyen művekben; az írót pedig változatlanul vagy afféle óvatos duhajnak, vagy holmi Hazaffy Verai Jánosnak képzeli, aki este Himnusszal fekszik, reggel Szózatra kél.

Tény, hogy a gyanakvás sem minden alap nélkül való. A műfaj népszerű, népszerűsége növekedőben van. A lehetőségek vonzzák a „bedolgozó" iparosokat, s a valóban sekélyes műveknek is akad felvevő piaca színpadon, rádióban, televízióban, lapok és könyvkiadók tájain. Lektorok, dramaturgok tanúsít-

hatják, hogy a történelmi tematika, a memoárirodalom, a népszerű históriás sorozatok fénykorát éljük. Ám az is kétségtelen: a tömegigény jócskán megreked a kommercialitás, az olcsó szórakoztatás szintjén. Egy-egy valután vásárolt áltörténeti „bődület" lefutása után levelek özöne zúdul a tévé drámai osztályára, követelvén a hasonló honi sorozatokat. Született is néhány díszpéldány ebben a műfajban. A *Balzac nagy szerelmei* után még kritikusi szinten is megfogalmazódott az óhaj: jó lenne most már Ady nagy szerelmeit is látni a képernyőn – bizonyára úgy, hogy az alkotók legalább egy folytatást szenteljenek a váradi kóristalánynak, akitől a költő... Nos, tudjuk.

Az író, ha igényei vannak önmagával, a műfajjal és közönségével szemben, bizony joggal félhet, s legfeljebb félve reménykedhetik egy „hallgatag többség" – vagy kisebbség? – megértésében.

A „közeg", valljuk be, nem éppen ideális.

Bocsánat, hogy most a személyes búbánatommal hozakodom elő. De talán nem is annyira személyes ez a búbánat. Megírtam néhány történelmi drámát, s néha megvádoltak azzal, hogy didaktikus vagyok. Ebben valószínűleg van is némi igazság, hisz javíthatatlan realista lévén, mindig szembe találtam magam egy sajátos dilemmával. Hogyan szerezzem meg magamnak az „alkotás tiszta örömét" – jellemek, szituációk, drámai kompozíció, kész! –, amikor tudom, hogy a többség még a históriai alapelemeket sem ismeri, vagy ami tán még rosszabb, rosszul ismeri? És mi a fenét kezdjek a „vájtfülűekkel"? A rendező mondta, boldogan, egyik darabom bemutatóján: ma egy másik közönség ül a nézőtéren, nem az, amelyik általában szokott. Hát ez hízelgő, de nem nagyon jó. Ez a „másik közönség" megtölti a széksorokat egyszer. Optimista leszek: kétszer. De már a harmadik előadás bérletes közönsége esetleg fel sem fogja, mi pereg előtte. Keserves dolog ez. Milyen lenne az én „ideális közönségem", amely mellett nem kéne elszenvednem a saját didaktizmusomat? A történelmet tárgyszerűségében és összefüggéseiben ismerő, alapvető történelmi látásmóddal és tudattal

rendelkező közönség. Olyan, amelyik ismerve, nem ismerve elfogadná Michelet megállapítását: „Aki beéri a jelennel, sohasem fogja megérteni a jelent." Csodálatos állapot. Didaktikus ballaszt nélkül beszélni mindenről... Csakhogy ez nem megy. És akkor megkísérlek drámát írni úgy, hogy egyszerre vállalom a tanítást és a – mondjuk – magasabb szintű kibontását annak, amiről – és amiért! – tanítani kényszerülök. Történelmi tudatra apellálok, úgy, hogy közben teremteni próbálom ugyanazt. Bizony, a mocsár jut eszembe, meg a saját varkocsába kapaszkodó Münchhausen báró...

Talán így érthetőbb, miért oly fontos számomra történészek és írók – akár olykor civakodó – összjátéka.

Csak azt ne higgyék most, hogy egy „harmadik arisztokratizmus", a közönségellenesség képviselőjeként álltam ide, Önök elé. Jól tudom, hogy a „közeg" nem hibás.

ALKALMAZOTT SZEMLÉLETEK

A magyar történelmi műfaj kezdetektől a politikumban gyökerezik. A kolozsvári Páll Árpád írja egyik tanulmányában: „A magyar író mindig küzdelmes viszonyban állt a történelemmel. Illyés *Kegyenc*éből egy nyugati szerző tollán, úgylehet, lélektani dráma lett volna. Ő azonban... a dráma középpontjába a kérdés társadalmi vonatkozásait helyezte." Ezt tette Katona, Petőfi, ezt Sárközi György Dózsa-drámájában, Márai a *Kassai polgárok*ban, s a maga módján Herczeg Ferenc is, ki a *Híd*ban – Kossuth „deheroizálásával" – eszmei alapra állította a revolúcióellenes ellenforradalmi szemléletet. Valljuk meg: a *Bánk bán*t, amely mindmáig a legnagyobb a hagyományos műfajban, nem lélektani finomságok, bravúros meseszövés, shakespeare-i vagy molière-i színpad- és színészismeret teszi naggyá, hanem a nemzeti-társadalmi-politikai töltés. S a kicsiny és nagy utódoknak, reakciósoknak és haladó szemléletűeknek egyaránt

históriánk vakító lobbanásai és éjfekete elborulásai adták a nyersanyagot.

A nemzeti újjászületés, a Habsburg-ellenes szabadságküzdelmek idején érthetőek voltak a műfaj romantikus túlzásai. Nem sajátosan magyar, hanem sajátosan XIX. századi és közép-kelet-európai szemlélet volt a mítoszokra alapozott alkotói szemlélet. Csakhogy a mítosz, betöltve hivatását, nem halt el, nem adta át helyét egy reálisabb történelemlátásnak: a hősi szobrok monstrumokká dagadtak, a romantika sziruppá édesedett. Általában szubjektív túlzások, tudatos vagy önkéntelen torzítások, aránytévesztések, *alkalmazott* és egymással szembeforduló szemléletek jellemzik a históriás műfajok fejlődését. Az „alkalmazott szemlélet" többnyire kiterjedt históriánk egészére, máskor csak egy-egy – valamilyen aktuális politikai törekvés szempontjából fontos – korszakára, mozzanatára, bizonyos személyek értékelésére. Thaly Kálmán érzelmes nyalkaságai kifejezték a Béccsel szembeforduló „kurucos" érzelmeket, ugyanakkor cukorszín aureolával övezték a Rákóczi-szabadságharcot. A hamis tudat egyik pólusán mindjárt a kezdeteknél ott áll István, „első szent királyunk", fején a Szent Koronával, kezében apostoli kereszt és országalma, testén merev díszruha, mint a bizánci festmények császárain. A másik póluson szintén ő: németek cimborája, ős Kelet hitének megrontója, népének mészárosa, rút ördögpofa – ahogy a 20-as évek „hetumoger" fajvédői látták, elképzelték. De ott van a harmadik István-alak is, amelyet az „ezéréves magyar nyomás" bizonyítására formált az egykori nemzetiségi elfogultság, s amelyet – „pozitív" retussal – elfogadott és ideállá emelt a Horthy-rendszer, és *valós portréként* elfogadva utasított el 1945 után az új történelemszemlélet: a feudális nagyúr, az „ezéréves birodalom" jelképe, a magyar imperializmus ősatyja. Csak az 1971-es emlékév hozta meg végre államalapító királyunk korból és tényekből kiinduló, reális értékelését.

Az 1945 előtti hamisítás az egész nemzeti történelemre kiterjedt, átfogó torz közösségi tudatokat for-

mált az időben egészen máig hatóan. Fel-fellángoló Kossuth–Görgey vitáink mögött ma is ott kísért – már-már öntudatlanul – a valóság-távoli, 30-as években kialakított „ellenforradalmár-hazafi" Görgey-kép, amely inkább hasonlít egy MOVE-tag idealizált arcképére a 20-as évekből, mint az 1848–1849-i tábornokra.

1945 után az aranyhímes királyi palástok, drágaköves főúri menték és írásos szablyák helyét elfoglalta a daróc condra, a bocskor és a kiegyenesített kasza. A differenciáltabb ábrázolásról való lemondás része volt a történelmi elégtételnek, amivel a nemzet a népnek tartozott. Amellett a „ki kit győz le" időszakában a Dózsa–Zápolya ellentétpárnak feketén-fehéren kellett elővillantania a kibékíthetetlen alapellentétet. A korszak szült *Fáklyalángot*, de szerencsétlen „műalkotásokat" is. Mulatságos szinte, hogy amíg a „régi" monstrumai fennakadtak az új szűrőkön, a szirup bőségesen átcsorgott rajtuk. Az ötvenes évek operettes színpadán, mozivásznán továbbra is ott vitézkedtek a hajdani óbesterek és brigadérosok, csak épp a sujtásos nadrágot cserélték pőregatyára, a szattyáncsizmát meztélábra. A Rákosi-időszak többfelé számítgató és aggályoskodó, szimplifikáló történelemszemlélete voltaképpen egy természetes – és előbb-utóbb kiegyenlítődő – folyamatot hajtott végletekbe, amikor a magyar história folyamatosságát néhány kiszakított évszámra szorította le – s ezzel tulajdonképpen misztifikálta még az évszámokhoz fűződő eseményeket is. E szemlélet alapján – a nagy tudós csak forradalmár lehet s hozzá harcos forradalmár! – avatták filmbarikádok hősévé az alapjában apolitikus Semmelweist, aki az adott időben valóban legnagyobb csatáját vívta – a bécsi szülészeti klinikán a gyermekágyi lázzal.

„LIBIKÓKA"

Az 50-es évek végétől már nem lehetett így szemlélni a történelmet. Elkövetkezett az önvizsgálat, az át- és

újraértékelés időszaka, s ez jócskán tükröződött a történelmi műfajokban is. Kialakult a két tábor: a „heroizálóké" és a „deheroizálóké". Az előbbiek, nem egészen oktalanul, a nemzeti önbecsülés, az összetartó történelmi-közösségi tudat végzetes sorvadásától féltek. Az utóbbiak – megint csak nem oktalanul – az internacionalizmust féltették nemzeti gőgök, illúziók, s az ezeket kísérő veszélyes eszmék új fellobanásától.

A harc hevében afféle „libikóka-művek" is születtek: egyes szerzők a nekik tetsző történelmi hősöket úgy emelték magasba, hogy másokat – netán előbb „szentté" avatottakat – közben igyekeztek a mélybe zuhintani. S a viaskodó „tudathasadás" jellegzetes termékei voltak az olyan írások is, melyek az ominózus lónak hol egyik, hol másik oldalán, hol Hitler utolsó csatlósaként, hol az ellenállás országaként mutatták be hazánkat. S noha ez nem volt egyéb, mint a tisztulási folyamat érthető végletessége, nemigen csodálkozhatunk, hogy „alsóbb szinteken" újabb zavarokra vezetett. Nemigen csodálkozhatunk azon, hogy a közeli múltban még vita folyhatott arról, vajon csakugyan tízmillió Gestapo-ügynök országa volt-e az 1944-es Magyarország, de azon sem, hogy lelkes-gügye tévésorozatokból tájékozódó kisiskolásaink azt hiszik, Magyarország a Szovjetunió oldalán vett részt a második világháborúban; s azon sem, hogy „libikókára" ültetett idősebbek a vállukat vonogatják, ha a múltról esik szó, s gyanakvásukat *együtt* terjesztik ki az egymás ellenében növesztett-zsugorított valamennyi hősre, ha egyáltalán futja még érdeklődésükből a história „huncutságaira".

A „ki kit győz le" kérdése régen eldőlt, a történelmi elégtétel megadatott mind a „történelem alatti" népnek, mind a „királyok, hercegek, grófok" közül azoknak, akiknek járt, az egészséges történelmi kontinuitás helyreállíttatott, s noha nem kevés vitára ingerlő kérdés még mindig nyitott, lényegében megtörtént történelmünk teljes birtokbavétele. Azt hiszem, nyugodtan mondhatom, hogy komolyabb fórumokon befejeződött a „libikóka-háború" is, útban vagyunk

egy egységes, nyugodt és reális történelemszemlélet felé – legalábbis a formáló szinteken. Nagy érdeme ez történészeinknek, és – hadd legyek szerénytelen a szakmám és nem a magam nevében – íróinknak, publicistáinknak is.

A történelmi műfaj politikai töltése ennek ellenére megmaradt. Aligha mondhatunk le róla most, amikor egy új patriotizmus és felelősségteljes internacionalizmus „kettős kötődésében", gazdasági és politikai válságok „begyűrűzései" közepette, „kisnemzet" komplexusokkal küzdve, „szervülő" új társadalmi formák között, új etikát és közösségi tudatot formálva-keresgélve kell megállni helyünket a világban. A műfaj – legjobbjaiban – korszerűsödött. Cseres Tibor regényei, Csoóri, Hankiss esszéi, Spiró és Simonffy, Páskándi és – hadd mondjam ide – Sütő drámái, Illyés esszé- és drámaíró „másodvirágzása" ékesen bizonyítanak. A filmes nevek említésétől tartózkodom: olyan „aranycsapatunk" van kialakulóban, hogy méltánytalanság volna csak példanevekkel előhozakodni. És nagyon is ide számítom a kiváló történészek művelte történelmi esszét, sőt – horribile dictu! – publicisztikát is.

Persze, azért nem ilyen szép a „gyerek". Éppen a formálandó szintek szempontjából olyannyira fontos átlagművek dolgában akadnak a legkeservesebb jelenségek.

HITEL, ÍRÓI ÖNKÉNY

Bosszantó, persze, amikor a színpadi Horthy-katonák sapkája alól vállig érő fürtök bodorodnak elő. Még inkább, ha *napjainkban készült* tévéfilm záró képsorában tér vissza az egykor szimbolikus erejű, de a keserves természetvédelem időszakában már csak dühítő „szimbóleumként" ható „slusszpoén": a felszabadult parasztok dalolva vágják ki egymás után a grófi park évszázados faóriásait. Mulatságos, amikor egy-egy „betyáros" csetepatéban több osztrák halál esik a filmvásznon, mint a schwechati csatatéren, de föl-

bosszant filmbeli hadifoglyok ujjongása a nyílt mezőn, bombatámadás közben – valóban krumplibokrokért szálltak volna a távolsági bombázókötelékek náci-Németország fölé? –, mert bizony mondom, nem ujjong az, akire bombák hullanak, még ha az édes öccse ül is a kioldószerkezet mellett! Nézhetem komédiának, igaz, de ha a mulattató anakronizmusok és bosszantó képtelenségek elszaporodnak – ez már az *egészet* teszi hiteltelenné.

Ezek azért mégiscsak apróságok. Van nagyobb baj is. Kétségtelen, hogy a műfaj története egy kicsit mindig az írói önkény története is volt. Persze, nem könnyű eldönteni, meddig tart az írói szabadság és hol kezdődik az önkény. Az objektív igazság szféráján belül szabad az értelmezés, kiélhető a fantázia, s ami halálos bűn a tudós történésznél, az az írónál erény is lehet. De alighanem káros az olyan „szabadság", amely eltorzít – pozitív vagy negatív irányba – történelmi személyiségeket, meghamisít eseményeket, folyamatokat – az objektív igazság ellenében. Páskándi drámája, a Vendégség „felnőtt" darab: értem ezen, hogy nem egyszerűen „történelmi dráma": morális, bölcseleti töltésű, pszichológián és nemcsak politikumon nyugszik. Hősei hallatlanul differenciáltak: Socinója már nem igazi negatív figura, ahogy Dávid Ferencben sem lehetjük fel abszolút pozitív ellentétpárját. A szerző aligha ragaszkodott faramuci módon minden „hiteles" aprósághoz. Hősei természetesen nem azonosak a történelmi modellekkel – mindenki szíve joga másképp látni, értelmezni őket –, de kétségtelen, hogy *lehettek* ilyenek, bár ez nem is olyan fontos; a szerző fantáziája szabadon szárnyal, de probléma- és történelemlátása a „körön belül" marad. S hogy ez a kör napjainkig tágul, ettől a mű nem anakronisztikus, hanem történelmi és társadalmi együtt.

A história ismer kivételesen tiszta jellemeket és sötét gonosztevőket. De a végletek között számos változat lehetséges. A tisztaság nem mindig párosul emberi nagysággal, s a gonosztevők gyakran lenyűgöző egyéniségek. Ismerünk tragikus hősöket, akiket

bukásra kárhoztatott a történelem objektív könyörtelensége, és törpéket, akiket a körülmények történelemcsináló szereppel ruháztak föl. Tudunk kristálytiszta jellemekről, akik kárhozatos helyzetbe sodródtak, vagy olyanokról, akik nem tudtak megbirkózni a helyzetük és a szándékaik között feszülő ellentmondásokkal. Ismerünk ellenszenves mártírokat, rászedett bölcseket, a bölcsesség palástjába burkolózó balgákat. És embereket, akikről a leggondosabb méricskéléssel sem lehet eldönteni, hogy a történelem szégyenpadján van-e helyük vagy a hősök galériájában.

Mindebből elég sok bonyodalom származhatik az alkotói szabadság világában. Tudjuk: egy bizonyos magatartásra, akcióra a lélektani lehetőségek – mondhatnám: csábítások – csak tágítják a tért. Dráma esetében a rendező akár a szerzői szándékkal ellentétes irányba is fordíthatja a hőst, akár az egész darabot. S ami itt szerzői, rendezői szabadság, az ott könnyen lehet manipuláció, hamisítás – meghatározott célok szolgálatában. Történelmi személyiségeknek nemcsak szerepét, de még külsejét is gyakran torzították el politikai okokból. Kálmán királyunk sem áll egyedül a históriában a maga volt-nem volt nyomorékságával, mert valószínű, hogy III. Richardnak is a győztes Tudorok ragasztottak púpot a válla közé.

HŐSÖK ÉS ÁRULÓK

Ocskay brigadérosból, a Rákóczi-kor többszörösen is renegát kalandorfigurájából Herczeg Ferenc nemesi-nemzeti hőst formált a századforduló táján, Balázs Béla pedig a 40-es évek végén afféle népi hőst, „kuruc Csapájevet", akit nagyurak gőgje sodort tragikus árulásba. S csöppet sem vigasztaló a tudat, hogy mindkét hamisan árnyalt-motivált ábrázolás Thaly Kálmán irodalmi hamisítványára is építkezik: „Kár, kár, kár, kár vala Ocskay Lászlónak, ilyen nagy vitéznek lenni árulónak..."

Valahol itt kell keresni a határt.

Félreértés ne essék: egy írónak joga van tragikus hőssé emelni Suetonius szörnyeteg Caligulaját; Camus egzisztencialista hősét nem tévesztem össze a történelem őrült uralkodójával. De a *Caligula* nem történelmi dráma, legalábbis nem úgy az, mint Herczeg Ferenc *történelmet értelmező és történelmi tudatformálás igényével* írott darabjai. Ha az írónak joga van felmentést adni még a nyilvánvaló és hitelesen aljas indokú árulásra is, akkor hogyan is vagyunk azzal a bizonyos utókorral, amelynek igazságos ítéletére oly gyakran hivatkoznak sematikus és nem sematikus művek halálba induló pozitív hősei Spartacus óta? Ha elfogadjuk, hogy az idő függvényében osztogathatók a felmentő ítéletek, akkor nemcsak azt fogadjuk el, hogy Dózsa megégetői kisebb bűnösök voltak, mint Radnóti gyilkosai, hanem azt is, hogy a „megszépítő messzeségben" ott rejtezkedik egy „megértő" – vagy legalábbis lélektanilag „szépen motivált" – Eichmann-dráma lehetősége is.

Persze, ennek a lónak is két oldala van.

1977-ben afféle csöndes szenzáció volt egy Pécsett előkerült lista, amely „azon pestbudai polgárok" neveit tartalmazza, akik „Haynau tábornoknak hódolatukat nyilvánították". Sokakat megdöbbentett – s mármár „post mortem" ítélkezést követeltek –, hogy a névsorban szerepelt Hild József pesti főépítészmester is. Csakhogy ő, szegény feje, még „deutsch-ungarnak", magyarországi németnek sem igen tekinthető. Apja – maga is építész, bécsi születésű – úgy került Pestre, hogy megbízták egy kaszárnya, nevezetesen a hírhedtté vált Újépület építésével. Ő maga már ott is született a kaszárnyában, „szolgálati lakásban". Bécsben tanult, osztrák volt és aulikus. Haynau üdvözlése az ő esetében – azt se feledjük: a háború még folyik, az aradi kivégzések előtt vagyunk! – elvi-politikai állásfoglalás. Mi lehetne méltó büntetés? mondjuk: lebonthatnánk az „áruló-tervezte" egri székesegyházat...

De hogy ne csak az írói, újságírói mundér becsületét tépázzam, elmondom újra egyik kedvenc történetemet. Tizenkét éve elmúlt, hogy a Nemzeti Szín-

ház bemutatta Stromfeld Aurélról írott drámámat. A darabot előbb két történész szaklektor olvasta. Egyikük megjegyezte, hogy nem érthet egyet a két szociáldemokrata népbiztos – Böhm és Haubrich – ábrázolásával: túl engedékeny voltam velük szemben, mert ezek *ugyan* kiemelkedő szerepet játszottak a munkásmozgalomban, *de* igen nagy hibákat, sőt bűnöket követtek el a tárgyalt időszakban. A másik lektor úgy vélekedett, hogy túl sötét színnel festem őket, mert *noha* voltak súlyos hibáik, *mégiscsak* kiemelkedő alakjai voltak a munkásmozgalomnak. Tulajdonképpen egyetérthettem mindkét bírálómmal: véleményem szerint ugyanis Haubrich és Böhm kiemelkedő alakjai voltak a mozgalomnak *és* bizonyos időszakokban súlyos hibákat követtek el. De nem voltak munkásárulók, elvi-politikai koncepciót képviseltek, amely hibásnak bizonyult; ezért elmarasztalni lehet és kell őket, de pokolra taszítani: szükségtelen és káros.

PTOLEMAIOSZI „SZEMLÉLET"

Úgy tetszhet az eddigiek alapján, hogy időnként ellentmondásokba keveredtem. Beszéltem arról, hogy mind nagyobb az érdeklődés a történelem és vele a történeti műfaj iránt. Másrészt felpanaszoltam, hogy a „közeg" rossz: közönyös, nincs affinitása. Nincs itt ellentmondás. A nagy többség – éppen az, amelyiknél a legfontosabb lenne a tudatformálás – csaknem megközelíthetetlen. A történelemoktatás iskolai gondjait nem akarom e gyülekezet előtt részletezni. Ugyanakkor van egy, hál' istennek folyvást növekvő réteg – a kifejezés nem jó, hisz összetételét tekintve minden rendű és rangú fiatalokból és idősebbekből áll –, amely valóban érdeklődik a história kérdései iránt, érzelmi alapon, intellektuális kíváncsiságból vagy akár a hobby szintjén.

De épp ez az érdeklődő tömeg tartogat számunkra olyan tanulságokat, amelyek egyszerre jelzik a kérdés fontosságát és a felelősség nagyságát. Az első és

a legfontosabb: a történelmi tudat egységének hiánya. Több réteg létezik egymás mellett, egymásba átszüremkedően vagy éppen egymás ellenére. S aki ma történelmi témához nyúl, az bízvást számolhat azzal, hogy e sokféle tudat bizonyos képviselőit maga ellen bőszíti. De az is megeshet, hogy éppenséggel a senki földjén találja magát, két „frontvonal" között: s kapkodhatja aztán a fejét, mert innen is, onnan is lövik. Többnyire akad valaki, akinek a mű *nem elég*. Nem eléggé magyar vagy nem eléggé internacionalista. Nem eléggé objektív vagy nem eléggé szubjektív. Nem eléggé hagyománytisztelő vagy nem eléggé kritikus. Nem ragaszkodik eléggé a históriás tényekhez vagy túlságosan is hozzájuk tapad. Nem elég toleráns vagy túlságosan is az.

A tudat mérlegének nyelve öngyötrő kisebbrendűség és melldöngetés, szepegő tapintat és makacs elfogultság szélsőségei között ingadozik mind önértékelésünk, mind más népekhez való viszonyunk tekintetében. A szélsőségek pedig az író számára egy ugyanazon harapófogó két száraként hatnak; ahogy a kétszárú fogó feje egyszerre csíp, harap, morzsol, úgy vergődhetik ő is az egyszerre ható, egyazon fogófej egyetlen szorításában. S megesik néha, hogy nem elég erős az ellenállásra. Úgy gondolom, feladatunk nem az, hogy kiszolgáljuk a történelmi tudat ilyen-amolyan rétegeit, hanem az, hogy formáljuk s a realitások szintjén nivelláljuk a különböző vélekedéseket.

Tipikus az a szemlélet, amely az eseményeket és a hősöket kizárólag honi szemszögből vizsgálja és értékeli, figyelmen kívül hagyva dolgaink mindenkori beágyazottságát az egyetemes történelembe, nemigen törődve nagy eszmei és egyéb áramlatoktól való ihletettségeinkkel vagy épp ezektől való tragikus elszigetelődéseinkkel. Hol az írói „ihletettség", hol az olvasói igény küzd „ptolemaioszi" kényszerképzetekkel, mintha a világ középpontja csakugyan a csongrádi molnár derékszíja csatján volna keresendő. S amint dialektikus egységben áll egymással „heroizálás" és „deheroizálás", úgy kapcsolódik egymáshoz egyrészt a túltengő önérzettel párosult fölülértéke-

lés, másrészt a lemondó „kicsi ország" – sőt, önmegvető „házmesterország"-szemlélet.

Ez tükröződik művelt közgondolkodásunk öröklött közhelyeiben is. Így lesz leegyszerűsítve „szégyenletessé" – kinek? nekünk? Ausztriának? a töröknek? – az a vasvári béke, amely valójában a *nyugati hegemóniáért* küzdő, a „kétfrontos háborút" kerülni akaró birodalmi kormányzat reálpolitikai döntése alapján jött létre, és amely, *számunkra* valóban tragikus módon, meghosszabbította a gyengülő török hatalmat Európa keletén. Így lett az egymástól képességeikben, szándékaikban, egyéniségükben oly különböző Habsburgokból legalábbis Mária Teréziáig: „a" bécsi császár: a Burg sötét termeiben kószáló, arc nélküli, ködös fantomfigura. Kollonicsról, a számunkra nemzeti szempontból valóban nem rokonszenves bíborosról, a XVIII. század talán egyetlen valóban nagyszabású osztrák államférfiáról pedig szinte csak ez „ugrik be": „először koldussá, aztán katolikussá, végül németté..." – de szinte semmi a magyar arisztokrácia és a bécsi kormányférfiak közös acsarkodását kiváltó szociális reformjairól s valóban nagyszabású keleti koncepciójáról.

E szemléletnek is köszönhetjük a történelmi műfaj sztereotípiáit: a sémák szerint vérző-szavaló fennkölt héroszokat, a köbcentiméterre egyformán szűkagyú oligarchákat, a töröksíp hangja mellett „két pogány közt" kesergő szattyáncsizmás vagy kéregbocskoros Tyukodi pajtásokat, a bécsi pénzen settengő intrikusokat és orgyilkosokat, a szakállukat simogató ravaszdi török pasákat, a tépett lelkű nagyasszonyokat és tűzről pattant pórleányokat – ezt az egész, a kommersz ifjúsági irodalom szintjén színeskedő közhelykelléktárat. S így lesznek valódi hőseink egy „illuzionált" vagy „dezilluzionált" mesevilág Gulliverjeivé, hol a törpék, hol az óriások országában.

Mondjam-e, hogy a „ptolemaioszi" szemlélet milyen jó táptalaj a romantikus honfibú számára? S hogy végső soron lefegyverez, védtelenné tesz, megzavarja *mai* ítélő és tájékozódó képességünket? Hogy e történelmietlen látásmódban gyökereznek

mind a régi közhelybölcsességek „társtalan keletiségről", „hálátlan Európáról", meg arról, hogy Árpád „jobban is megválaszthatta volna..."

Talán nem minden tanulság nélkül való – amellett, hogy kitűnő példája a „dialektikus egység" egy másféle megnyilvánulásának –, ha felidézek Önöknek két, az „ántivilágból" való „történelmi publicisztikát". Íme, az egyik, magyar szerző tollából, a 30-as évekből, faji felsőbbrendűségünket bizonyítandó:

„Eleink... fél Európát beszáguldozták mokány, borzas lovaik hátán, s amit kellett, harcban szerezték meg. Karddal a kard vasát, s haddal a búzát, aranyat, adót. Fegyverkovács, varga, gelencsér akadt a meghódított népek között, akik lassú szekereken követték a száguldó lovasok táborát: s mi szüksége volt egy éjjel-nappal harcban álló lovas népnek másra, mint fegyverre, csizmára, ruhára? De amikor Árpád s a hét vezér leszállt a Kárpátok szorosain e bőven termő, biztonságos tájra... bealkonyult a régi vidám életnek. Véget értek a vad rohamok, a merész kalandok, a zsákmányoló portyázások: a magyarság bekerült Európa népei közé... És mi sem jellemzi jobban e föld varázsát s azt a misztikus erőt, amely hegyeinkből, lankás síkságainkból és magából a magyarságból árad, mint az, hogy a németek, kik nyelvüket megtarthatták... mégis magyarok lettek!"

S most, íme, egy másik szöveg, a régi Románia egyik vezető publicistájának tollából:

„Ezer éve annak, hogy iszonyú porfelleg verte föl Európát, s a halál árnyéka borult a pannon síkságra és Dácia völgyeire. Egy vad horda száguldott előre a gyújtogatás lángjai mellett. A gyermekeket kiragadták bölcsőjükből és falhoz verték, a halott kis testek mellől hajuknál fogva hurcolták el az anyákat, s a férfiakat megkötözve hajtották rabságba. Aztán a művelt nyugatra vetették magukat... A hunok voltak talán? Nem, de hasonlóak: Árpád magyarjai. A mongol vadság utolsó kirajzása a tatárjárás előtt... Az őslakók egy részét kiirtották, más részét elnyomorították, a harmadikat beolvasztották. De a románok erős latin alkotmányát nem tudták megdönteni, mert ezek

a hegyekbe húzódtak előlük... Szent István és utódai alatt azután a magyarok nemes elemeket vettek fel maguk közé a románok közül. Innen van, hogy a magyar mágnások annyira méltóságos tartásúak, nemes vonásokkal, mozdulatokkal, kifejező szemekkel, színpompás ruházatukkal..."

Nos, ennyi. Ugyanaz a kép, ugyanaz a torzítás – pozitív és negatív változatban. Az ügy ma sem tanulságok nélkül való.

KISNEMZET-KOMPLEXUSOK

A nagynemzeti tudat elbírja hősei kifigurázását, mindenkor el is bírta. Gondoljunk Voltaire *La Pucelle*-jére, amely Jeanne d'Arcot gúnyolja, gyilkos vidámsággal. A szelid Arany viszont csaknem a fejével fizetett a *Nagyidai cigányok*ért a kortárs közvélemény ítélőszéke előtt. De nem tipikus magyar jelenség ez, jellemző minden kis népre a világon. A palermói szegénytemető jeltelen sírjában fekvő Bălcescunak holta után sem akarták megbocsátani Mihai Viteazul mindössze árnyaltabb, s még úgy is erősen idealizált ábrázolását, s akadtak cseh irodalmárok, akik Hašeket próbálták kitessékelni a literatúrából, mert Svejk, a derék katona nem tekinthető „a cseh néplélek megtestesítőjének". Svájcban pedig – amely bajosan vehető a konfliktusoktól meggyötört kis országok sorába – nemzetgyalázással vádolták Dürrenmattot, mert *Herkules*ében honi színekkel ábrázolta Augiász „elnök" trágyalepte országát. A *Basler Nachrichten* így írt a darabról: „Ha a kövek pirulni tudnának, úgy e szégyenteljes bemutató után a zürichi Schauspielhaus nem egészen dicstelen falai a paradicsom színében pompáznának."

A kis nemzetek fiai közelebbi, mondhatnám családias – családiasan rossz vagy jó, szeretetteljes vagy épp gyűlölködő – viszonyban vannak a történelemmel. Ez pedig azt követelné tőlünk, hogy legyünk tekintettel az érzékenységre, ami tulajdonképpen a mi érzékenységünk is; de azt is megköveteli, hogy ne

tápláljuk ezt az érzékenységet, ne növesszük már-már bénító neurózissá.

Idézek most néhány levélből. Mindegyik mulatságos a maga módján, de ugyanakkor tudatszintek és elfogultságok jelzésére is szolgálnak.

A tévé mutatta be egy komédiámat: kitalált történetet, részben kitalált hősökkel. A színhely: Győr, Napóleon ottani tartózkodása idején. Egy előzetes forgatási riport megjelenése után tüstént jelentkezett valaki, aki – győri származás és névazonosság alapján – jó előre saját ősét vélte fölfedezni az egyik *kitalált* figurámban. Hősöm tragikomikus és nem nagyon rokonszenves figura lévén, a levélírót megkímélendő a csalódástól, az adás előtt egy nyilatkozatban elmondtam: fantázia szülte alakról van szó. Nos, idézek az adás után kelt levélből:

„Sz. Gy. azt írja: kitalált személyek. Nem vitathatom, hogy ő azoknak tartja őket. Az azonban levéltári és családi okiratokkal bizonyítható, hogy tényleg élt Győrben abban az időben egy ilyen nevű család... A darab szerint nem tudtak franciául... Ez a legnagyobb tévedés: Ilona néném jól beszélt franciául, francia nyelven is írt verseket, szerinte az ő nagyszülei tökéletesen beszéltek franciául és németül." Eddig a sértett rokon. Most szóljon a szigorú műítész: „Eltekintve a történelmi nevektől, kitalált az egész történet, történelmi mag nélkül. Vitatni lehet, járt-e egyáltalán Győrben Napóleon... Alakja inkább szánalmas figura... Szent Ilonán, a száműzetésben lehetett volna így ábrázolni, nem sikerei csúcsán. Az aztán teljesen kizárt dolog, hogy Metternich Győrben megfordult. Hogyan kerülhetett volna az osztrák táboron keresztül a sereg főhadiszállására az elfogatás veszélye nélkül? Fele idő alatt leforgatva lett volna izgalmas a darab, s akkor, ha a katonák igazi, kemény léptű katonák lettek volna."

Mondjam-e, hogy Győrben bárki megnézheti a Napóleon-emléktáblát? Hogy Metternichnek nem kellett lopakodnia, mert túszként visszatartott párizsi osztrák követként tette meg az utat Napóleon seregével Párizstól Komáromig, ahol átadták az osztrák

előőrsöknek? Minek? A tény akkor is tény marad: nemcsak a levélíró családi – s ezzel együtt: nemzeti – büszkeségébe gázoltam, hanem a francia gloire-t is bemaszatoltam.

SZOLGÁLNI - DE HOGYAN?

Borzasztó nehéz ám az írónak „népszerűnek" lenni. Nem elég, ha családi érzékenységekre, népszerű történelmi közhelyekre van tekintettel. Képviselhet persze, ha nagyon szomjas az elismerésre, egy bizonyos rétegszemléletet, lehet annak lelkes képviselője: de bizonyos, hogy más rétegszemléletek képviselőitől alaposan megkapja érte a magáét. Herczeg Ferenc annak idején nem hiába lett „írófejedelem" Magyarországon. Ő tudott egyszerre többfelé is szolgálni – persze csak az ideológiai „szalonképesség" határain belül. A 20-as évek kezdetén csaknem egyszerre játsszák két drámáját. Az egyik: *Az élet kapuja.* Történelmi dráma a Mohács előtti országról, Bakócz érsek látomásával a magára hagyott nemzetről, amelyre „feketén fog ráhengeredni a nagy pogány éjszaka". S hozzá az egyszerű kinyilatkoztatás: „És meg fogunk halni. Mert meghalni, azt tudnak a magyarok." De ott a másik darab – A fekete lovas –, az is történelem, 1848-ból; ebben Gáy hadnagy szól a bánáti sváb kisváros polgáraihoz az elvonuló honvédsereg nevében: „Ha elmegyünk innen, egy pillanatig se higgyétek, hogy elszakadtok tőlünk. Áll a híd, és mi visszafogunk jönni." Herczeg tehát egyszerre kínálja a „nagyszerű halált" és a diadalmas „reconquistá-t", vegye ki-ki, amelyik neki tetszik. A harmadik nemzeti „sorsdrámával" Herczeg még kivárja a királypuccsok végét. Ebben – a *Híd*ban – mondatja ki – a „néptribun" Kossuth ellenében, akinek „tárogatója a mélységbe csalta az országot" – a „reálpolitikus" Széchenyivel a nagy szentenciát: „A fekete-sárga nem az enyém, de a vörös sem."

Nos, lehet így is, ilyen „okosan" szolgálni. De nem hiszem, hogy erről kéne példát vennünk.

Van persze az is, hogy aki nálunk egy kicsit is „tudja" a történelmet, az biztosan *jobban* tudja. Íme, bizonyságul egy részlet Szabó Magda kollégámhoz, színházi bemutatója után kelt-írott egyik episztolából:

„Az Ön drámája... történelmi tévedésekre épült s ezért olyan is... Anonymus azt a történelmi igazságot hallgathatta el, hogy a vérszerződés egyrészről a Kárpát-medencében őshonos... akkor már bizánci keresztény magyar nép, másrészről az Álmos, majd Árpád vezetésével hazatérő... magyar nép vezérei között jött létre... Ennek az Anonymus által helytelenül bemutatott vérszerződésnek a katona-magyarok (Árpád-háziak) által történt semmibevevése okozta az ellentéteket, mert az őslakos magyarokat a jövevény-magyarok szolgává tették... Ez a két párt villongott Dózsa korában is... Az országos traumát csak az 1848-as forradalom oldotta fel."

Nem állom meg, hogy még egy részletet ne idézzek: „Már akkor »lelombozódtam«, amikor a színre állatbőrökbe öltözve belépett Géza fejedelem. Sajnálni kell ezt az ábrázolást, mert Gézának... módjában állt, hogy a kor legdrágább ruhaanyagába öltözzön. Az eleink öltözékéről ezt írta Arisztophanész: a schyták között kóborol az idegen Strato, akinek nincs szövésileg készült ruhája, hanem dísztelen bundában jött, alruha nélkül. Itt is igazolva látom, hogy őseink újítása volt a váltható fehérnemű..."

Eszembe jut erről egy tudományos igényű publikáció, amellyel épp a napokban volt szerencsém megismerkedni. Idézek belőle: „...a római felsőbbrendűség »érve« merőben tarthatatlan, mivel... az anyagi kultúra terén... a dákok *egyenlőek* a rómaiakkal, *szellemi téren* viszont világosan *fölülmúlták* őket, sőt a görögöket is. Nemcsak tudatában voltak felsőbbrendűségüknek, hanem büszkék is voltak rá... A dákok még Ovidiust is kigúnyolták – »hic barbarus ego sum« –, hát még a katonákat és telepeseket. A dák nyelvet még a Fekete-tenger kikötőiben élő görögöknek is el kellett sajátítaniuk... A rómaiak nyelvének a dákok előtt nem volt semmiféle »tekintélye«."

Nos, ha innen nézem a Szabó Magdának írott levelet, a szívem vérzik: micsoda remek argumentumokat kínál, hogy bebizonyítsuk: mi sem vagyunk alábbvalók másoknál. Mert, ha dákul beszéltek is a görögök a Fekete-tengeri városokban, de az bizonyos, hogy pertlis magyar gatya feszült a fenekükön...

„MAGYAR SORSTRAGÉDIA"

Végezetül hadd éljek egy konkrét példával, amely egyaránt alkalmas mind az alkotói zavar, mind a „közeg" zavarának érzékeltetésére. Méltán sikert aratott regény filmes feldolgozásáról van szó. A rendező: filmművészetünk erőssége, nem kevés dicsőséget hozott nekünk – nemzetközi viszonylatban is –, történelmi és társadalmi – de már történelminek számító – filmjeivel. Ezt azért hangsúlyozom, nehogy azt higgyék, „ütöm a földön fekvőt". Sem író, sem rendező nem „fekszik a földön", *ez* a film viszont példával szolgál csakugyan, számomra pedig lehetőséggel, hogy nem a „gyöngét bántva" kritizáljak.

A *Magyarok*ról van szó, amely csaknem oly mértékben kavarta fel az indulatokat, mint évekkel előbb a *Hideg napok*. A film alapanyaga magában hordta egy nemzetre szabott nagy mű lehetőségét: tíz nincstelen paraszt – férfiak és nők – 1943-ban felkerekedik az ország egyik legmostohább vidékén, s elindul a háborús Németországba „vendégmunkásnak"; a maroknyi csoport, szűk és zárt világa után, egyszerre szembekerül a történelemmel, annak „korszerű" iszonyatával, a nácizmussal. Ebben csakugyan ott a remekmű lehetősége.

Úgy alakult, hogy előbb olvastam kritikákat, hallottam véleményeket, mintsem a filmet láttam volna. Amit ezekből kiszűrhettem legelőbb: a „centrum" zavara. Az elmarasztaló kritika sem vonta kétségbe a mű bizonyos erényeit, de az elismerés sem volt ment némi zavarodottságtól. A szélsőségek pedig már hökkentőek voltak: hol azt tudtam meg, hogy „igazi magyar sorstragédia" pereg a vásznon, hol pedig azt,

hogy valamiféle fasisztoid vagy legalábbis nacionalista szerecsenmosdatás tanúja lehet a néző. Ami a legfurcsább volt: a pro–kontra felidézett részletek s a hozzájuk fűzött érvelés alapján mindkét álláspont igaznak tetszhetett.

Aztán beültem a moziba, és – számomra legalábbis – a rejtély megoldódott, ha nem is lettem boldog tőle. A film csakugyan lehetett volna a nemzet alá szorított, „történelem nélküli" *nép* sorstragédiája, ha „csak", erről a nem kevésről szól, ha azt látjuk, hogy ez az elszigetelt – s önmagát is elszigetelő! –, kivételezett helyzetében is kiszolgáltatott csoport miként ébred – vagy épp *nem* ébred! – rá a környező valóságra. Akkor csöppet sem bántottak volna a sokak által oly bántónak érzett képsorok: sem a szalonnasütés éhező hadifoglyok szeme láttára, sem a meghalt társuknak koporsót követelő férfiak ordítozása: – *Mindenki csak a magyarokra pályázik!* Mert *így* igaz a történet: a keserves századokban megkövesült, létfenntartás diktálta paraszti önzést a mások – ráadásul: „idegenek" – szenvedése oldhatta tán valamelyest, de feloldani nem tudta. Elfogadtam volna azt is, amit többen, gyanakvóan kifogásoltak: hogy ezek az emberek 1943-ban nem tudják, kicsoda Hitler, s azt sem, kivel háborúzik. Mert igaz ugyan, hogy akkortájt aligha akadt falu ebben az országban, ahol ne jöttek-mentek volna a zöld és rózsaszínű tábori lapok, s ahonnan – legfőképp a szegény „alvégekről" – oda ne maradt volna már valaki „valahol Oroszországban" –, mégis elfogadtam volna, mondom, a nemzetalattiság képtelenségében is hihető jelzéseként. Csakhogy: nem lehet *nem tudni* Hitlerről és a doni sztyeppén vonuló magyar bakákról, s ugyanakkor *tudni* azt, hogy „Árpád óta minden háborúnkat elvesztettük", számon tartani „az első háborúban" bajnéttal agyonszúrt „taljánt", a kocsisaroglyához kötött direktóriumi tagokat, akik „olyanok voltak, mint a Lenin-fiúk"...

A nemzet alatti népet *nem csak* az tette nemzet alattivá, hogy keveset tudott a világról, történelemről; léte nem kizárta, hanem feltételezte a passzív, sőt ak-

tív részvételt, pontosabban annak *kényszerét.* Mert ennek a népnek bizony tudnia kellett, mikor s kik elől bújjon erdőkbe-nádasokba, mikor s kik elől rejtse a maradék élést, lányát-asszonyát, fegyvert elbíró legényfiát; de ezek a „nemzet alattiak" meneteltek kétszáz éven át császári ezredek katonáiként Európa országútjain, s előlük – a „zsarnokság katonái" – elől is mentették a menthetőt más népek „nemzet alatti" parasztjai. Ők voltak a deresre húzottak, s ők voltak a hajdúk a mogyorópálcával; az akasztott katonaszökevény lilára torzult arca s mellette az akasztó pandúr vigyorgó ábrázata – e „nemzet alatti nép" iszonyú Jánusz-arca...

Itt van, ahol ez a film zavarossá válik, önmagának ellentmondóvá, félreértelmezhetővé: *tudás* és *nem tudás* összekeverésében. Az önellentmondást tükrözi a halálosan beteg parasztfiú víziója is, amely a nézők egy részét meghatotta, másokat gúnymosolyra ingerelt. Bizony, az erdőben bolyongás, a találkozás az „utolsó magyarral" – a népmesék öregapójával – bántó „szimboleummá" lett, kirítt a film stílusából is. Bízni kellett volna abban, hogy igazi szimbólumnak elegendő a legény haldoklása és halála, a maroknyi csoport gyásza, az idegen temető kőkeresztjei között árván meredő csónakos fejfa.

Nem fogadhattam el ezt a filmet, mint „magyar sorstragédiát", mint a népi-nemzeti önismeretben, újszerű történelemlátásban gyökerező alkotást; de elfogadom, mint útjelző követ valahol félúton a sématikus történelmi meseország és a história tanulságokkal szolgáló valósága között.

Tudom, hogy történészek és alkotó művészek közös munkája tisztítja és elmélyíti történelmi közgondolkodásunkat. Hinni akarom, hogy erényeink vállalása és mások vétkeinek kimondása többé nem vonja magával a nacionalizmus vádját; ahogy hinni akarom azt is, hogy vétkeink megvallása és mások igazának elismerése nem jelenthet többé egyet a nép- és a nemzetgyalázással. Hogy az elmúlt évek sokszor kegyetlen és igazságtalan vitái után eljutottunk végre oda, hogy öngyalázás vagy melldöngetés nélkül szembe tudjunk

nézni a múlt – s ami ennél fontosabb, mert ebből következik: a jelen – kendőzetlen igazságaival.

Ezért van szükség a történész munkája mellett a művész munkájára – legfőképpen pedig a kettő összjátékára. Az alapkérdések továbbra is alapkérdések, de sokkal bonyolultabban és differenciáltabban jelentkeznek, akár a történelembe dobott lélek, akár a történelem mélységeit mérjük. Nem hatnak a félistenek, nem hat immár a pátosz; egyszerű, értelmes szavak kellenek és világos gondolatok.

Már a tanácskozás első napján is volt szó a történelemoktatásról és az ifjúság történelmi ismereteiről (lásd Hunyady György előadását és Pach Zsigmond Pál zárszavát), részletesebben azonban ennek a témakörnek a megtárgyalására a harmadik napon került sor. Az erről elhangzott előadásokat szinte szenvedélyes vita követte. *Berend T. Iván* hozzászólásában három észrevételt fűzött az elhangzott előadásokhoz, főleg az első kettőhöz. Megítélése szerint az Unger Mátyás és a Nagy József előadásából kirajzolódó kép a történelemoktatás reménytelenségét, vagy megoldási lehetetlenségét sugallta. Ezeket az előadásokat egyfajta egymásra mutogatás jellemezte, és nem eléggé a saját területükön végrehajtható és megoldható feladatok jelzése. Pedig a panaszlisták, a hiánylisták, az egymásra mutogatás nem viszik előbbre a történelemoktatás ügyét, ennél sokkal fontosabb a megoldások útjainak közös keresése. Ugyanez vonatkozik a történettudomány eredményeinek értékelésére is, hiszen sokkal több az értékes és fontos munka, mint amit az oktatás felhasznál. Tehát inkább a tudomány eredményei felhasználásának jobb módjait kellene sokkal nagyobb mértékben keresni.

Unger Mátyás gondolatvezetését és ennek bizonyítási logikáját vitatva Berend T. Iván kifejtette: ezek az elvek, amelyekre az előadó hivatkozott, csak most kezdenek érvényesülni a történelemoktatásban, az új tankönyvekben. Tehát ezek aligha befolyásolhatták az elmúlt évtized felvételiző hallgatóinak történelmi

tudását, mert nem e szerint tanultak még, tehát ezeken nem lehet számon kérni a tanulók ismereteinek alacsony szintjét. Megítélése szerint Unger Mátyás kimondatlanul a tantervreform elveivel vitázott. Tehát azzal, hogy legyen-e egyetemes és magyar összekapcsolódási rendszerszemlélete a történelmi folyamatoknak; az integrálás lehetőségével stb. Ezekkel természetesen lehet – mondotta – és kell is vitázni. Azt azonban figyelembe kell venni, hogy a reform realizálásának még a legelején sem tartunk, az új tantervek és tankönyvek csupán az első halvány megközelítésnek tekinthetők. Nagy hiba lenne most ezen elveknek úgyszólván a priori kidobása, anélkül hogy meg is próbáltuk volna megvalósítani őket.

Másik kérdésként Berend T. Iván arról szólt, hogy mi nem tehetjük meg, hogy csak „történelemben" gondolkodunk, és nem beszélünk a műveltség eszményeinek azon válságáról és átalakulásáról, ami nem valamiféle történelemellenesség, nem valamiféle rossz emberek által való visszaszorítása a történelemoktatásnak, hanem – Szabolcs Ottó előadásában több más országra vonatkozó utalásokat is hallottunk erről – egy nemzetközileg forrongó, megoldatlan és kialakulatlan folyamat, amelyben a történelem keresi és valamilyen formában meg is kell tartania a helyét. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezt a műszaki tudományok, a matematika, a számítástechnika iránti igényekkel és egy sor egyéb követelménnyel összhangban kell látni, mert különben csak a saját dalunkat fújhatjuk, és nem biztos, hogy ezzel a realitásokhoz közeledünk. Berend T. Iván hangsúlyozta, hogy ő nem érzi a történelem olyan irányú visszaszorítását, illetve mellőzését, mint ahogy azt az előadók oly erőteljesen hangsúlyozták. S azt sem, hogy elszigetelődött volna a történelem, amelynek elvágták a gyökereit, s most már tulajdonképpen egy-egy gyökérbe kapaszkodó, tehát előbb-utóbb elszáradó fához lenne hasonlítható. Mint itt hallottuk, más tárgyakból még inkább kiszorult a történelem. Az irodalomról van szó. Ez azonban sokkal bonyolultabb kérdés, amit

nem lehet ilyen egyszerűen elintézni és tulajdonképpen a történelemre mért csapásnak tekinteni.

Ami pedig a régebbi és a modern kor oktatása közötti arányokat illeti – erről Unger Mátyással egybehangzóan Nagy József is beszélt –, ezeket az arányokat ő sem tartja ideálisnak – mondotta Berend T. Iván. Egyet azonban világosan kell látni. A történelem tantárgy helyének megerősítése, a történelemoktatás fejlesztése, a történetiség és a történelmi szemlélet erősítése az iskolában nem lehetséges, ha a történelem tantárgy nem tudja valamilyen módon az egyetemes társadalomtudományi oktatás funkcióját is megvalósítani. Tehát különösen amikor a jelenkorhoz ér a történelem, akkor a közgazdasági ismereteket, a szociológiai és a jogi ismereteket is hordoznia kell, különben elengedhetetlenül sok kis tárgyra kellene darabolni a társadalomtudományok oktatását. Lehetetlen, hogy a mai korban – mondjuk a gimnáziumi, tehát a legáltalánosabb képzésű oktatási formában – gyakorlatilag teljes közgazdasági képzés nélkül végezhessenek hallgatók, vagy hogy a szociológia fogalomrendszerét ne ismerjék meg. Ezért kell felvállalnunk tulajdonképpen a történelem oktatásának olyan átalakulását, amely megmarad történeti tárgynak, de integrálni próbálja – *elsősorban a modern kor kapcsán* – a rokontárgyak ismeretét.

Unger Mátyás előadásához kapcsolódva *Ágh Attila* egyebek között a nemzeti és az egyetemes történelem összekapcsolódásához szólt hozzá. Alapvető kérdés – hangsúlyozta –, hogy a történelemtanítás *kiterjedjen az Európán kívüli világra.* Ez szerinte a történelemoktatás létének vagy nemlétének a kérdése. „Ha a történelemoktatás ezt nem tudja felvállalni – mondotta –, adja fel a szakmáját. A mai világban a magyar nemzeti lét minden szintjén össze van kötve az egész világgal, a külpolitikától kezdve a magyar gazdaságig. Tehát ezt a kapcsolódást meg kell mutatni, és akkor elveszíti értelmét az a kérdésfeltevés, hogy most magyar történelmet tanítok vagy egyetemes történelmet. A magyar történelem benne volt és benne van a világtörténelemben, és ha ezt szem elől téveszt-

jük, a történelemtanítás értelmét veszti." Az arányokat megállapítani bonyolult feladat, ez egyébként az egyes korszakok szerint változik, de az biztos, hogy minél közelebb kerülünk a mához, annál nagyobb jelentősége van a nemzetközi összefüggések tanításának. Unger Mátyásnak azon véleményével vitatkozva, amely szerint az egyetemes történelemből „elég lenne a minőség és a kisebb mennyiség", Ágh Attila megjegyezte, hogy a kérdést meg is lehet fordítani. Azt, hogy a magyar történelem tanítására most látszólag kisebb mennyiség jut, nem kellene-e pozitív kényszerítő erőnek felfogni a minőség javítására?

A fogalmi általánosítások kifogásolásakor megjegyezte – csatlakozva Ránki Györgyhöz –, ő is azt vallja, hogy tényeket és értelmezéseket sem a tudományban, sem a tantárgy oktatásában nem lehet egymástól elválasztani. De ha már felvetődött, hogy eseményt tanítsunk-e vagy fogalmi absztrakciót, akkor azt is tudnunk kell, hogy a mai fiatalok értelmi fejlődési folyamata spontánul is gyorsabb a tegnapiakénál. Ez is azt követeli – csatlakozva a Berend T. Iván által elmondottakhoz –, hogy a történelem tárgy oktatásának valóban „viselnie kell" a társadalomtudományok, az egész társadalomismeret oktatásának terhét, hogy középiskoláink ne az alapvető közgazdasági, jogi, alkotmányjogi és szociológiai ismeretek nélkül bocsássák ki hallgatóikat.

Unger Mátyás az előadását bíráló megjegyzésekre reagálva elmondta: nem véletlen, hogy azokban az elvekre és nem a helyzetkép tagadására helyeződött a hangsúly, ugyanis – mint mondotta – „elvi síkon a legkönnyebb megmagyarázni a dolgokat". Vitathatatlan tény, hogy hallatlanul nagy szakadék van a tudomány és a gyakorlat között, és ez a félrehallásoknak a legfőbb forrása. Szerinte a tudományos világ a gyakorlatot, a tanárokat, a tankönyveket nem ismerve, a középiskolai, általános iskolai követelményeket nem ismerve szól, ha meg kell szólalnia. Az elmúlt esztendők súlyos kihatású lépéseihez senki nem szólt hozzá, illetve csak nagyon késve. Mivel a magyar szakosoknál – mondta Unger Mátyás – sok-

kal jobb volt a kapcsolat a tudomány és a tanári közeg között, azért maradt meg a magyar érettségi tárgynak. Ezt mindenki tudja, aki a döntésmechanizmust egy kicsit ismeri. Az az igazság, hogy nálunk a tudomány a maga körében maradt, a tudomány és a gyakorlat kapcsolata rendkívül laza. Nem menthető fel ez alól az egyetem sem.

A történelemtanítás elveit illetően hangsúlyozta: „a leghatározottabban állítom azt, hogy az integráció alapelveivel egyetértek. Aki úgy interpretálja az én szövegemet, amely szerint én azt mondtam, hogy a harmadik világról ne szóljunk, az rosszul idéz, mert én ezt nem mondtam". Ő azt hangsúlyozta, hogy a csökkenő lehetőségek és a növekvő igények irreális követelmények. Véleménye szerint az elveket nem lehet a gyakorlattól elválasztani. A követelmények tulajdonképpen ideális felsorolásai, összegezései annak, hogy mit kellene, mit lenne jó tenni. De hát a lehetőségekkel, a valósággal is számot kell vetni.

Az egyetemes történelem és a magyar történelem komplexitásáról furcsa módon azonos az ő elképzelése a hozzászólókéval – mondotta Unger Mátyás. A helyzetképpel éppen azért elégedetlen, mert „az egyetemes történelem nagyarányú anyagnövekedése ellenére ez a szerves egységben való tanítás nem következett be, az egyetemes történelem külön életet él", és emiatt az aránytalanság szembetűnő; és az is, hogy ezáltal a magyar történelem horizontja leszűkül. Ez ténykérdés, mint ahogy az is, hogy a magyar történelem aztán különösen „egyedül marad", nem támogatja a magyar irodalomtanítás sem.

A legújabb kor tanításáról szólva Unger Mátyás újfent hangsúlyozta, hogy azt nagyon fontosnak tartja, de az előírt arányban a legújabb kor tanítására sem a tudomány, sem a középiskola, sem a tanári kar nincs felkészülve. Ez megint ténykérdés. Ő nem akarja mechanikusan századokra mérni a történelemtanítás arányait, de a mai megosztásban ez aránytalan, s ezért nem érheti el célját. Mert miután a tanulók nem ismerik az előzményeket, visszájára fordul a dolog, a két éven át tanított legújabb kor „ellenségeivé

teszi őket". Végül ismét azt hangsúlyozta, hogy ő nem ellensége az újnak, csupán azt akarja, hogy „az különb legyen... Engem nem vigasztal az, hogy más tárgynál a problémák ilyen vagy olyan nagyságrendűek. Engem a történelemtanítás érdekel, mert benne van az életem" – mondotta.

A téma másik előadója, *Nagy József* a hozzá intézett kérdésekre és az előadásával polemizáló hozzászólásokra reagálva elmondotta, hogy ő nem vitatja a tudományág óriási fejlődését, azonban a kis példányszámban megjelenő, alapvető fontosságú művek nem jutnak el sem a széles tömegekhez, sem pedig az általános iskolai tanárokhoz, de még kevésbé az ifjúsághoz. Véleménye szerint az ilyen jellegű munkákat nagy példányszámban, olcsón kellene kiadni és vagy a KISZ útján, vagy más módon biztosítani, hogy azok legalábbis az ifjúság valóban érdeklődő tömegeihez eljussanak.

Hogy mit olvasnak a pedagógusok? Ez a különböző pedagógus kategóriák között különböző, bár felmérés erről nem áll rendelkezésre. Szerinte van egy olyan réteg, amely az 50-es években tanulta a marxizmust, a párttörténetet, Lenin egyik vagy másik munkáját, illetve Sztálinnak A leninizmus kérdései című művét. Aztán van egy olyan réteg, amely a 60-as és a 70-es években tanulta. Akik az 50-es években tanultak, azok nyilván jóval kisebb tudásanyaggal kerültek a pályára, hiszen a tudomány művelése is alacsonyabb szinten állt – nem is beszélve a korabeli szemléletről. A 60-as évek közepétől változott lényegesen a helyzet, a történészek érdeklődése már a legújabb kor felé is kiterjedt, amit a II. világháborúról, az ellenállási mozgalomról, a felszabadulás utáni történelemről megjelent művek száma, s elsősorban tudományos színvonala is jelez. Azoknál, akik ekkor tanultak, elsősorban a továbbképzésnek lenne jelentős szerepe, ami viszont mindmáig megoldatlan. A jelenleg működő rendszerben 5–6 évenként 30–40 történelemtanár vesz részt a továbbképzésben. Azonban itt marxizmust, pedagógiát, szakmódszertant is tanulnak, és kb.

25–30%-át teszi ki a szaktárgy az egész komplex továbbképzésnek.

Ami a történelemtanítás mai helyzetét illeti, Nagy József megjegyezte, hogy „egymásra mutogatással valóban nem megyünk semmire. Ez olyan ördögi kör, amelyben közösen kell keresni a megoldás lehetőségeit... Reméljük, hogy az új reformtantervek – amelyeknek a kidolgozása folyamatban van – talán előbbre viszik a tanárképzés és a továbbképzés ügyét, és a jobb felkészítést is... Ha ennek a reformnak csupán annyi eredménye lesz, hogy intenzívebbé tudjuk tenni az oktatást, akkor máris előreléptünk."

A történelemtanításról kibontakozott vitához *Szabolcs Ottó* három megjegyzést fűzött. 1. Ő megérti Unger Mátyás szenvedélyes reagálását, mert ő is részese volt a történelemoktatás védelmében másfél évtizedig folytatott, néha megalázó küzdelemnek. De egy dolgot látnunk kell: időlegesen veszteségek és részleges sikerek is jellemezték ezt a küzdelmet. Veszteségnek tekinthető a tananyagcsökkentés. Nem sikerült elérni, hogy az enciklopédizmus, a lexikalizmus, a faktológia és egyéb „címeken" ne hirdessenek harcot a történelem tananyaga ellen. Így történhetett meg, hogy időlegesen megszüntették a történelmet érettségi tárgyként. Mint Unger Mátyás utalt rá, olyan bizottságokkal kellett hadakozni, amelyeknek a vezetői nagy tekintélyű matematikusok voltak. De ezeken már túl vagyunk, és túl is kell tenni magunkat ezeken a vitákon. Hiszen végül is sikerült megakadályozni a szaktárgy végleges megnyirbálását, amire világszerte mutatkoznak tendenciák. 2. Felvállaltuk – mondotta – az integrált történelemtanítást, a társadalomról szóló nagyobb műveltség tantárgyát, hiszen enélkül nem léphettünk volna előre. Ehhez jó történettankönyvek kellenek, s most egyik kulcskérdés, hogy ehhez mind a szellemi, mind pedig az anyagi feltételeket biztosítani kell. Ehhez azonban a felső szintű támogatás elengedhetetlenül szükséges. 3. Nem ért egyet azzal, hogy a történelemtudomány nem támogatta eléggé a történelemtanítást. Véleménye szerint ez nem volt olyan látványos, mint például az iro-

dalomban, a fizikában vagy a kémiában, ahol ezen tudományágak belső ellentétei a tanításban is lecsapódtak, s aminek nagy sajtóvisszhangja is volt. A törnelemtudomány „csendesen", de hatékonyan támogatta a történelem tanítását. Ezt szintén tények bizonyítják.

Köpeczi Béla a tudományos tanácskozásnak ehhez a témaköréhez kapcsolódva megjegyezte, hogy a vita – és ez őt meglepte – nem arról szólt, hogy az elmúlt 25 esztendőben a történelemoktatás miért nem tudott megfelelő hatást gyakorolni a közgondolkodásra. Tulajdonképpen ez az igazi nagy probléma. Korábban is voltak tantervek, tankönyvek. Úgy tűnik, hogy azok a tantervek és tankönyvek nem, vagy nem teljes mértékben váltak be. Most a reformmal valami új kezdődik. Az újításnak a gondolata nem azzal függött össze, hogy a történelemoktatást háttérbe akarták szorítani. Véleménye szerint a kor igénye az, hogy a történelemoktatást is meg kell reformálni. A vita után most már fel kell tenni a kérdést: *kié ez a reform?* Ki érzi azt magáénak? Ez alapvető kérdés, hiszen most indul a reformkísérlet. A témáról elhangzott előadások, és a szenvedélyes, ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes vita azt bizonyította, hogy van itt elegendő, a történelemoktatást alapvetően érintő, még nyitott és tisztázandó kérdés.

A történelemről és a tömegkommunikációról, valamint az ismeretterjesztésről szólva mondotta *Hanák Péter*, hogy most a történelmi ismeretterjesztés egésze olyan, mint Tamási Eszter műsora: Önök kérték – tessék választani. Utalt arra, hogy Szecskó Tamás szerint nem olyan aktív a történelem szerepe, hogy ezen múlik az ország történelemtudata, vagy pláne hogy nagyobb dolog dől el ezen. Lehet, sőt valószínű, hogy nem a Széchenyi-ügy különböző interpretálásától, vagy Teleki Pál öngyilkosságának újabb, légből kapott „felújításától" függ az ország, az egész nép történettudata, még kevésbé Magyarország sorsa. De a történeti tudatot ezek összekuszálják, éppen ezért az a tudós, aki jottányit is enged abból, amit ő keserves munkával felfedezett, az nem érdemli meg, hogy

tudósnak nevezzék. Az a történész, aki nem ragaszkodik ahhoz, hogy Széchenyi öngyilkos lett, mert ő így tudja ezt *az összes, eddig rendelkezésre álló dokumentumból,* és semmi ellendokumentumot nem látott erről, az nem tud abba beletörődni, hogy ezt a bizonyított tényt önkényesen megmásítsák. Nem lehet bagatellizálni a tudományt. Nem lehet, hogy *ténykérdésekben* igazságot is és hazugságot is közvetítsen a tömegkommunikáció. Hibák, tévedések előfordulhatnak, a bizonyított tényekhez azonban ragaszkodni kell. Nem lehet tudatosan ugyanarról a témáról, eseményről kétféle műsort sugározni, ezt nem engedheti meg magának a szocialista televízió vagy tömegkommunikáció.

A szépirodalom az más terület. A tudós nem tartja szem előtt az esztétikum sajátosságait, de a szépíró szabad fantáziáját nem szabad megkötni. Ha a művész azt mondja, hogy a színtér és a történet „ürügy", vagy csupán színpadi keret számára, amelyre ő egy abszurd játékot fog aggatni, azt nem lehet kifogásolni. De ha történelmi regényt, történelmi drámát ír, akkor köteles ragaszkodni az alapvető történelmi tényekhez, az alapvető igazsághoz. Ezeket azután „formálhatja" képzelőereje és tehetsége mértékében, de ettől a történelmi igazságon ne essék csorba. Ugyanez vonatkozik a történeti személyiségekre, hősökre is. Nincs kétféle igazság, és jó lenne a szaktörténészek segítségét igénybe venni, mielőtt ilyenek megszületésében a tömegkommunikáció döntene.

Szász Zoltán kifejtette, hogy véleménye szerint a nemzeti történelmi tudat neuralgikus pontjai döntően a máig le nem zárult kérdésekhez kötődnek. Mindaddig ostromolni és ostorozni fogják mind a történészeket, mind a publicistákat, mind pedig a tömegkommunikációs fórumokat, ameddig ezek le nem zárulnak. Hatalmi szóval ezeket nem lehet lezárni. Hiába mondaná bárki, hogy például az első világháború után a határkérdések „megszűntek", a kisebbség sorsa rendeződött stb., mert ebben „döntés történt", amikor a közvélemény egy tekintélyes része azt az

adott formájában és kihatásaiban nem fogadja el, és a történelemben keresi a megoldást, visszafelé korrigálva a történelmet, ha nem korrigálhatja a jelent. Éppen ezért fontos a történelmi sorscsapások feldolgozása, mert ha erre nem kerül sor, akkor ezek egyszerűen a korábbi eszmerendszerekben fogalmazódnak meg, legfeljebb fölvesznek egy szocialista „kiskabátot", amint azt a korábbi vitáink is érzékeltették. Ha a politikai vezetés, a tudománypolitika, a tudomány, az irodalom nem tud ezekben a kérdésekben korszerű válaszokat adni, akkor szükségszerűen jön egyfelől a menekülés a sumérokhoz, másfelől valamilyen burkolt vagy kevésbé burkolt irredentizmus. De a jelenlegi helyzetben zsákutcába is juttathatja időnként a történetírást. Saját szakterületéről szólva mondotta Szász Zoltán, hogy a nemzetiségi kérdés kutatása is egy bűvös kör. Ugyanis hogyan beszéljen a történettudós, a történetkutató a nemzetiségek elnyomásáról például a dualizmus korában, amire a közvélemény több-kevesebb joggal azt mondja, hogy a nemzetiségi kérdés kezelése az azóta elmúlt 100 év során sem javult, inkább romlott. És akkor még jönnek a határokon túl élőkkel való kapcsolat problémái, ennek a neuralgikus kérdésnek az ottani kezelése, amikor az általunk leírt és megalapozott gondolatok visszajönnek más értelmezésben. Amikor például Illyés Gyula Puszták népéből „bizonyító" anyag lesz arra nézve, hogy Magyarországon a Horthy-korszakban érvényben volt bizonyos diszkrimináció. Tehát itt egy furcsa körforgással van dolgunk. Ő úgy véli, hogy ebben a szituációban nem lehet sem a történetírástól, sem a tömegkommunikációtól csodákat várni, de feladata lehet, hogy nem „hirdetőtáblával", hanem elsősorban ezeket a kérdéseket minden nemzeti elfogultságot mellőzve folyamatosan dolgozza fel, ismertesse. Ehhez természetesen magas elvi szintű tudományosságra, a közhangulatot helyes irányba befolyásoló tömegkommunikációra van szükség, és természetesen kell hozzá bátor politika és fejlett, kulturált közvélemény.

Szecskő Tamás válaszában hangsúlyozta: tökélete-

sen egyetért azzal, hogy ténykérdésekben valóban nem lehet igazságot és hazugságot egyszerre ugyanabban a médiumban mondani. Másrészt, hogy a történész és bármely diszciplínában dolgozó kutató nem törődhet bele abba, hogy ha egyszer keserves munkával valamilyen igazságra rádöbbent, azt mások eltorzítsák. Persze rendkívül nehéz a tökéletes összhangot megvalósítani. Megemlítette, hogy például a rádió egy ismeretterjesztő vagy szórakoztató kapcsolásos műsorának adása közben a hallgatók a korszakra rákérdeznek és a riporter rögtönöz, ilyenkor akarva-akaratlanul létrejöhet az aszinkronitás a tudomány és a tömegkommunikáció között. Ezt képtelenség „kézben tartani". Szecskő Tamás hangsúlyozta, hogy az iskolarádió és az iskolatelevízió koncepcióját radikálisan át kellene alakítani. Ezek 20-30 évvel ezelőtt született koncepció alapján dolgoznak. A változás egyik variánsa az lehetne, hogy a különböző szintű oktatásban felhasználható műsorokat, dokumentumokat sokszorosítsák, és juttassák el oda, ahol ezeket fel tudják használni. Arra is gondolni kell, hogy most már nemcsak a hang, hanem a képmagnó is egyre jobban el fog terjedni.

A hirdetőtábla-hasonlatban – mint mondotta – nem az utasításon van a hangsúly, hanem ezzel azt akarta érzékeltetni, hogy a tömegkommunikációnak is segítenie kell a hagyománykultivációt, azt, hogy mi legyen egy új társadalomnak a hagyománya, amit bevezetünk és ápolunk. Ez remélhetőleg nem rektori döntés alapján dől el, hanem a demokratikus mechanizmusok alapján, ha már kiválasztódtak azok a hagyománnyá szerveződő értékek, akkor a mi körülményeink között a tömegkommunikációnak kötelessége, hogy állandóan kitegye ezeket a „hirdetőtáblára".

A kérdésekre válaszolva Szecskő Tamás elmondta: azért tartotta szükségesnek, hogy kitérjen az általuk végzett felmérés tapasztalatairól a „nemzeti szégyenérzet és a túlzó nemzeti büszkeség" adalékainak ismertetésére, hogy ne általánosítsuk a Nagy csaták c. filmmel kapcsolatos vizsgálatot. Ez nem a felnőtt lakosságra, sőt nem is az egész ifjúságra érvényes.

Fiatal szakmunkáscsoportok körében, egy intenzív – tehát nem reprezentatív – igényű vizsgálat során jött elő ez az összefüggés. Tehát itt elsősorban nem az az érdekes, hogy ez mennyire általános tendencia erre a korosztályra, vagy akár a fiatal szakmunkások egész rétegére, hanem itt a belső mechanizmusok az érdekesek. Ennek alapján lehet valószínűsíteni, hogy az olyan fiatalok, akiknek viszonylag alacsony a képzettsége, tehát kevés történelmi ismeretanyagot kaphattak az iskolából, és a családból se nagyon kaptak eligazítást a II. világháborúról, viszont – és ez a vizsgálat során egyértelműen kiderült – falják a kalandfilmeket és ezen belül a második világháborús kalandfilmeket. Szecskó Tamás ehhez hozzátette, hogy ő is fontosnak tekinti az ez irányú empirikus kutatásokat, de meggyőződése, hogy ez igen nehéz kutatási terület. Hiszen egy olyan társadalom tudatjelenségeiről és ezen belül is egy olyan szféráról (és nem „közvéleményről") van szó, amelyben nem a jelenlegi eseményekre való reagálás a vizsgálat tárgya. Itt tulajdonképpen a társadalmi tudat mélyrétegeiről van szó, amit meggyőződése szerint a szociológus vagy a szociálpszichológus önmagában nem tud kellő szakmai kompetenciával művelni. Itt a történészek és az empirikus társadalomkutatást művelők közös erőfeszítéseire lenne szükség, az eddiginél sokkal nagyobb mértékben. Az a benyomása – mondotta –, az ilyen jellegű kutatások hiánya csak részben tulajdonítható annak, hogy nagyon nehéz a vizsgálati terep. Részben annak is tulajdonítható ez, hogy az esetek jelentős részében hiányzott a kellő együttműködés az érdekelt társadalomtudományi ágazatok között. Ezzel együtt sem valószínű, hogy erre olyan jellegű releváns választ tudnának adni az empirikus társadalomkutatók, ami a társadalom ilyen jellegű tudati térképét felvázolná kvantifikált, tehát számokba öntött formában.

A történeti tudattal összefüggésben Szecskó Tamás úgy vélekedett a vitáról, hogy abban a közvélemény fogalmát gazdagabb értelemben használták, mint amilyenben az létezik, ha csak nem korlátozzuk azt csu-

pán olyan jellegű történeti kérdésekre, amelyeknek „a mába lóg a lába". Általában történeti közvélemény, a szó szélesebb értelmében, aligha létezik. De szerinte a történeti tudat nem is a vélemények szintjén érdekes, hanem olyan szempontból, hogy a konkrét kérdésekben megnyilvánuló közvélemények mélyén ott vannak a történeti-pszichológiai összefüggések, ott vannak a történeti kövületek, a hiedelmek az egyénekben, csoportokban. És ezeknek a munkálkodása és a bejövő információk találkozása útján alakul ki a konkrét közvélemény. Tehát a történeti tudat elemei inkább építőkockák az adott kérdésben kialakuló közvéleményhez.

Réti L. László megemlítette, hogy fórumot kellene teremteni, amelyen a munkásmozgalmi történetoktatás néhány aspektusát is megbeszélnék. Mi erősíti és mi nehezíti, gátolja a munkásmozgalom-történet oktatását, tanítását? Tapasztalataim szerint – mondotta – mind a pártoktatásban, mind az egyetemi oktatásban a munkásmozgalom-történet-oktatásról elsősorban a jelenre és a belátható holnapra való reagálást várják a hallgatók. De a pártoktatásban részt vevő, nagyobb társadalmi, politikai tapasztalattal rendelkezők és esetleg vezető helyeken dolgozók választ várnak az őket foglalkoztató történelmi, munkásmozgalom-történeti kérdésekre, amelyeket munkájukban, munkájuk jobbítása érdekében hasznosíthatnak. Hogy miképpen reagál tehát erre a befogadó közeg, az attól függ, hogy mennyire látja visszaigazolva a társadalmi, politikai gyakorlatban a tanultakat, amelyeket számára az oktatás közvetít. Ha nem látja igazoltnak vagy nem felismerhető számára ez a tapasztalat, akkor valamiféle, a gyakorlattól teljesen elidegenedett agyköszörülésnek látja azt az elméletet, amit ebben az oktatási formában kap. Ha nincs kellő köztörténeti megalapozottsága a munkásmozgalom-történetnek, ez a vulgarizálás komoly veszélyét idézi fel, mind a közvetítő, mind pedig a befogadó oldal részéről. Ugyanez vonatkozik a hazai munkásmozgalom-történet és az egyetemes munkásmozgalom-történet összefüggésére is. Itt is felmerül

persze az arányok kérdése, amelyek kialakítása didaktikailag sem könnyű feladat.

Nonn György Erényi Tiborral vitázva elmondotta, hogy az általa említett „érzékenységet", ami miatt bizonyos korlátai vannak a kutatómunkának, ő veszélyesnek tartja. Ugyanis, ha a kényes témákról nem az illetékesek, hanem „mások" írnak, vajon milyen kép alakul ki az olvasóban, és különösen az ifjúságban? Ismerünk arról nem egy példát, hogy az úgynevezett kényes kérdésekről megfelelő kritika nélkül megjelent írások hogyan dezorientálják az olvasókat. Elég itt utalni például Vas Zoltán könyvére. Nonn György hangsúlyozta, hogy véleménye szerint lehet kényes kérdésekről, kényes korszakokról is írni. Köszönetet mondott azért, hogy a kiadónak itt nem kellett előadást tartania, mert így rajta nem verhették el a port, jóllehet *a kiadók is beletartoznak a tömegkommunikációba, és nekik is van feladatuk a nemzeti tudat ápolásában.* Ezért a Kossuth Kiadó mint pártkiadó szükségesnek érezte, hogy kiterjessze tevékenységét a nemzeti történelem területére is. És nem fél az úgynevezett kényes témáktól. Vajon a magyar népi demokrácia története nem „kényes" téma? Miért kényes téma ez a Párttörténeti Intézetnek? Adott ki könyvet a kiadó a kisantantról, a nemzetiségi kérdésről, most pedig készül egy könyv Trianonról. Ezek mind fontosak a helyes történelmi tudat formálásához, és a Kossuth Kiadó az ebben való részvételt kötelességének tartja. Javasolta Magyarország története oktatásának bevezetését a pártoktatásba, amiről már készült tervezet az Agitációs és Propaganda Bizottság számára. A pártoktatásban százezrek tanulnak, s a nemzeti tudat fejlesztése mellett ez azért is fontos lenne, hogy segítsük a propagandistákat azoknak a kérdéseknek a megválaszolásában, amelyek az irodalomban, a művészetekben, a köztudatban, a napi politikában fölvetődnek a múlttal kapcsolatban. Egyébként a Szovjetunió pártfőiskoláján tanítják a Szovjetunió népeinek a történetét is. Miért ne lehetne nálunk a pártiskolán magyar történelmet tanulni?

Erényi Tibor először arra a kérdésre válaszolt,

hogy 1945 után, s főleg 1948-tól hol húzható meg a határ a nemzeti történelem és a munkásmozgalom története között. Nyilvánvaló – mondotta –, hogy a munkásmozgalom történetének a hagyományos vonulata 1945 után nem tartható fenn. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy vannak olyan szférák, amelyek kifejezetten párttörténeti jellegűek (a párton belüli helyzet alakulása, a párton belüli ellentmondások megoldási módja stb.). Gondoljunk például az 1953 és 1956 közötti időszakra, amikor történelmünk nyilván kifejezetten, mondhatnánk közvetlenül párttörténeti jellegűnek tekinthető. Olyan „párttörténeti" események zajlanak, amelyek az egész nemzeti történelemre kihatottak. Ugyanakkor vannak olyan, más jellegű események, amelyek nem függnek ilyen szorosan vagy ilyen szervesen össze a párttörténettel. A merev elkülönítés párttörténet és nemzeti történet között semmi esetre sem szerencsés. Más a helyzet az 1945 előtti időszakra vonatkozóan, de időközönként – például a Tanácsköztársaság történetében – ott is egybemosódnak a határok. Ennek ellenére a hagyományos vonulat 1945 után megszakad. A munkásmozgalom megszűnik külön, ellenzéki erő lenni, új kérdések vetődnek fel.

A munkásmozgalom-történeti kutatómunka megtorpanása a kiadott könyvek számában általában nem mutatható ki – mondotta Erényi Tibor. De például alapvető munkásmozgalom-történeti monográfia kevesebb jelent meg a hetvenes évek második fele óta. Mutatkozik tehát bizonyos megtorpanás. A 60-as és a 70-es évek elején volt egy könnyen kimutatható fellendülés.

Mi a megtorpanás oka? A történészek – személyes véleményemről van szó – elérkeztek a „rázósabb" témákhoz. A Magyarországi Általános Munkáspárt történetéről vagy a nagy gazdasági válság időszakának munkásmozgalmáról könnyebb monográfiát írni, mint például a második világháború éveinek egyikmásik kérdéséről, vagy pl. a szociáldemokrata párt történetéről. Mindezt szóvá is teszik ankétokon: miért késik, teszem azt, a szociáldemokrata párt 1945 és

1948 közötti átfogó történetének a feldolgozása. Ilyenkor el kell mondanunk, hogy már jó ideje ott szerepel ez intézeti tervünkben, de a szerző még nem írta meg. Ez is fontos ok, de az is biztos, hogy ez nehéz feladat. Hasonló a helyzet néhány más témánál is. A Kun-életrajz számos neuralgikus pontra hívta fel a figyelmet. Némelykor a személyes érzékenységeknek is szerepük van, hiszen élnek még olyan kortársak, akik erőteljesen hallathatják a hangjukat ebben vagy abban a kérdésben. Abban igaza van Nonn Györgynek, hogy a politikai érzékenység régebben is megvolt. Megvolt, de ahogy közeledünk az 1945 utáni időszakhoz, úgy fokozódnak – kifejezetten tudományos jellegű munkákra gondolok – ezek a nehézségek. Ezzel együtt is úgy vélem, hogy ott, ahol az indokolt és reális, könnyíteni kell a kutatási és a publikálási lehetőségeket. Szerintem helytelen lenne, ha letagadnánk, hogy vannak ilyen problémák, ha azt mondanánk, hogy például az 1970-es évek ugyanolyan jelleggel feldolgozhatók, mint az 1870-esek. Magyarország történetének 7. vagy akár 8. kötetét – bármilyen nagy munka volt is ez – sokkal könnyebben meg lehetett írni, mint a felszabadulás utáni korszakot,

A politikai kultúráról elhangzott előadáshoz szólva *Nonn György* arról beszélt, hogy a sorstragédiák mellett nagyobb figyelmet kellene fordítani arra, hogy azokból a mélységekből, amelyekbe ezek visszavetették a nemzetet, hogyan sikerült kilábalni. Ennek a hősi küzdelemnek – az életbenmaradás történetének – nagyobb teret kellene szentelni a történetírásban és az oktatásban is. És nagyobb hangsúlyt kellene adni történelmünk dicső fejezeteinek is. Ő például – mondotta – a magyar politikai kultúra szerves részének tekinti az 1918–1919-es forradalmak történetét, amelyeknek nagy hatása volt a nép nem kis rétegeinek a magatartására. És 1919-nek a hatása nemcsak az volt, hogy 1945 után a 19-esek „balosak" voltak. Azért a 19-esek közül számosan megértették az új viszonyokat, tanultak 1918–1919-ből, és – ismeretei szerint – ez volt a többség. Mondanivalóját összegezve – mondotta Nonn György –, nem azt kéri, hogy hall-

gassunk a nemzeti tragédiákról, hogy rózsaszínre fessünk mindent. Az egészséges nemzeti öntudat, nemzeti önismeret, nemzeti önbizalom azt követelné, hogy a hangsúlyt történelmünk legszebb fejezeteire tegyük, mert erre nagyon nagy szükség van. Mutassuk be, hogy bár kis nemzet vagyunk, de tudunk alkotni, meg tudunk maradni, tudunk építeni, tudunk válaszolni a történelmi kihívásokra. Kifogásolta, hogy a nemzetiségi kérdés nem szerepelt a tanácskozás programjában. Ez a kérdés létezik, a közvéleményt irritálja, foglalkozni kell vele, ezt nem lehet levenni a napirendről. Nem megoldás az, ha behunyjuk a szemünket, vagy a szőnyeg alá söpörjük a kérdést, hanem beszélni és írni kell róla, és ami még fontosabb: munkálkodni azon, hogy megoldódjék. Jól tudjuk, hogy az emigráció jobboldali szárnya igyekszik meglovagolni a nemzeti és a nemzetiségi sérelmeket. Meg kell értetni, hogy mi is ennek megoldásán munkálkodunk, de szocialista alapon, tehát a Közép-Európában végbement történelmi változások alapján. Idő és nagy türelem kell ehhez, de meggyőződése, hogy ez megoldódik, mert a nemzetiségi kérdés szerves része a szocialista demokráciának, a szocialista demokrácia fejlesztése nélkül pedig nincs előrehaladás a szocializmusban. A szocializmus fejlődésével lehet megoldani a nemzetiségi kérdést, s csak közösen azokkal a szomszédainkkal, akikkel együtt él a határainkon túli magyarság: Erdélyben – a románokkal, Szlovákiában – a szlovákokkal és így tovább. Ebben különbözik a mi nézetünk még a jó szándékú emigránsokétól is, mert ők a nacionalizmus alapján, elkülönülve, szomszédainkkal szemben, a szocializmust félretéve akarják megoldani. Nálunk a kisebbség helyzete megnyugtatóan rendezett, érvényesül a lenini nemzetiségi politika. Nagy vívmányunk, hogy hazánkban magyarok és nem magyarok egyaránt otthon érzik magukat.

Zöldi László az előadásával kapcsolatosan felmerült kérdésre válaszolva megemlítette, hogy a tanácskozás első órájában kialakulhatott olyan látszat, hogy „az írók kezdeményeznek, a történészek védekeznek

és utána összevesznek egymással". Szerinte ez nem alapkérdés, mert ezen már régen túl vagyunk, bár lehet, hogy egyesek még nem ásták el a csatabárdot. Alapproblémának érzi – mondta –, hogy a kapcsolódások ellenére a három nagyon fontos szakma – a történelem, az oktatás és a tömegkommunikáció, illetve az irodalom – egymástól eléggé távol dolgozik, eltérő fogalmi készletet használ, ennek következtében nagyon sok esetben meg sem értik, vagy félreértik egymást. Ezért sokkal többet kellene tenni azért, hogy ennek a három szakmának a képviselői gyakrabban konzultálhassanak egymással. Közelítsék egymáshoz munkájukat, gondolataikat, és adott esetben még fogalmi apparátusukat is.

Ránki György az előadásokhoz kapcsolódva a nemzeti identitás egy másik aspektusát hangsúlyozta. Nézete szerint a nemzeti identitáskeresés sosem lehet teljes, mert ez történelmileg változik és nagymértékben függ a történelmi körülményektől. De nem lehet ez teljes akkor sem, ha a magunkról alkotott felfogás bizonyos értelemben nem esik egybe avval a felfogással, ahogy bennünket a környező országok, vagy Európa, sőt a világ lát. Itt éles ellentmondások vannak és lehetnek, még akkor is, ha kikapcsoljuk ebből a környező országokat, hiszen ezen a területen oly erős érzelmek feszülnek, hogy nagyon nehéz lenne ebből a nemzeti identitásra vonatkozó megalapozottan érvényes képet alkotni. Az identitáskeresés csak akkor lehet eredményes, ha összhangba kerül ez az identitáskép azzal, amelyet mondjuk Európában vagy a világban a magyarságról kialakítanak. És ebből a szempontból nagyon fontosnak tartja – mondotta Ránki György –, hogy az identitásunkat ne csak belülről, hanem kifelé is próbáljuk megtalálni azzal is, hogy a magunk által alkotott képet ellenőrizzük kifelé is, egyelőre „semlegesebb" közegben.

Ezért fontos és lényeges, hogy reagálunk-e azokra a történelmi munkákra (vagy bármilyen más jellegű munkákra), melyek a magyarság történetével, a magyarság problémáival valamilyen összefüggésben foglalkoznak. Ez egyben az információ egyik fontos,

mondhatni nélkülözhetetlen része, ami persze sok újdonsággal és buktatóval szolgálhat. A közgondolkodásnak és a történelemnek nagyon sok ilyen buktatója van. „De talán egy momentumot emelnék ki – mondotta Ránki György. – Aki a II. világháború történelmét tanulmányozta, vagy részben átélte, jól tudja, hogy 1945-ben nagyon sokan, akiket a történelem rákényszerített a tartós éhezésre, és túlélték az éhezést, túlélték a táborokat stb. – a felszabadulás után pár héttel azért haltak meg, mert rögtön normális táplálkozásba kezdtek, de a gyomruk még nem viselte el a normális táplálkozást. A közgondolkodás zavarait ebben az összefüggésben látom. Túl sok és elég hosszú volt az az idő, mikor az éhezéshez voltunk szoktatva történelmünk számos fontos kérdésében. S mikor ez az éhezés megszűnt, mikor már kezdtünk táplálékot kapni, információkat olyan kérdésekről, amelyekről korábban nem rendelkezhettünk információval, akkor a gyomrunk nem kellően és egészségesen,vagy csak nagyon nehezen tudja megemészteni ezeket az információkat."

Ránki György az előző napi tanácskozásra utalva megjegyezte, hogy az ott kialakult polémia nem a történészek és az írók vitája volt, hanem Ránki György vitája volt Kunszabó Ferenc és Páskándi Géza itt elhangzott hozzászólásával. Nem a tolerancia kedvéért mondja, Száraz György kitűnő előadásában túl szerényen fogja fel az írók feladatát a történelemben, a történész munkával kapcsolatban. Az ő egész munkássága és mostani előadása is bizonyos értelemben a történelemszemléletre vonatkozott. Mint mondotta: Száraz Györgynek az Előítélet nyomában, vagy Simonffy Andrásnak a Kompország katonái című műve *egészében* sokat nyújt a történész számára. Mert nem az a lényeg, hogy egyik vagy másik kérdésben miben vitatkozhatunk velük – hiszen hány olyan történészi munka van, amellyel részkérdésekben, sőt néha lényeges kérdésekben sem értünk egyet –, hanem az a lényeges kérdés, hogy mennyire voltak képesek történetileg megragadni témájukat.

Természetesen több íróról ugyanezt elmondhatná,

de velük akarta illusztrálni, hogy *az írók három területen is segíthetik a történészek munkáját; az első:* önmagában azzal, hogy kutatnak. Hiszen bárki, ha kutat és bizonyos szakmai módszereket alkalmaz, akkor természetesen előmozdítja magát a kutatómunkát is. Bokor Péter sem szaktörténész, de a Századunk című sorozatához igen sok olyan anyagot kutatott fel, amit a történészek nem ismertek. És nyilvánvaló, ha a történész újból előveszi majd 1944-et, akkor profitálni fog belőle. Az írók *másik* erénye a történészekkel szemben: egy kor hangulatának a megfestésére való készségük. Valószínűleg a történészek sokkal jobban megértik azokat az összefüggő gazdasági, társadalmi erőket, azokat a nemzetközi összefüggéseket, amelyeket munkájuk során szem előtt kell tartaniuk, de egy kor miliőjének, hangulatának megfestésére az írók inkább képesek. Hasonló a helyzet a *történelmi személyiségek* ábrázolásával. Megfelelő lélektani, pszichológiai ábrázolás nélkül ez aligha lehetséges. Azzal, hogy az írók a személyiségek pszichológiai megjelenítését történeti összefüggésekben vizsgálják, azzal nagyon sokat adhatnak a történészmunkához.

Tehát tovább lehet menni a szűkebben vett szakmai munkában is annál, amit Száraz György mondott. Ennek egy lényeges feltétele van. Az, hogy úgy fogjunk hozzá a munkához, hogy mindketten tudjuk, mik azok a problémák, mi az a mozgástér, amelyben a magyar történelemnek egyes szituációi lejátszódtak. Ha az író is ugyanúgy figyelembe akarja venni a valóságos történelmet, akkor az író és a történész vitája nem valami általános és „kimerevített" vita lesz, hanem egy-egy konkrét kérdésnek a vitája.

Amit azonban világosan kell látnunk: a történetírás – szemben az irodalommal – nem tud csupán egy gondolatot megragadni a történelemből. Ha valaki a történelmet, vagy például a XX. századot csak íróink műveiből, a költészetből nézi, akkor egész más képet kap, mint ha politikusaink beszédeiből vagy cselekedeteiből vizsgálja. Merem állítani – mondotta Ránki György –, hogy a magyar nép történetét és

a magyar nép sorsát jobban befolyásolta a maga idejében Gömbös Gyula, mint Illyés Gyula, Németh László vagy József Attila. Ezt az íróknak is világosan kell látniuk, sokkal jobban meg kell érteniük egy korszak politikai mechanizmusának szerepét, mert enélkül óhatatlanul a történelemnek csak egy szeletjét láttatják.

Sok vita van nálunk a heroizálás és a deheroizálás körül. Azt hiszem – mondotta Ránki György –, hogy ideje lenne ezeket is reálisabban szemlélni. Például ismeretes az a vita, amely Hochhuth Helytartója körül kavargott. Ismeretes a Sikorskyval kapcsolatos vita is. Amennyire ő ismeri – mondotta – ezekből nem keletkezett nemzeti megrázkódtatás, ezek nem csökkentették Churchill szerepét a II. világháborúban azáltal, hogy úgy állította be, mintha tudatosan feláldozta és halálba küldte volna Sikorskyt. Ezt a feltevést senki nem fogta fel brit nemzeti sérelemként. Mint ahogy azt sem tartották brit nemzeti sérelemnek, hogy 1945 kora nyarán a parlamentben leszavazták és megbuktatták Churchillt, mint miniszterelnököt. Igaz, egyesek erre azt mondhatnák – amint itt el is hangzott –, hogy a sikeres nemzeteknek könnyebb, bár ehhez hozzá kell tenni, hogy ma már a brit sem olyan sikeres nemzet. Tehát, a történelem és az irodalom kapcsolatában, a magyar történelem értelmezésében jobban érvényesíteni kellene ezt a kritikus szellemet nálunk is.

Ránki Györgyhöz csatlakozva *Simonffy András* elmondotta, hogy azok az írók, akik részt vettek a tanácskozáson, jó érzéssel fogadták az elhangzottakat. Egyrészt megtiszteltetés volt maga a meghívás, másrészt pedig arról van szó, hogy mielőtt magukat a tényeket vesszük vizsgálat alá, fontos lenne ezt a fajta vitára kész, de egymásban mégsem az ellenfelet kereső hangulatot, állapotot megteremteni írók és történészek között. A gyenge történeti és a gyenge irodalmi műveket egyaránt elítélő és azok ellen adott alkalommal fellépő szellemet kell kialakítani. És miután ez a konferencia ezt a célt szolgálta, hiszi: elérte a célját. Ő is azt szeretné, ha valóban nem írók és

történészek közötti vitáról lenne szó, hanem ha a viták konkrét nevekre és művekre korlátozódnának. Ne állítsunk egymás háta mögé valamiféle egy tömbként álló társaságot, a „dogmatikus történészeket, akik mindenbe beleütik az orrukat", és „a történelmet sárba tipró írókat". Ez így nem is létezik. Célunk közös, és azon belül azt kellene elérni, hogy ne a mi vitáink vetüljenek ki történeti valósággá, hanem a mi vitáink eredményeiből szülessen meg egy olyan történelmi összkép – ami nyilván nem megy máról holnapra –, amely szükséges ahhoz, hogy hivatásunknak eleget tudjunk tenni.

RÉNYI PÉTER

Zárszó

Nem kívánok összefoglaló zárszót tartani, annál kevésbé, mert a tanácskozásnak csak az utolsó részében voltam jelen. Csupán néhány kérdésre reagálok röviden.

Az egyik az, hogy a magyar közírásban újabban gyakran hivatkoznak arra, hogy nemzeti szégyenérzet gyötri népünket, a magyarok megalázottnak, megbélyegzettnek érzik magukat. Mint hallhattuk, erre semmi kvantifikálható bizonyíték, megbízható felmérés nincs; mint ahogy arra sincs, hogy túlzott nemzeti büszkeségérzet uralkodna nálunk. Ezek feltételezések, amelyeket intuitív módon nem lehet alátámasztani. Az intuíció más módja a valóság megközelítésének; lehet igen jó dolog is, amennyiben hipotéziseket szül, összefüggéseket sejtet; de bizonyítani nem lehet vele; ezért is jó volna az ilyen ítéleteket fenntartással fogadni.

Szecskó Tamás a televízió műsoráról úgy beszélt, mint amelynek egész műsora értékteremtő kell hogy legyen, hozzátéve, hogy ezen belül persze vannak problematikus részek, amelyeket csak a folyamat dinamizmusa, nagy mozgása küszöbölhet ki, pontosabban: tehet jelentéktelenné. Nos, én még emlékszem a legelső megbeszélésekre, 1957-ben vagy 1958-ban, amikor a tévé műsorpolitikájának a kialakításáról volt szó. Volt akkor egyfajta tévé-avantgardizmus. Úgy éreztük, olyan eszköz került a kezünkbe, amellyel csodákat művelhetünk; el lehet jutni mindenkihez, és meg is lehet győzni mindenkit, ami az agitátorok-

kal és a nyomtatott sajtóval – mi tagadás – oly keservesen ment, és nem is túlságosan sikerült. Ennek alapján – gondoltuk – hallatlan gyors fejlődés megy majd végbe az emberek tudatában, műveltségében, szinte ki fognak cserélődni.

Semmi kétség, a tévé műveltség- és látókörnövelő hatása igen jelentős. Mégis tévhit és illúzió volt, hogy az emberek gondolkodását, műveltségét, magatartását olyan gyorsan és olyan átütő erővel meg tudjuk változtatni, mint ahogy ezt akkor hittük. Azért is tévedtünk, mert nem gondoltunk arra a kölcsönhatásra, amely a közönség és a tévé között fennáll; egyeduralkodónak véltük a tévé hatását a befogadókra, és elfeledkeztünk arról a hatásról, amelyet a befogadók majd a tévére gyakorolnak; nem számoltunk azzal az igen erős kölcsönös függéssel, amely a nézők elvárásai és a tévé lehetőségei között fennáll.

Szó esett itt a vitában az „irányított liberalizmusról", vagyis ha jól értettem, arról, hogy a tévé irányítása, a kulturális politika, a tájékoztatáspolitika hajlandó-e és milyen mértékben hajlandó tudomásul venni, akceptálni a közönség elvárásait. Ez nagyon kényes és komoly kérdés, amelyet nem lehet kézlegyintéssel elintézni: ugyanis ezen múlik, hogy a tévé kapcsolatban tud-e maradni a nézők nagy tömegével. Természetes, hogy a mi célunk a szocialista öntudatot, a tudományos világszemléletet terjeszteni, a közéleti felelősségérzetet szélesíteni, de sohasem feledkezhetünk meg arról, hogy ehhez szükséges a befogadók készsége, figyelme, érdeklődése; annak a feltételei pedig adottak. Ezeket számba véve érhetnek csak el sikert az értékteremtő vállalkozások. Ha csak az utóbbiakat forszírozzuk, akkor félő, hogy olyan tévénk lesz, amilyen egyik-másik országban már van, és amely nem arról nevezetes, hogy rengeteg értéket közvetít, hanem arról, hogy nem nézik!

A tudat átalakulását mi nem diktálhatjuk, azt a közönség akarata ellenére nem lehet végrehajtani. A jó, a szocialista törekvések ezt kell hogy erjesszék, ösztönözzék. Mennél több az ilyen sikeres vállalkozás, és mennél hatásosabb, annál jobb. De elképzel-

hetetlen, hogy ugrásszerű fordulatot el lehessen érni; ez irreális követelmény; ebben pszichológiai és egyéb tényezők is szerepet játszanak, túl azon, hogy a műsor jelentős része – úgy vélem – még funkcióját tekintve sem elsőrendűen értékteremtő, egyszerűen arra való, hogy az emberek szabad idejükben kipihenjék magukat, kikapcsolódjanak, lazítsanak.

Még néhány mondat erejéig a sajtó és az újságírás szerepéről a közgondolkodás és a történelem összefüggésrendszerében. Nekünk, újságíróknak itt annyiban sajátos a helyünk, amennyiben napról napra politikai eseményekkel van dolgunk, amelyek nagyon foglalkoztatják a közvéleményt, a közgondolkodást, és amelyek számunkra már másnap „történelemmé" válnak, hiszen azonnal, esetleg már a következő lapszámban reagálni kell rájuk, értékelni, a helyükre tenni. Különösen szorító ez a nexus napjainkban, amikor hallatlan iramot vettek az események, amikor a történelmi mozgás ennyire vehemenssé vált. Nem véletlenül hangzott el az a megállapítás, hogy a második világháború óta még nem volt olyan súlyos a nemzetközi helyzet, mint most.

De más mozgások is felgyorsultak, meglódultak. Ránki György említette a nemzeti identitás új elemeit. Gondolom, hasonló tapasztalatok alapján, mint amilyeneket én is szereztem külföldön: hazánk soha nem tapasztalt mértékben téma lett a világban, mindenekelőtt sajátos útja, sajátos helyzete az utóbbi huszonöt esztendőben. A hazai közgondolkodásban, érthetően, ez másképp tükröződik: mi elsősorban a problémákkal bajlódunk, pedig erről a külső aspektusról se volna szabad megfeledkezni – ma már ez is hozzátartozik történelmünkhöz, amelyet be kell vinni a köztudatba, amelyet a közgondolkodásnak érzékelnie kell.

Az újságírásnak az a dolga, hogy a jelenre figyeljen: nincs – mint a történettudománynak – távcsöve, amelyet lehet távolabbra is, közelebbre is állítani; olyan eszközeink sincsenek, amelyekkel tudományos precizitással vizsgálhatnánk a jelenségeket; meg a tudományos vizsgálódáshoz, elemzéshez szükséges idő

sem áll rendelkezésünkre. Annál fontosabb számunkra, hogy a történettudomány többet foglalkozzon a jelenkor folyamataival, s hogy felismeréseiből tanuljunk.

Ezért is üdvözölni kell ezt a vitát. Mint már említettem, a tanácskozásnak csak egy részét hallottam. Úgy vélem, voltak gyengébb és voltak nagyon jó, nagyon emlékezetes passzusai, amelyeknek érdemes volna szélesebb publicitást biztosítani. Megköszönöm a referálók munkáját, a felszólalók aktivitását, mindnyájuk figyelmét, érdeklődését. S nem utolsósorban egri vendéglátóink odaadó fáradozását, a mindannyiunkat lekötelező szívélyes fogadtatást és az egész konferencia kiváló megrendezését.

Az előadók, vitavezetők névsora

Ágh Attila: a filozófiai tudományok doktora, a Magyar Külügyi Intézet osztályvezetője
Berend T. Iván: akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára
Boros Sándor: az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője
Böhm Antal: az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa
Erényi Tibor: a történettudományok doktora, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatóhelyettese
Glatz Ferenc: a történettudományok kandidátusa, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa
Hanák Péter: a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos osztályvezetője
Hunyady György: a pszichológiai tudományok kandidátusa, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem docense
Juhász Gyula: a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa
Köpeczi Béla: akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkár-helyettese
Nagy József: a történettudományok kandidátusa, a Ho Si Minh Tanárképző Főiskola főigazgató-helyettese

Nemeskürty István: az irodalomtudományok doktora, a MAFILM Budapest stúdiójának vezetője

Orbán Sándor: a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos osztályvezetője

Pach Zsigmond Pál: akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója

Rényi Péter: az irodalomtudományok kandidátusa, a Népszabadság főszerkesztő-helyettese

Szabolcs Ottó: a történettudományok kandidátusa, az Országos Pedagógiai Intézet főosztályvezetője

Száraz György: író, az Élet és Irodalom főmunkatársa

Szecskő Tamás: a szociológiai tudományok kandidátusa, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont igazgatója

Unger Mátyás: a történettudományok kandidátusa, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánhelyettese

Zöldi László: az Élet és Irodalom főszerkesztő-helyettese

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szikra Lapnyomda (82–4653)
Felelős vezető Csondes Zoltán vezérigazgató
Kiadói szerkesztő Víg Vilmosné
A borító Erdélyi Judit munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Szakos Zsuzsa
Terjedelme 21,5 (A/5) ív